(પોતે) સંબંધ વિનાના છે એમ જણાવીને ભગવાન (બોલતા) બંધ થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं बल्लभामिव ॥
मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्न उपारमत् ॥२१॥

જૂદાં નહિ પડવાને લીધે, (પોતે) વહાલી હોય તેવી પોતાને માનતીને તેના મદનો નાશ કરનાર ભગવાન આટલું કહીને (બોલતા) અટક્યા. ૨૧.

આ (બોલતાં અટકવું)જ વાણીથી (ભગવાન)નું તિરોધાન (થવું) છે. 'વહાલી હોય તેવી પોતાને માનતી' શબ્દોથી તિરોધાન (થવા)નું કારણ કહેલું છે. તે (એ પ્રમાણે માનતી હોવા)નું કારણ પણ 'જૂદાં નહિ પડવાને લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. જેમ શિશુપાલ વિગેરેનાં મદનો નાશ કરવા આને લઇ આવ્યા, એ પ્રમાણે આનો પણ મદ દૂર કરવા (આની સાથે) સંબંધ ન હોવાનું કહ્યું, તે એમ જણાવે છે કે મદના કારણરૂપ[1] સાથે સંબંધ[1] હોય ત્યાં સુધી મદ દૂર થતો નથી, તેથી આથી જ[2] તે (દૂર) થશે એમ જાણીને, (ભગવાને તેમ) કર્યું[3] 'વહાલી' એટલે ભગવાનને ઘણી જ પ્રિય, (તેનામાં) પ્રેમ હોવાને લીધે (ભગવાનને તેની) જરૂર હોય તેવી. (ભગવાનને) ઘણી સ્ત્રીઓ હોવાથી, કાર્યની* બીજી રીતે પણ સિદ્ધિ થતી હોવાથી, એક પત્નીવાળાને જેમ તે (પત્ની) પ્રિય હોય છે, તેમ (હું ભગવાનને પ્રિય છું એવું) તે માનતી હતી. તેમ (માનતી) ન હોત તો જૂદા ન પડવું તે (પોતે પ્રિય હોવાનું માનવાના) કારણરૂપ પણ ન હોત.

અથવા (રૂક્મિણી) અજ્ઞાનને લીધે ભગવાનને ભજે છે તેથી તેને જ્ઞાન આપવા ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, એમ જણાવવા 'પોતાને (ભગવાનને) વહાલી (वल्लभाम्) (માનતીને)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ભગવાનને તે સ્ત્રી જેવા માનતી

---

[1] શિશુપાલ વિગેરેને મદ થવાનું કારણ રૂક્મિણી પોતે જ હતી કારણ કે તે ગાયા હતી. તેથી તેઓને મદ થવાના કારણરૂપ રૂક્મિણી સાથે ભગવાનને સંબંધ હોય ત્યાં સુધી તેઓનો મદ દૂર થાય નહિ, પરંતુ વધે એવો અર્થ છે મદ થવાનું કારણ (રૂક્મિણી) સાથે ભગવાનનો સંબંધ પ્રબળ થાય તેમ તે અધિક મદ ઉત્પન્ન કરે, એવો ભાવ છે (લે)

[2] 'આથી' એટલે 'સંબંધ ન હોવાનું જણાવવાથી.' (લે)

[3] 'તેમ કર્યું' એટલે 'સંબંધ ન હોવાનું જણાવ્યું.' જો ભગવાનને રૂક્મિણી સાથે લૌકિક સંબંધ હોત તો પત્નીને બીજા સાથે સંબંધ કરવાનો તેને ઉપદેશ જ ન કરત, એવો ભાવ છે.

* 'કાર્ય' એટલે 'પુત્રોની ઉત્પત્તિ' એવો અર્થ જણાય છે.

હતી. 'જેમ સ્ત્રીથી સારી રીતે આલિંગન પામેલો બહારનું કાંઇ પણ જાણતો નથી' એવા સુષુપ્તિના ઉપાખ્યાનમાં 'શારીર આત્મા (જીવ) ઘણા જ્ઞાનવાળા આત્માથી સારી રીતે આલિંગન પામેલો છે' એમ જણાવેલું છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૩–૪૨ માં આનું વિવેચન કરેલું છે. તે (જીવ)ને જેમ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેમ આ (રૂક્મિણી)ને પણ (ભગવાન જ્ઞાન આપે છે), એવો (અર્થ છે)

અથવા પોતે લગભગ પ્રિય હોય તેવી પોતાને માનતીને, (આટલું કહીને ભગવાન) અટકયા, વાકયથી (બોલતા અટકયા), અને કાયા અને મનની ક્રિયા કરતાં અટકયા. ૨૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી, ત્યાર પછી જે થયું તે કહે છેઃ—

इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् ॥
आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिन्तां दुरन्तां रुदती जगाम ह । २२॥

અહો! ત્રણ લોકના ઈશ્વર અને પતિ, પોતાના પ્રિયનું પહેલાં નહિ સાંભળેલું, અપ્રિય એવું તે (વાકય) સાંભળીને દેવી ભય પામી, (તેના) હૃદયમાં કંપ થયો, (અને) રડતી તે ઘણી ચિંતા પામી. ૨૨.

(એ ત્રણ શ્લોકોમાં) સારી રીતે જ્ઞાનવાળીની, કાંઇક જ્ઞાનવાળીની, અને મૂર્છા પામેલીની, અવસ્થાઓ અનુક્રમે કહેલી છે, કારણ કે તે ત્રણ ગુણવાળી હતી. તેથી સત્ત્વથી આરંભી તમોગુણ સુધીની અવસ્થાઓ વર્ણવેલી છે. દરેક ગુણ ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી (દરેકનાં) ત્રણ ત્રણ (કાર્ય) કહેવામાં આવે છે.

તે પૈકી પહેલાં (આ શ્લોકમાં) સત્ત્વગુણના ત્રણ કાર્યો કહે છે. 'એવું' એટલે પહેલાં કહેલા પ્રકારથી સંબંધનો અભાવ જણાવનારૂં વાકય સાંભળીને, (૧) આરંભમાં (ભગવાન મારો) ત્યાગ કરશે એમ માની ભય પામી. (૨) પછી હૃદયમાં વેપથુઃ કંપ પણ થયો, અને (૩) ઘણી ચિંતા પણ થઇ. ચિંતા સાત્ત્વિક છે, ભય તામસ છે. (ભગવાન) ત્રણ લોકના ઈશ્વર અને પતિ છે, અને પોતાના પણ (પતિ) છે, (ભગવાન સાથે રૂક્મિણીના) ઉત્તમ લૌકિક અને વૈદિક સંબંધો કહ્યા. 'તદા'* એટલે તે સ્થિતિમાં, અથવા 'તદ્' એટલે પ્રખ્યાત, સર્વને જણાએલું (ભગવાનનું વાકય....) તેથી (ભગવાન તેને) સત્ય પણ કરે (રૂક્મિણીનો ત્યાગ પણ કરે).

માત્ર લોક પ્રમાણે અને વેદ પ્રમાણેજ (તેને ભગવાન સાથે) સંબંધ હતો એમ ન હતું, પરંતુ (ભગવાન તેને) પોતાને પણ પ્રિય હતા.

'આ મશ્કરીનું (વાકય) હશે, તેથી ભય કેમ પામી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવી' શબ્દ યોજેલ છે. તે દેવતારૂપ હતી. (તેથી) ભગવાન સત્ય જ કહે છે એમ તેણે જાણ્યું.

---

* तदात्मनः=तदा+आत्मनः એવો પાઠ લઇ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

'ત્યારે (ભગવાનનો) અભિપ્રાય જાણીને, મદનો ત્યાગ કરી, (તેમને) શરણ કેમ ન ગઇ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પહેલાં નહિ સાંભળેલું' વિશેષણ યોજેલું છે. મદ તો (તેને) સદાએ થતો, પરંતુ વાક્ય કોઇ પણ સમયે એવા પ્રકારનું સાંભળેલું નહતું. તે પણ આ સારી રીતે અભિપ્રાયથી અને અર્થથી સાંભળ્યું (જાણ્યું). તેથી (૧) આરંભમાં મનમાં ભય થયો. (૨) હૃદયના સ્થાનમાં કંપ પણ થયો. આ કાયાના (કાર્ય) જેવું થયું. (૩) બુદ્ધિનો અહંકાર તો દૂર કરવો જ જોઇએ, ચિત્તમાં ચિંતા થઇ (એટલે અહંકાર જતો રહ્યો). રડતી હતી એ ઇંદ્રિયોનું રૂદનરૂપ (કાર્ય) એમ જણાવવા માટે થયું કે અહંકાર તે (આંસુઓના) રૂપથી (નીકળી) ગયો. (ભગવાનના) માત્ર વાક્યથી જ (તેની) આવી અવસ્થા કેમ થઇ, એવું આશ્ચર્ય જણાવવા 'ह' 'અહો !' શબ્દ યોજેલ છે. આ (દેહની) અંદરનું (કાર્ય) જણાવ્યું. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં (દેહની) બહારનું (કાર્ય) જણાવે છેઃ—

पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः ॥
आसिञ्चती कुङ्कुमरूषितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥२३॥

નખોને લીધે લાલ કાંતિવાળા ઘણા કોમલ ચરણથી ભોંય ખોતરતી કેસરના લેપવાળા સ્તનોને કાજળને લીધે કાળા થએલા આંસુઓથી સિચન કરતી, ઘણા દુઃખને લીધે રૂંધાએલી વાણીવાળી નીચું મુખ રાખી ઉભી રહી. ૨૩.

(૧) 'सुजातेन' એટલે 'ઘણા કોમલ અથવા ભાગ્યના ચિહ્નવાળી.' તેથી ભાગ્યના ચિહ્નોને અથવા (તેમને) ઉત્પન્ન કરનારને દોષ દેતી (રૂક્મિણી) તે પ્રમાણે કરતી (ભોંય ખોતરતી) હતી; અથવા ચરણ ઉત્તમ હોવાથી, (રૂક્મિણીનું) એવું અનિષ્ટ થશે નહિ એમ જણાવવા તે પ્રમાણે (શુકે) કહેલું છે. 'नखारुणश्रिया' એટલે નખોની અંદર અથવા નખોને લીધે લાલ હતી કાંતિ જેની તેવો (ચરણ હતો). આ (વિશેષણ)થી નખોને મણિરૂપ કહેલા છે. આ સાત્ત્વિક ઉત્તમપણું છે કુદરતી અને આકસ્મિક સરસાઇવાળા ચરણથી ભોંય ખોતરતી હતી. ચિંતાથી પીડાએલી તેવું જ કાર્ય કરે છે તેથી તે ભોંય ખોતરતી હતી એમ (કહેલું છે). ભૂમિમાં કાંઇ પણ ખોતરવાની (શાસ્ત્રની) મના છે. 'હું ભૂમિને તોડી (તેની) અંદર પ્રવેશ કરીશ' એવા ભાવથી (તે) તે પ્રમાણે ખોતરતી હતી. આ લૌકિકી ભાષા છે. લૌકિક ભાવ દૂર કરવા માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કહેલું, તેથી (ભગવાનમાં રાખેલો) હરકોઇ ભાવ ભરપૂર થાય ત્યારે ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારો થાય છે એમ જણાવવા તે પ્રમાણે કહેલું છે. તેથી આ (વિશેષણ)થી તેની કાયાનું કાર્ય જણાવ્યું.

(૨) 'કેસરના લેપવાળા સ્તનોને આંસુઓથી સિંચન કરતી' (વિશેષણથી) મનનું (કાર્ય) કહે છે. મનમાં ઘણો શોક હોવાને લીધે સદા ઉત્પન્ન થતાં આંસુઓ કાજળને પણ ધોઇ નાખીને બહાર નીકળતાં હતાં, એટલે તેનો બધોએ ઉત્તમ રંગ તે (આંસુ)ઓ ધોઇ નાખતા હતા એમ સૂચવેલું છે, કારણ કે તેમણે કેસર અને કાજળ બંનેને ધોઇ નાખ્યાં. 'મુખ નીચે રાખી' એથી પણ મનનું જ (કાર્ય) કહેલું છે. (૩) ઘણા દુઃખને લીધે (તેની) વાણી રૂંધાએલી હતી, એમ વાણી બંધ થયાનું (કહેલું છે). (કાયા અને મન) બંનેની થોડી ક્રિયા (રહેલી). વાણી તો બંધ જ થઇ એવો (અર્થ છે). ૨૩.

તેની બહારની અને અંદરની સ્થિતિ કહીને (તેનો) દેહ પડ્યો, એમ અને પહેલા (વિશેષણ)થી મનનો પાત થયો (બુદ્ધિ નાશ પામી), એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात ॥
देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन् रम्भेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् ॥२४॥

ઘણું દુઃખ ભય અને શોકને લીધે નાશ પામેલી બુદ્ધિવાળીનાં તેના સરી જતા બંગડીવાળા હાથમાંથી પંખો પડી ગયો અને મંદ થતી બુદ્ધિવાળીનો દેહ એકાએક મૂર્છા આવતાં વાયુએ ઉખેડી નાખેલી કેળની પેઠે કેશ વિખરાઇને પડ્યો ૨૪

તેનો દેહ પડ્યો. (૧) બુદ્ધિ પ્રયત્નદ્વારા દેહને ધારણ કરનારી છે. તેનો તો ત્રણ પ્રકારે (ત્રણ કારણથી) નાશ થયો, એમ (તેનો નાશ કરનારાં) ઘણું દુઃખ, ભય અને શોક કહેલાં છે. પુરૂષોત્તમ નામના પદાર્થ (પોતાની પાસે) નહિ હોવાને લીધે, અથવા આનંદરૂપ ભગવાનનો તિરોભાવ થવાથી (તેને) ઘણું દુઃખ થયું. 'ભગવાન બીજાઓને (મને) આપી દેશે' એવા (વિચાર થી ભય થયો. પોતાનું સર્વસ્વ જતું રહેવાથી શોક થયો. (એ) ત્રણ દોષને લીધે બુદ્ધિનો નાશ થયો. (૨) તે (બુદ્ધિના નાશે) પોતાનું (કાર્ય) પ્રયત્ન ન થવા દેવાનું પણ કર્યું, એમ 'સરી જતી બંગડીવાળા હાથમાંથી પંખો પડી ગયો' શબ્દોથી કહેલું છે. (રૂકિમણી) દૂબળી થવાથી બંગડી સરી જવા લાગી. પહેલાં ગુણનો ક્ષય થયો, પછી ગુણવાળા પદાર્થનો (ક્ષય થયો) એમ નિયમ પ્રમાણે ક્ષય થયો, એટલે અલૌકિક પ્રકારથી તે (તેનો દેહ) પડી નહતી. જેનાથી તે વાયુ ઢોળતી હતી તે પંખો, (પોતાને) ધારણ કરી રાખવાનો પ્રયત્ન જતો રહેતાં પડી ગયો. આથી એમ કહેલ છે કે (રૂકિમણીનો) સ્થૂલ પ્રયત્ન જતો રહ્યો. (૩) સૂક્ષ્મ (પ્રયત્ન) જેનાથી પ્રાણ ધારણ થાય છે તે પણ જતો રહ્યો. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'અને દેહ પડ્યો.' 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તે

(દેહ)ના સંબંધવાળા આભૂષણો વિગેરે પણ (પડ્યાં). આથી પણ સૂક્ષ્મ (પ્રયત્ન) જે મૂળતત્ત્વરૂપ પ્રાણને ધારણ કરનારો છે તે બાકી રહ્યો. તે જતો રહે તો સર્વ (પ્રાણ)નો નાશ થાય, તેથી ભગવાને ત્યાં સુધી દૂર પરીક્ષા કરી. લૌકિક (રૂકિમણી)ને અલૌકિક પુનઃજીવન આપવું[1] (પ્રાણ તદ્દન ગયા પછી ફરી જીવતી કરવી) એ યોગ્ય નહિં હોવાથી, (પ્રાણ તદ્દન જાય) તે પહેલાં જ (ભગવાન) ઉપાય કરશે.

‘ (દેહ) ધારણ કરનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ સ્વપ્નમાં પણ રહે છે, તેથી (તે હોવા છતાં રૂકિમણીનો) દેહ કેમ પડ્યો ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ મંદ થતી બુદ્ધિવાળાનો ’ શબ્દ યોજેલ છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પણ મંદ થઈ ગઈ હતી. વિચાર (કરવા)થી તે (મંદપણું) દૂર થાય તેમ નહતું એમ ‘ એકાએક મૂર્છા આવતાં ’ શબ્દોથી કહેલું છે. (તે) અડધી મરણ પામી હતી. માત્ર આસન્ય (પ્રાણ) રહેલો. તેથી જ તે પડી (ગઇ), મરણ પામી નહિ.

‘ પડવાનો પણ ભય હોય છે, તેથી ભયને લીધે તેણે (પડતાં બચવાનો) પ્રયત્ન કર્યો હશે ’ એવી શંકા થાય, તેથી તેમ (થયું) નહતું એમ જણાવવા ‘ વાયુએ ઉખાડી નાખેલી કેળની પેઠે ’ એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વાયુના ઝપાટાથી કેળ ભાંગીને પડે છે, તેમ (કેળની પેઠે) પોતે પણ કોમળ (રૂકિમણી) સર્વ (હરકોઇ) પ્રકારના પ્રયત્ન વિના (પડી ગઇ). ‘ કેશ વીખરાઇને ’ શબ્દથી કેળની સમાનતા કહેલી છે અથવા મૂર્છા (થઇ તે) સમયે (તેનું) માથું ભમ્યું, એટલે કેશની ગાંઠ છૂટી જતાં કેશ વીખરાઇ ગયા. (તેણે) કેશ વેણીના આકારથી બાંધેલા (ગૂંથેલા) નહતા. ૨૪.

પછી (એક) ક્ષણનો વિલંબ થશે તો (રૂકિમણીના મનની) શાંતિ થઇ શકશે નહિ, એમ (જાણીને), ભગવાને અનાદર (કરવા)ના વિચારનો ત્યાગ કરી, તેનો આદર (કરવા)નો વિચાર કરીને, તરત જ (તેનું સાંત્વન કરવાના) ઉપાય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तद्दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ॥
हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोऽन्वकम्पत ॥२५॥

હાસ્યનું માહાત્મ્ય ન જાણનારી પ્રિયાનું તે પ્રેમનું બંધન જોઇને તે દયાળુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે (તેના પર) દયા કરી. ૨૫.

---

[1] ઉત્તરાર્ધમાં ભગવાન લોકના ધર્મ પ્રમાણે લીલા કરે છે, તેથી તે લીલાના સંબંધવાળી (રૂકિમણી)ને અલૌકિક પ્રકારે ફરી જીવતી કરવી, એ યોગ્ય નથી. પૂર્વાર્ધમાં ભગવાને અલૌકિક પ્રકારે લીલા કરેલી, તેથી ત્યાં વ્રજવાસીઓને અલૌકિક પ્રકારે ફરી જીવતા કરેલા એમ ત્યાં જ બારમા અધ્યાયમાં કહેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)

તેને પડી ગએલી જોઇને, (ભગવાને) દયાળુ થઇને (તેના પર) દયા કરી, તેનું દુઃખ દૂર કરવાની[1] ઇચ્છા કરી.

(ભગવાનના) અભિપ્રાય પ્રમાણે જે (વાક્યો) તે આગળ કહેશે તેટલું તેણે કહેવું જોઇએ, અને પછી (તેને) અભિમાન નથી એમ જાણવામાં આવતાં ભગવાન કૃપા કરત; પરંતુ વચમાં મૂર્ચ્છા (આવવા)થી જે તેનું પતન થયું, તે તેમનો (ભગવાનનો) અભિપ્રાય ન જાણવાથી થયું. ઈશ્વરના વાક્યના સંબંધમાં તો જ્યાં સુધી તેજ પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ ન કરે ત્યાં સુધી બીજો અર્થ જણાવવો ન જોઇએ. તેથી (રૂક્મિણી) લૌકિક હોવાથી તે (ભગવાનના વાક્યનો) અભિપ્રાય જાણતી નહિ હોવાથી, (પોતાનો) ત્યાગ થવાના ભયને લીધે (તેની) તેવી અવસ્થા (થાય તે) યોગ્ય જ છે. તે સમયે (રૂક્મિણીએ) ઉત્તર ન આપેલ હોવા છતાં, (તેને) અભિમાન નથી એમ ન જાણવામાં આવેલ હોવા છતાં, ભગવાને (તેના પર) કૃપા જ કરી, તેનું કારણ 'દયાળુ' વિશેષણથી કહેલું છે. ('દયાળુ' એટલે) દયાવાળા. દયા (કરવા)નું પણ કારણ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી કહેલું છે. 'ભગવાન'-શબ્દથી સર્વ અર્થનું જ્ઞાન (તેમને હતું એમ કહેલું છે). 'શ્રીકૃષ્ણ' એટલે સ્ત્રીઓને પ્રિય, તેઓનો ઉદ્ધાર કરવા પધારેલા, તે(રૂક્મિણી)ને કેમ હણે?

'વચનથી દુઃખ પામીને ઘણાએ મૂર્ચ્છા પામે છે. આમાં આશ્ચર્ય શું છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રિયાનું પ્રેમનું બંધન (જોઇને)' શબ્દો યોજેલ છે. તે પણ ભગવાનની ભક્ત હોવાથી તેમને પ્રિય હતી; (અને) ભગવાનનો સંબંધ નહિ રહે એમ જાણતાં જ પ્રાણનો ત્યાગ કરવારૂપ તેનો પણ ઘણો પ્રેમ હતો. પ્રેમ જ બંધનરૂપ હોવાથી, તે ભગવાનના પ્રેમથી જ બંધાઇને ઊભી હતી. તે (પ્રેમ) નહિ રહે એમ જાણવામાં આવતાં જ પડી ગઇ, એવો (તેનો પ્રેમ હતો).

'તે (રૂક્મિણી) તેમ થાય (પડી જાય) તે યોગ્ય જ હતું, (ભગવાન) કયા અંશથી સંતોષ પામ્યા, કારણ કે સંતોષના કારણરૂપ આશ્ચર્યકારક કાર્ય) નહતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'હાસ્યનું માહાત્મ્ય ન જાણનારી' શબ્દો યોજેલ છે. હાસ્યરસની અંદર પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતના નિયમ પ્રમાણે પદ (શબ્દ)ના અર્થ કહેવા તે (તેનું) માહાત્મ્ય છે તે પૈકી પૂર્વપક્ષ ભગવાને કર્યો, કારણ કે રૂક્મિણી (તેમાં જણાવ્યું તેમ) લૌકિક નહતી, તેમજ તેને લૌકિક વિષયની દરકાર પણ નહતી. તેથી (રૂક્મિણીએ) સિદ્ધાંત અવશ્ય કહેવો જોઇએ. તે કહેવાનું તે જાણતી નહતી એટલે બાલકોની પેઠે અજ્ઞાનવાળી સ્થિતિમાં અભિમાન હોય તે દોષરૂપ નહિ હોવાથી, (તેની) મૂર્ચ્છા જોઇને સ્વભાવથી પણ ઘણા દયાળુ (ભગવાને તેના પર) દયા કરી. ૨૫.

---

[1] આ 'દયા' શબ્દનો અર્થ કહેલ છે, કારણ કે 'દયા' શબ્દનો અર્થ 'બીજાના દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા' છે. (લે)

પછી (ભગવાને) જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:—

पर्यङ्कादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ॥
केशान् समूह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत् पद्मपाणिना ॥२६॥

પલંગ ઉપરથી એકદમ ઉતરીને, તેને ઉઠાડીને, ચાર ભુજાવાળાએ (તેના) કેશો ભેગા કરીને કમલ જેવા હસ્તથી તેનું મુખ સ્વચ્છ કર્યું. ૨૬.

(ભગવાને) પોતે પલંગ ઉપરથી એકદમ ઉતરીને, બે હસ્તથી તેને ઉઠાડીને, બે હસ્તથી (તેના) કેશો ભેગા કરીને. એક હાથથી કેશના બંધનને પકડી રાખી. જમણા (બીજા હાથ)થી તેનું મુખ સ્વચ્છ કર્યું. 'કમલ જેવા હસ્તથી' એટલે અમૃત સ્રવતા ઠંડા (હસ્ત થી (મુખ સ્વચ્છ કર્યું). તેથી (તેનું) દુઃખ દૂર થયું અને (તે) જીવતી રહી. (ભગવાનનાં) સ્પર્શથી જ પ્રાણ આવ્યા. ૨૬.

પછી (ભગવાને) સ્વસ્થ થએલી (રૂક્મિણી)ને દિલાસો આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चापहतौ शुचा ॥
आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥२७॥
सान्त्वयामास सान्त्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ॥
हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः ॥२८॥

હે રાજન્! જેમાં અંસુઓનો ભાગ હતો તેવાં બે નેત્રોને અને શોકને લીધે અસ્વચ્છ થએલાં બે સ્તનોને સ્વચ્છ કરી. જેને (પોતાના સિવાય) બીજો આશ્રય નહતો તેવી સતીને બાહુથી આલિંગન કરી, દિલાસો આપવાનું જાણનાર સત્પુરૂષોના ફલરૂપ પ્રભુએ કૃપાથી હાસ્યના માહાત્મ્યને લીધે ભમતાં ચિત્તવાળી, તેને યોગ્ય નહિ તેવી દીન (રૂક્મિણી)ને દિલાસો આપ્યો. ૨૭-૨૮

આંસુઓનો ભાગ જેમાં હતો તેવાં (નેત્ર)નાં આંસુઓ તેજ હસ્તથી સ્વચ્છ કરી, પછી (તેને) ઉઠાડીને જ, બે હાથે પકડી રાખીને, વચ્ચે એક (હસ્ત)થી (તેના) કેશને બાંધ્યા. (ગયા શ્લોકમાં) કહેલું કાર્ય કર્યું. તેથી (તેને) દિલાસો આપ્યો ત્યાં સુધી (ભગવાન) ચાર ભુજાઓવાળા જ રહ્યા. '(નેત્રને) સ્વચ્છ કરવું' એટલે આંસુઓ લૂછી નાખીને, આસપાસ રહેલા કાજળને સર્વત્ર (આખા નેત્રમાં) મૂકવું. તેજ પ્રમાણે બીજે† પણ કર્યું: (પોતાનો) પ્રેમ પ્રકટ કરવા અને (હું તારો) ત્યાગ કરીશ નહિ એવો વિશ્વાસ આવે તે માટે બાહુથી આલિંગન કરીને (તે પ્રમાણે કર્યું).

---

† 'બીજે પણ' એટલે સ્તનોના સંબંધમાં.

"'(અમે) સ્ત્રી, પુત્ર અથવા ધનની ઇચ્છા રાખતા નથી' એમ કહીને (ભગવાને) પાછું તે પ્રમાણે (સ્ત્રીનું સાંત્વન) કેમ કર્યું" એવી શંકા થાય, તેથી 'જેને (પોતાના સિવાય) બીજો આશ્રય નહતો' એવું વિશેષણ યોજેલું છે, 'ન હતો બીજો આશ્રય જેને' તેવી (તે હતી) એટલે જો આ (ભગવાન) પણ આશ્રય ન રહેત તો (તેના) દેહનો નાશ થાત. તેને તેવી જાણીને, 'જેઓએ મારા માટે લોકના ધર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે તેઓનું હું રક્ષણ કરૂં છું' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા સાચવવા માટે જ ભગવાને તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે, અને તેથી (ભગવાને) સ્ત્રી તરીકે (તેની) ઇચ્છા રાખી નથી, પરંતુ જેને બીજો કોઇ આશ્રય નથી તેવી તરીકે (કામના) રાખી છે. વળી (તે) સતી એટલે પતિવ્રતા હતી. તેનો અનાદર કરવાથી મર્યાદાનો પણ વિરોધ થાય. પરિક્ષિતને ભ્રમ ન રહે તે માટે 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે રાજા (લૌકિક) વિષયોથી ભરપૂર હોય છે. ૨૭.

વળી (ભગવાને) દિલાસો આપ્યો એમ અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. પછી ભગવાને વાક્યોથી (તેને) દિલાસો આપ્યો. '(મારે તારી સાથે) સંબંધ નથી એમ (ભગવાને) પોતે જ જણાવીને (તેને) દિલાસો કેમ આપ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દિલાસો આપવાનું જાણનાર' શબ્દ યોજેલ છે. 'કૃપાથી' શબ્દથી દિલાસો આપવાનું કારણ (કહેલું છે). કોઇ પણ પ્રકારના ભયથી તો (દિલાસો આપ્યો) નહતો. 'દીન' શબ્દથી દયા કરવાનું કારણ કહેલું છે. પત્ની હોવાથી તો (દયા કરી) નહતી.

'(દીનપણું અને પત્નીપણું) બંને ગુણો (રૂક્મિણીમાં) હોવાથી દીનપણું જ (દયા કરવાનું) કારણ કેમ (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રભુએ' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન) પોતાથી જ શક્તિવાળા* હતા, પત્ની વિગેરેની તેમને દરકાર નહતી.

'હાસ્યના માહાત્મ્યવાળાં વાક્યોને લીધે ભમતા ચિત્તવાળી' શબ્દથી વાક્યથી દિલાસો આપવાનું કારણ કહેલું છે. તેવી તે ન હોત તો કાયાથી દિલાસો આપવાથી જ કાર્ય પતી જાત. તે (તેવી હોવા)થી ચિત્તના ભ્રમને પણ દૂર કરવાનો હતો.

'ચિત્તમાં ભ્રમ ભલે રહે. તેથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેને યોગ્ય નહિ તેવી' વિશેષણ યોજેલું છે. 'તે' એટલે '(૧) શરીરથી કૃપા અને (૨) વાણીથી કૃપા નહિ, અથવા (૧) શરીરમાં સ્વસ્થપણું અને (૨) ચિત્તમાં અસ્વસ્થપણું એવા બે પ્રકારની સ્થિતિમાં રહેવા'ને તે યોગ્ય નહતી, કારણ કે ભગવાન સત્પુરૂષોના ફલરૂપ છે કેમકે સત્પુરૂષો સંદેહ વિનાના હોય છે (અને) 'બે વાર

---

* આ 'પ્રભુ' શબ્દનો અર્થ છે.

બાણ ચડાવતા નથી, શરણે આવેલાનું બે વાર (બે પ્રકારે) સ્થાપન કરતા નથી' 'હે કૌન્તેય! મારા ભક્તનો નાશ થતો નથી એવી (મારી) પ્રતિજ્ઞા જાણ' એવાં ભગવાનનાં વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી (તેનાં) ચિત્તના ભ્રમને દૂર કરવા વાણીથી (તેને) દિલાસો આપવો જોઇએ. ૨૮.

તેજ (વાણી) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છે:—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

मां मा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ॥
त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमङ्गने ॥२९॥

હે વૈદર્ભિ! મને તું દોષ ન દે. તને મારામાં આસક્તિવાળી હું જાણું છું. હે અંગના! તારૂં વચન સાંભળવાની ઈચ્છાવાળાએ (મેં) મશ્કરી કરેલી. ૨૯.

કાયા વાણી અને મન મધ્યે પહેલાંનું (તેની પછીનાના કરતાં) ઘણું બલવાન હોવાથી, કાયાથી દિલાસો આપવામાં આવ્યો ત્યારે (તે દિલાસો) ફલરૂપ હોવાથી, અને વાણીનો (દિલાસો) દુર્બલ હોવાથી, દિલાસો થઇ જ ગયો, પરંતુ (વાણીથી દિલાસો આપવામાં ન આવે તો) કાયા અને વાણીમાં પરસ્પર વિરોધ હોવાને લીધે ભગવાન વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી એવું (રૂકિમણીના મનમાં) થાય, (તેથી) તેવું નથી એમ 'હે વૈદર્ભિ! મને તું દોષ ન દે.' શબ્દોથી (ભગવાન તેને) કહે છે. તું મને દોષવાળો ન જો (જાણ); અથવા '(ભગવાને મને) વિના કારણ આટલું દુઃખ દીધું' એવા વિચારથી કદાચ (રૂકિમણી) ક્રોધ કરે. બીજું[1] તો સ્વાભાવિક જ હતું. તેનાથી[2] કોઇ ઉપકાર માનતું નથી.

'ત્યારે આચરણથી વિરૂદ્ધ (ભગવાનના) એવા વચનનો શું અભિપ્રાય હતો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તને (મારામાં આસક્તિવાળી) જાણું છું' શબ્દો કહેલા છે. જૂદા પ્રકારની જાણીને જૂદા પ્રકારનું કહેવું (એ) અભિપ્રાય સૂચવનારૂં છે.

'જો (રૂકિમણી) સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની હોય તો આમ (ગર્વવાળી) હોવા છતાં (ભગવાન તેનો) દોષ ગણે[3] નહિ તેથ દોષ દૂર કરવાનું શું પ્રયોજન?'

---

[1] 'બીજું' એટલે 'લૌકિક વિષયોનો અભાવ વિગેરે' એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'તેનાથી' એટલે 'લૌકિક વિષયો વિગેરેથી.' આવા લૌકિક વિષયો પ્રાપ્ત થાય, તેથી કોઇ પણ ભક્ત ઉપકાર માનતું નથી. તેથી 'તેના વિષય નથી' એમ કહેવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે વિષયો ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ભગવાનનાં વચન (ભગવાને) કહ્યાં તે દુઃખ આપનારાં છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] 'દોષ ગણે નહિ' એટલે ભગવાન આવાં વચનો કહે તો પણ રૂકિમણી લૌકિક વિષયો (પ્રાપ્ત કરવા)ના વિચાર નહિ કરે, એવો અર્થ છે. (લે) અહિં ભગવાને પોતે જે

એવી શંકા થાય, તેથી 'હે વૈદર્ભિ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. જન્મભૂમિના સંબંધને લીધે કોઇ સમયે (રૂક્મિણી 'હું જ ભગવાનને પ્રિય છું') એમ[4] પણ માને, કારણ કે ભગવાને ચિત્તની વૃત્તિ જૂદા પ્રકારની (ચંચલ), કરેલી છે, તેથી તેના ગર્વને હણવો અને મશ્કરી કરવા માટે (વચન કહેવું એ બે)માં પરસ્પર વિરોધ નથી. (૧) મુખ્યા (૨) ગૌણી અને (૩) તાત્પર્ય જણાવનારી એવી શબ્દની અર્થ જણાવનારી ત્રણ શક્તિઓ છે. લક્ષણા અને ગૌણી તો ભેદ વિનાની (એક જ) છે, અથવા તાત્પર્ય (જણાવવા)માં (તેમનો) સમાવેશ થાય છે તે પૈકી (ભગવાનના વચનના) (૧) મુખ્ય અર્થનો ભંગ (બંધ ન બેસવું) ગર્વનો નાશ કરવાના મતમાં અને મશ્કરી (કરવા)ના મતમાં સમાન છે. (૨) પછી પ્રસંગને લીધે લેવાતો ગૌણ (અર્થ) મશ્કરી (કરવા)માં પરિણમે છે, [અને (૩) તેમ કરવાનું] તાત્પર્ય તો ગર્વનો નાશ કરવામાં (પરિણમે છે) એમ (નાં. ૨ અને ૩) બંનેમાં વિરોધ નથી. 'સ્ત્રીઓ પાસે, મશ્કરીમાં, વિવાહમાં....(અસત્ય બોલવું નિંદ્ય નથી)' શ્રીમદ્‌ભાગવત ૮–૧૯–૪૩ એ વાક્ય પ્રમાણે મુખ્ય અર્થ વિનાના શબ્દના ઉપયોગથી (આ પ્રસંગે) દોષ થતો નથી. તેમ ન હોય તો તાત્પર્ય વિગેરે (શબ્દના અર્થ જણાવનારી શક્તિઓ) વ્યર્થ થાય. વળી 'ઋષિઓ ન સમજાય તેવાં વચન કહેનારા છે અને ન સમજાય તેવું વચન મને પણ પ્રિય છે' એ ભગવાનના વચનને લીધે પણ (અહિં એવા શબ્દના ઉપયોગથી દોષ થતો નથી). 'પૂર્વપક્ષના નિયમ પ્રમાણે તે (રૂક્મિણી)માં બહિર્મુખપણું અને લૌકિકપણું છે એમ જણાવીને' (ભગવાને) વાક્યો યોજેલાં એમ અમે કહેલું છે. (તેને) દિલાસો આપવા ભગવાન (હવે આવા) પ્રસંગોથી થતાં ફલ[5] જણાવે છે: મુખ્ય અર્થ[6] (ભગવાને) ઇચ્છેલો નથી, તે વિષયનું કારણ 'તને મારામાં આસક્તિવાળી હું જાણું છું' શબ્દોથી કહેલું છે. હું જ છું ઉત્તમ ગતિ જેની, તેવી (તું છો.)

'ત્યારે (મને આવાં વચનો) કહેવાનો શો અભિપ્રાય હતો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મશ્કરી કરેલી' શબ્દો યોજેલ છે. ક્ષ્વેલી એટલે મશ્કરી. મશ્કરી (કરવા) માટે જ ગાળો[7] ઉત્પન્ન થએલી છે તેથી તેવાં વચન કહેલાં (એ) મશ્કરીજ

વાક્યો કહેલાં તેને લીધે રૂક્મિણી પોતાને દોષ ન આપે તે માટે, પોતાના ઉપર દોષ ન મૂકતા તેને કહે છે. રૂક્મિણીને દોષ વિનાની કહે છે. તેથી રૂક્મિણી સર્વ પ્રકારે દોષ વિનાની હોય તો ગર્વને દોષ ગણી તે દૂર કરવા પ્રયાસ કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો અર્થ હોવાનું જણાતાં લેખથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલો છે.

[4] 'એમ' એટલે 'વિષયોના ભોગને' (લે.) ઉપર નોટ ૩ માં જણાવેલ કારણથી લેખથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલો છે.

[5] મશ્કરી, કોપ, વિગેરે પ્રાસંગિક ફલ છે. (લે)

[6] 'મુખ્ય અર્થ' એટલે 'ત્યાગ' (લે)

[7] વિવાહ વિગેરેમાં બોલાય છે તેવી. (લે.)

કરેલી, એવો અર્થ છે. ‘હે અંગના !’ સંબોધનથી તેમ કરવામાં દોષ નથી એમ કહેલું છે. अङ्गं દેહ नयति પ્રાપ્ત કરાવે* તે (અંગના) તેથી તેવી (સ્ત્રી) સાથે રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે (એવું વચન) બોલવું જ જોઇએ. (આવું બોલવાનું) કોઇ સમયે જ થતું હોવાથી, તેજ સમયે આ (રસની ઉત્પતિ) ન થાય તો પણ દોષ નથી, પરંતુ ભવિષ્યમાં (રસની ઉત્પત્તિ ન થાય તો દોષ) થાય. ભગવદીય તરીકેનો ગર્વ તો થોડો રાખવો જ જોઇએ, નહિ તો જ્ઞાનમાર્ગથી (ભક્તિમાર્ગમાં) શું ભેદ રહે ? પરંતુ બહુ (ગર્વ) ન રાખવો. તે (ગર્વ) ઉતારવાનો હતો ત્યારે (ઉતારવાનાં વચનના) બોલનાર ઈશ્વર હોવાથી બધોએ (ગર્વ) જતો રહ્યો, અને તેનો જેમને આધાર હતો તેવા પ્રાણ પણ (અટકી) ગયા (જતા હતા). તે (ભગવાને) ઇચ્છેલ નહિ હોવાથી ‘તને (મારામાં આસક્તિવાળી) હું જાણું છું’ શબ્દોથી (તેમનો) પાછો સંચાર (થયાનું) કહે છે; પરંતુ ‘હું જ (ભગવાનને) પ્રિય છું’ એમ (તારે) ન માનવું, એવો ભાવ છે. ‘તારૂં વચન સાંભળવાની ઇચ્છાવાળાએ’ વિશેષણથી મશ્કરી (કરવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. ગૂઢ (અર્થ તરત ન સમજાય તેવું) વાક્ય પણ સાંભળવું જોઇએ, એવો ભાવ છે. ૨૯.

નીચેના શ્લોકમાં (એવાં વચન કહેવાનું) બીજું પ્રયોજન કહે છે:—

मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम् ॥
कटाक्षेपारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥३०॥

અને પ્રેમના સંવાદને લીધે ફડફડતા અધરવાળું, કટાક્ષ ફેંકવાથી લાલ થએલા આંખના ખૂણાવાળું, સુંદર ભ્રમરના ઢોળાવવાળું મુખ જોવાને (મશ્કરી કરેલી....શ્લોક ૨૯) ૩૦.

અને મુખ જોવાને (મશ્કરી કરેલી), કારણ કે ગાળ દેવામાં આવે ત્યારે લોકો કોપ કરે છે, તેમ તું પણ કોપ કરીશ એવા વિચારથી, (તારામાં) કોપ ઉત્પન્ન કરવા તે પ્રમાણે (મેં) કહેલું. (૧) સાત્ત્વિક (૨) રાજસ અને (૩) તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનો પ્રેમ હોય છે. તે પૈકી (૧) સાત્ત્વિક (પ્રેમ) પુત્રો વિગેરેમાં સમાન હોય છે. (૨) ધર્મ સહિત રાજસ (પ્રેમ) સ્ત્રીમાં જ હોય છે (૩) તામસ (પ્રેમ) તો જારમાં જ હોય છે. કુદરતી તે (રાજસ) પ્રેમ કોઇ વાર અહિં જોવો જોઇએ, એવા હેતુથી તે ઉત્પન્ન કરાવવા (એવું) વચન (કહેલું). પ્રેમને લીધે જે ક્રોધવાળો સંવાદ થાય, તેને લીધે ફડફડતો હોય અધર જેની અંદર તેવું, કટાક્ષ ફેંકવા એટલે ત્રાંસી દૃષ્ટિઓ (કરવી), તે સહિત લાલ अपाङ्गं આંખનો ખૂણો છે જેનો તેવું, અને સુંદર છે ભ્રમરનો ઢાળાવ (જેમાં તેવું મુખ જોવા

---

* ‘आत्मा वै पुत्र उत्पन्नः’ ‘પોતે જ પુત્ર (તરીકે) ઉત્પન્ન થાય છે.’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પતિ જ પોતાની સ્ત્રીમાં પાછો પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પત્ની પતિને નવો (પુત્રનો) દેહ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

મશ્કરી કરેલી). (જ્યારે ફડફડતો અધર હોય) ત્યારે જ રસાલ મુખ તામસ થાય. અને (આંખનો ખૂણો લાલ હોય) ત્યારે જ સાત્વિક દૃષ્ટિ રસાલ થાય; અને ત્યારે જ ભ્રમરનો ભંગ (ડોળા કાઢીને વઢવાનું) રસાલ થાય. ૩૦.

'વાણી અને કાયાના એવી રીતે શ્રવણ વિગેરે[1] (કરવા)થી શું લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥
यन्नर्मैर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥३१॥

હે ભીરૂ ભામિનિ! ગૃહસ્થોના ઘરોમાં આજ ઉત્તમ લાભ છે કે પ્રિયાની સાથે એક પહોર મશ્કરીમાં ગાળવામાં આવે. ૩૧.

માત્ર કામ જ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં ગૃહસ્થોના ઘરોમાં આજ ઉત્તમ લાભ છે, કે જેની (શાસ્ત્રમાં) મના થએલી નથી તેવો હોવા છતાં પૂરેપૂરો કામરસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી (ઘરમાં) જ્યાં રસાભાસ જ હોય ત્યાં જો રસની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે ઉત્તમ લાભ કેમ ન હોય? 'ગૃહસ્થોના' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે સ્વભાવને લીધે (તેઓમાં) રસ હોતો નથી 'नमः' એટલે મશ્કરીનાં વચનોથી यामः સમય અથવા એક પહોર (ગાળવામાં આવે). રાત ત્રણ પહોરની હોય છે તે પૈકી બે પહોર નિદ્રા માટે હોય છે, પછી એક પહોર જ બાકી રહે છે. 'પ્રિયાની સાથે' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે) પ્રેમ તો (હૃદયની) અંદરનો છે, કાયાનો (સંબંધ) સામાન્ય* છે, (તેથી) જો વાણીનો (આનંદ) ન હોય તો એક અંગ ખોટવાળું રહે, તેથી અવશ્ય મશ્કરી કરવી જોઇએ.

'એમ થતાં (વાણીનો આનંદ કરતાં) જો કચવાટ થાય, તો (લાભ કરતાં) વધારે (આનંદ)નો નાશ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભીરૂ' એવું સંબોધન કરેલું છે. ઉત્તમ સ્ત્રીઓ 'અંગના, ભીરૂ, કામિની, વામલોચના' કહેવાય છે તેથી ('ભીરૂ' શબ્દ) ઉત્તમ સ્ત્રીના અર્થવાળો હોવાથી, (રૂક્મિણી) એ પ્રમાણે કચવાટ કરશે નહિ. 'ભામિનિ!' સંબોધનથી તેની લૌકિક ચતુરાઇ જણાવેલી છે. તેથી[2] સ્વભાવથી અને ગુણથી (રૂક્મિણી) ઉત્તમ હોવાથી, તે એ પ્રમાણે કચવાટ કરશે નહિ, એવો ભાવ છે. ૩૧.

---

[1] શ્રવણ અને ત્યાર પછીનું દર્શન, એ બંનેનો સમાહાર કહેલો છે. 'તારૂં વચન સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા' એમ કહેલું હોવાથી વાણીના શ્રવણથી અને 'મુખ જોતાને' કહેલું હોવાથી કાયાના દર્શનથી (શું લાભ થશે?) એવો અર્થ છે. (લે)

* ચતુરાઇ અથવા શ્રેષ્ઠતા ન હોય તેવાં સ્ત્રી પુરૂષોમાં પણ સમાન છે, એવો ભાવ જણાય છે.

[2] મનમાં કચવાટ નહિ જણાવે, એવો અર્થ છે. (લે)

પછી સ્વસ્થ થઇને તેણે ભગવાનનું ઇચ્છેલું કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છે:

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

सैवं भगवता राजन् वैदर्भी परिसान्त्विता ॥
ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागमयं जहौ ॥३२॥

હે રાજન્! ભગવાને એ પ્રમાણે પૂરો દિલાસો આપેલી તે વૈદર્ભીએ તે મશ્કરીનું વચન જાણીને, પ્રિયથી થવાના ત્યાગનો ભય તજ્યો. ૩૨.

આરંભમાં (વૈદર્ભીનું) સ્વસ્થપણું કહેવામાં આવે છે. 'તે' એટલે પહેલાં તે પ્રમાણે જેને (વચન) કહેલાં અને જે તેવી (મૂર્છિત) થએલી તે.

"(પહેલાં કહેલાં અને હમણાં કહ્યાં તે) બંને ભગવાનનાં જ વાક્ય હોવાથી, આ (હમણાં કહેલાં) વાક્યમાં (રૂક્મિણીને) કેમ વિશ્વાસ બેઠો? પહેલાં કહેવાવું અને પછી કહેવાવું એ તો (વિશ્વાસ થવાનું) કારણ નથી. જેમ પહેલાંના (વાક્ય કહેવા)નું પ્રયોજન (ભગવાને) કહ્યું, તેમ અહિં (હમણાં કહેલા વાક્યમાં) પણ '(રૂક્મિણીનું) મરણ ઇચ્છેલું ન હોવારૂપ પ્રયોજન કેમ ન હોય? તેથી (રૂક્મિણીની હમણાં કહેલાં વાક્યમાં વિશ્વાસ રાખી) સંદેહ વિનાની પ્રવૃત્તિ કેમ થઇ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાને' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા હોઈ (પોતાની) ઇચ્છા પ્રમાણે (સર્વ) કરે છે. 'હે રાજન્!' સંબોધન પહેલાંની પેઠે (રાજાને આમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે) યોજેલું છે. 'વૈદર્ભી' એટલે સ્વભાવથી ભક્તિને મુખ્ય ગણનારી રાજસીને 'પૂરો દિલાસો' એટલે કાયા વાણી અને મનથી (દિલાસો આપતાં), (હમણાં કહેલાં વાક્યને) ખોટું જણાવનાર (તેથી) વિરૂદ્ધ (પહેલા કહેલાં) વાક્યને મશ્કરીનું વચન જાણીને, (ભગવાન પોતાની તરફ) ઉદાસીન હોવા વિષેની ચિંતા વિનાની અલૌકિકી (રૂક્મિણી) જેને ('ભગવાન મારો) ત્યાગ કરશે' એવા વિચારથી જ દુઃખ થએલું, તેણે (ભગવાનનો) (એવું વાક્ય કહેવાનો) અભિપ્રાય જાણ્યો ત્યારે, પ્રિય (મારો) ત્યાગ કરશે એવા ભયને તજ્યો, કારણ કે તેમ ન હોત તો શેષવાળો (થોડો) અભિમાન ન રહેત. મશ્કરી (કરવા) માટે જ (ભગવાને કહેલું એમ) તેણે જાણ્યું, પરંતુ ગર્વ દૂર કરવા (કહ્યું એમ જાણેલ) નહિ. તેથી જ (વાક્યનો) સત્ય અર્થ લેતાં પ્રિયે કરવાના ત્યાગને લીધે જે ભય થએલ તે તજ્યો. ૩૨.

પછી સ્વસ્થ થએલી તેણે ભગવાને ઇચ્છેલું કાંઇક કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

बभाषे ऋषभं पुंसां बीक्षन्ती भगवन्मुखम् ॥
सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन भारत ॥३३॥

હે ભારત! લજ્જા સહિત હાસ્ય અને સુંદર પ્રેમવાળી ત્રાંસી દૃષ્ટિથી ભગવાનનાં મુખને જોતાં, તેણે ઉત્તમ પુરૂષને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૩.

'ઉત્તમ પુરૂષ' એટલે પુરૂષોત્તમ. આથી એમ કહેલું છે કે સ્ત્રીનો જેમના પર અમલ ચાલતો હોય તેવા ભગવાન નથી, અને તેથી તે સ્ત્રીના સલાહ લેનારા નથી, કપટવાળા નથી અને સ્ત્રીને વશ નથી. એવું જાણીને જ તે (રૂક્મિણી) સત્ય (વચન) કહે છે; પરંતુ તે પણ એક પ્રકારનું જાણી (મનમાં રાખી), બીજા પ્રકારનું કહેતી નથી. તેમ હોય તો (રૂક્મિણીનાં વચનના પણ) બીજા અભિપ્રાયની કલ્પના કરવામાં આવતાં અનવસ્થા* થાય. 'ભગવાનનાં મુખને જોતાં' શબ્દોથી (એમ) કહેલું છે કે તેને (મુખ) જોવાથી જ ઘણો સંતોષ થયો અને કહેવાનો વિષય પણ સ્ફૂર્યો (સૂઝયો). 'લજ્જા સહિત (હાસ્ય અને સુંદર પ્રેમવાળી ત્રાંસી દૃષ્ટિથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (પોતાની) અંદર રહેલી ત્રણ લાગણીઓ દર્શાવતાં તેણે તે પ્રમાણે કહ્યું. (૧) લજ્જા (સ્ત્રીઓને) સ્વાભાવિક (હોય છે તે) સાત્ત્વિક (લાગણી) (૨) શૃંગાર જેમાં મુખ્ય છે તેવું રાજસ હાસ્ય. અને (૩) સુંદર પ્રેમવાળી જે ત્રાંસી દૃષ્ટિ, તે પણ ત્રણ ગુણોવાળી (હતી) 'તે(ની દૃષ્ટિ)થી જોતાં' શબ્દથી પોતાની અંદર રહેલી લાગણીઓને બહાર કાઢ્યાનું કહેલું છે, તેથી આથી જ[1] ચિત્તનું આકર્ષણ થતું હોવાથી, વચનો (દૃષ્ટિથી દેખાડેલી લાગણીઓને) માત્ર પોષણ કરનારાં જ છે, પરંતુ બીજા અર્થની કલ્પનાથી કોઇ પણ સમયે (તે લાગણીઓથી) વિરૂદ્ધ નથી, એવો ભાવ છે. ૩૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી પંદર (શ્લોકો)થી (રૂક્મિણીનાં) વચનો[2] કહે છે:—

---

* 'અનવસ્થા' એટલે અંત ન આવવો તે. ભગવાનનાં વચનોનો વચનથી જૂદો અભિપ્રાય હતો. તેના ઉત્તરમાં રૂક્મિણી શ્લોક ૩૪ થી ૪૮ સુધીનાં વચનો કહેશે તેમનો પણ એ પ્રમાણે વચનથી જૂદો અભિપ્રાય કલ્પવામાં આવે, તો એ પ્રમાણે એક બીજાનાં વચનોનો વચનોથી જૂદો અભિપ્રાય કલ્પતાં ક્યાંય અંત આવે નહિ. આમ અંત ન આવવાપણું એ 'અનવસ્થા' દોષ છે.

[1] લાગણીઓ બહાર દેખાડવાથી જ ભગવાનના ચિત્તને આકર્ષણ થાય છે (વચનો પણ તેવાં છે) તેથી મનમાં જૂદું માનતાં જૂદા પ્રકારનાં વચનો રૂક્મિણી કહેતી નથી. ચિત્તમાં જે છે તેથી વિરૂદ્ધ વચનો કહેતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] આ પંદર શ્લોકોમાં ભગવાને શ્લોક ૧૦ થી ૨૦ સુધીમાં કહેલાં વાકયોનું શબ્દનો અર્થ જણાવનારી ગૌણી શક્તિ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. ગર્વનો નાશ એ તાત્પર્ય જણાવનારો અર્થ છે. જે સામાન્ય રીતે જણાય છે, તે શબ્દનો અર્થ જણાવનારી વાચ્ય શક્તિ પ્રમાણેનો અર્થ છે. (લે)

॥ रुक्मिण्युवाच ॥ રૂક્મિણી કહે છેઃ—

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाह यद्वै भवान् भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ॥
क्वस्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः क्वाहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ॥३४॥

હે કમલના જેવાં નેત્રવાળા ! અરે ! આપે જે કહ્યું તે આ એમ જ છે. ભરપૂરતાવાળા (આપ) ભગવાનની સમાન (હું) નથી. પોતાના પૂર્ણાનંદમાં રમણ કરનાર, ત્રણ (ગુણ)ના અધિપતિ (આપ) ભગવાન ક્યાં (અને) ગુણો જેનો સ્વભાવ છે અને અજ્ઞાનીઓ જેના ચરણ ગ્રહણ કરે છે તેવી હું ક્યાં? ૩૪.

જાણે કે ત્રણે પ્રકારનો[1] પાંચ જાતનો[2] કામનો રસ જણાવનારી આ કલા જ હોય (તેવા આ ૧૫ શ્લોકો છે) 'ભગવાને તેવાં વાક્ય સાંભળવા માટે સૂત્રરૂપ વાક્યો* કેમ કહ્યાં ?' તેનો વિચાર કરતાં,[3] બહારના પ્રકારનો ત્યાગ કરીને અંદરના પ્રકારથી જ તે વાક્યોના* વ્યાખ્યાનરૂપ વાક્યો (ભગવાન) સાંભળશે (સાંભળવા ઇચ્છે છે) એમ જાણીને, તે (વાક્યો*)નું વ્યાખ્યાન જ (રૂક્મિણી) કહે છે, કારણ કે તેમ (વ્યાખ્યાન) ન કરે તો 'ઇન્કાર નહિ કરેલું કબુલ રાખેલું થાય (ગણાય)' એ ન્યાય પ્રમાણે વિરોધ સ્વીકારેલો થાય (ગણાય), અથવા ઇશ્વરનું વાક્ય ખોટું ઠરે. આથી (એમ જાણવું કે) (રૂક્મિણીના) દોષને[4] દૂર કરવા પ્રવૃત્તિ કરનાર ભગવાન તેની અંદર એ પ્રમાણે દોષ ઉત્પન્ન ન કરે, તેથી પોતાના વાક્યોનું જ આ (રૂક્મિણી) વ્યાખ્યાન કરે એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય હતો.

તેમાં '(તારી) સમાન નહિ તેવા અમને શા માટે વરી ?' (શ્લોક ૧૧) એમ જે ભગવાને કહેલું, તેના '(તારાથી) (૧) હલકા હોવાને લીધે અથવા (૨) ઉત્તમ હોવાને લીધે (તારી સમાન નહિ' એવા) બે અર્થ સંભવે છે. તે પૈકી (તારાથી) ઉત્તમ હોવાને લીધે (તારી સમાન નહિ એવો અર્થ લેવાથી)જ તે શબ્દ અર્થવાળો થાય છે એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. '(તારી) સમાન નહિ' શબ્દને બાદ કરતાં પહેલા બે શ્લોકો (શ્લોક ૧૦–૧૧)નો અર્થ પ્રમાણે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, તેથી વિરૂદ્ધ કાંઇ પણ અર્થ કહેવામાં આવતો નથી. (એ સ્વી-

---

[1] કાયા, વાણી અને મનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો. (લે)

[2] ચુંબન, આલિંગન, નખક્ષત, દંતક્ષત અને તાડન એવા પાંચ જાતનો. (લે)

* ૧૦ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકોમાં ભગવાને કહેલાં વાક્યો.

[3] આવો વિચાર તે સમયે રૂક્મિણીને જ થયો, ત્યારે તેણે ભગવાનની વ્યાખ્યાનરૂપ વાક્યો સાંભળવાની ઇચ્છા છે એમ જાણીને આ પંદર શ્લોકોમાં તે વાક્યોનું વ્યાખ્યાન જ કહ્યું, એવો અન્વય છે. (લે)

[4] (ભગવાનનાં) વાક્ય અને વર્તનમાં વિરોધનો અંગીકાર કરવાથી થતો દોષ, અથવા ભગવાનનાં વચન ખોટાં હોવાનું સ્વીકારવાથી થતો દોષ. (લે)

કારવાનું) પ્રયોજન તો આગળ કહેવાનું છે. આરંભમાં તો (આ શબ્દથી જણાવાતો) દોષ દૂર કરવામાં આવે છે. તે શબ્દનો પણ સ્વરૂપથી અંગીકાર કરે છે (અર્થ જ જૂદી રીતે કરે છે).

હે કમલના જેવાં નેત્રવાળા ! જે આપે વૈ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું (તે એમજ છે). 'નનુ' 'ખરે' એ કોમલ સંબોધનથી એમ જણાવે છે કે સત્ય અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તે પૂર્વપક્ષ જ છે, કારણ કે આરંભમાં જ 'નનુ'[§] એમ કહેલું છે. જેવાં સાંભળ્યા તે (આપનાં) બધાંએ વાક્યો પૂર્વપક્ષ જ છે, એમ કહેવાયું. પોતાના અર્થ પ્રમાણે લેવામાં આવે ત્યારે આ એમ જ એટલે તેવું જ (પૂર્વપક્ષ જ) છે, એવો અર્થ છે.

જે દૃષ્ટિથી જ દુઃખ દૂર કરનારા છે તે વાક્યોથી કેમ દુઃખ ઉત્પન્ન કરે ? એવાં (હે કમલના જેવાં નેત્રવાળા ! એ) સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે સંબોધનના અર્થથી) વિરૂદ્ધ અર્થનો ત્યાગ યોગ્ય છે. વૈ નિશ્ચયપૂર્વક (આપનાં બધાં વાક્યો પૂર્વપક્ષ જ છે), પરંતુ કોઇ પણ ભાગથી (તે તેવાં હોવાનું) ખોટું (ઠરતું) નથી.

'હું આપ (ભગવાન)ની સમાન નથી' એ '(તારી) સમાન નહિ તેવા' શબ્દનું વ્યાખ્યાન છે. (૧) न विद्यन्ते નથી समाः સરખા જેમની, અથવા (૨) न નથી समा સરખી,[‡] એવી રીતે એવા બે અર્થો પૈકી પહેલો અર્થ જ લેવા યોગ્ય છે, કારણ કે ભગવાને કહેલું સમાનપણું બીજે કોઇમાં નથી. 'અગ્નિની સમાન (મચ્છરની સમાન, હાથીની સમાન)' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન તો સર્વની સમાન છે. જેમ આકાશ સર્વની સમાન છે, પરંતુ કોઇ પણ આકાશની સમાન નથી (તેમ ભગવાન સર્વની સમાન છે, પણ ભગવાનની સમાન કોઇ પણ નથી.) તેથી હું આપની સમાન નથી, એવો (અર્થ છે.) તેનું કારણ 'ભરપૂરતાવાળા' શબ્દથી (કહેલું છે) (૧) ઉત્તમ ભરપૂરતા છે જેમની, અથવા (૨) જતી રહેલી છે (સર્વની) ભરપૂરતા જેમનાથી[૫] તેવા (ભગવાન છે), એટલે (૧) (ભગવાન) સર્વથી ઉત્તમ છે અને (૨) બીજા (કોઇ)માં ભરપૂરતા નહિ હોવાથી (તે કોઇ ભગવાનની) સમાન નથી[૬] એમ સિદ્ધ જ થયું. ભગવાનનું વ્યાપકપણું (સર્વ સ્થલે

[§] પૂર્વપક્ષનો આરંભ કરતાં આ 'ननु' શબ્દ જ યોજાય છે.

[‡] આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે ભગવાને શ્લોક ૧૧ માં 'असमान्' નહિ, પણ 'असमा' કહેલું એમ જાણવું.

[૫] પહેલા છોડેલ સમાસ પ્રમાણે 'ઉત્તમ છે ભરપૂરતા જેમની' એવો અર્થ છે, બીજા પ્રમાણે 'જેમના લીધે જતી રહી છે ભરપૂરતા સર્વમાંથી' એટલે બીજા કોઇમાં ભરપૂરતા નથી, એવો અર્થ થાય છે.

[૬] બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૩–૮ થી શરૂ થતા ભૂમા અધિકરણમાં એમ કહેલું છે. શ્રુતિમાં કહેલો

હોવાપણું) સર્વ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થએલું છે, ગુણોમાં અથવા માયામાં તેવું (વ્યાપકપણું) નથી, તેથી (ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ હોવાનું) આ કારણ જગતમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી યોગ્ય છે.

‘ છતાં પણ (ભગવાન) તારામાં જ રમણ કરે છે, તેથી તેમને પણ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારી તું જ (ભગવાનથી) ઉત્તમ છે અથવા (તેમની) સમાન છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. ભગવાન સદા પોતાની અંદર જ રમણ કરે છે. સંપૂર્ણપણાથી રમણ ત્યાં (પોતાની અંદર)જ (કરે છે). કોઇક જ અંશથી કોઇક જ સમયે કાર્યમાં રમણ (કરે છે), તેથી જ ઘડા વિગેરે તે કાર્યો પણ કોઇક જ સમયે ઉપયોગી થાય છે, પરંતુ સદા (ઉપયોગી) થતા નથી. ‘स्वे महिम्नि’ એટલે ‘ પોતાના પૂર્ણાનંદમાં. વળી આ (રૂકિમણી) સૃષ્ટિરૂપ માયા[૭] છે, પરંતુ બ્રહ્માનંદના રૂપવાળી મુખ્ય લક્ષ્મી પણ નથી. તે (મુખ્ય લક્ષ્મી)નોજ અંશ માયા હોવાથી[૮] ક્યાંય પણ વિરોધ નથી. (આપ મારાથી ઉત્તમ છો), કારણ કે (આપ) ભગવાન છો.

‘ (ભગવાન તારી) સમાન ભલે હોય, તેમનામાં પણ ખાસ ગુણ કયો છે ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘(ત્રણ ગુણના) અધિપતિ ’ શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન) ત્રણ ગુણોના અને તેઓનાં કાર્યોના અધિપતિ છે, કારણ કે જેમને વશ રાખવાના છે તેઓની સાથે ઈશ્વર રમણું કરતા નથી (તેથી આપ મારી સમાન નથી).

‘ ત્યારે તું પણ ભગવાન સાથે, અથવા તારી પોતાની અંદર રમણ કરે છે, તેથી (તારૂં ભગવાન સાથે) સમાનપણું જ યોગ્ય છે’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ ગુણો જેનો સ્વભાવ છે તેવી હું ક્યાં ? ’ શબ્દો યોજેલા છે. મારો તો સ્વભાવ ગુણો છે ભગવાનનો (સ્વભાવ) તો પરમાનંદ છે, જેમ એક માટીના (પદાર્થો)થી વ્યવહાર કરે અને બીજો સુવર્ણના (પદાર્થો)થી વ્યવહાર કરે (તેવો ભેદ છે). તેથી (મારા) સ્વરૂપમાં (મારૂં) રમણ પણ મારા માટે નકામું છે. ભગવાન સાથે

‘ભૂમા’ શબ્દનો અર્થ ભગવાન જ છે, બીજાને માટે તે શબ્દ યોજાએલ હોય ત્યાં તેનો અર્થ ‘ઘણું.’ પણ હોય છે એમ જાણવું. (લે)

૭ “‘આ આત્માનુ અર્ધ છે’ એ વાક્ય પ્રમાણે રૂકિમણીને પણ ભગવાનનો આનંદજ પ્રાપ્ત થએલ છે. તેથી ‘ પોતાના પૂર્ણાનંદમાં રમણ કરનાર (ભગવાન) ક્યાં ?’ વિગેરે કેમ ઘટે ?” એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ વાક્ય બોલનારી સૃષ્ટિ કરનારી આનંદ શક્તિરૂપ માયા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮ ‘ એમ હોય તો આ મુખ્ય લક્ષ્મી ન હોઇ શકે’ એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. આ મુખ્ય (લક્ષ્મી) હોવા છતાં, તે સમયની આની અવસ્થાને લીધે આનામાં દૈન્યનો આવિર્ભાવ થવાથી, પોતાના એટલા અંશથી જ આ વાક્ય તેણે કહેલ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

રમણ પણ કોઇક જ સમયે થાય છે, (અને હું) હદવાળી હોવાથી મારા અમુક ભાગથી જ થાય છે, કારણ કે હદવાળો હોય તે સંપૂર્ણ રીતે ભરપૂર કરી શકતો નથી.

વળી કાર્યદ્વારા પણ મારી જ હલકાઈ (જણાય) છે, એમ 'અજ્ઞાનીઓ જેના ચરણ ગ્રહણ કરે છે તેવી' વિશેષણથી કહે છે. જો કે મારા સેવકો ઘણા છે, અને તેઓ સંસાર રૂપવાળી મને ઇચ્છે છે, છતાં પણ તેઓ અજ્ઞાની છે. શ્રેષ્ઠ (પુરૂષો) આશ્રય કરતા હોય તેજ (જેનો તેઓ આશ્રય કરતા હોય તેનું) ઉતમપણું સૂચવનારૂં થાય છે, પરંતુ શ્રેષ્ઠ ન હોય તેવા ઘણા (આશ્રય કરનારા) હોવા છતાં (તે ઉત્તમપણું સૂચવનારૂં) હોતું નથી; કારણ કે ઘણીએ માખીઓ હરકોઈ હલકા (પદાર્થ)નો આશ્રય કરે છે તેથી તે કાંઇ ગરૂડ જેમનો આશ્રય કરે છે તેવા ભગવાનની સમાન થતો નથી. 'ચરણ ગ્રહણ કરે છે' શબ્દથી 'દોષ પણ નથી' એમ કહેલું છે. આ (શબ્દ)થી એમ (કહેલું) જાણવું કે બીજાઓ મારા સેવકો જ હોવાથી તેઓ મારી સમાન પણ નથી, તેથી બીજાઓ (પોતાની) સમાન હોવાના અભિપ્રાયથી ભગવાને જે કહેલું છે તેનો પણ (રૂકિમણીએ) ઇન્કાર કરેલો છે. ૩૪.

એવી રીતે '(તારી) સમાન નહિ' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરીને, 'રાજાઓથી ભય પામતા....' એ (બારમા શ્લોકના પૂર્વ) અર્ધથી જે ભય વર્ણવેલો, તેનું પણ નીચેના શ્લોકમાં તેજ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે છેઃ—

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा ॥
नित्यं कदिन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोन्धम् ॥३५॥

હે મોટાં ડગલાં ભરનાર! આત્મા જાણે કે ગુણોથી થતા ભયને લીધે સમુદ્રની અંદર કેવલ ચિદ્રૂપમાં શયન કરે છે એ સત્ય છે. દુષ્ટ ઇંદ્રિયોના સમૂહવાળાઓ સાથે આપે નિત્ય વિગ્રહ કરેલો છે. સત્-(પુરૂષો)ના વિરોધી અને આંધળા બનાવનારી નૃપની પદવી આપના સેવકોએ તજી છે. ૩૫.

રાજાઓ રજોગુણના સ્વભાવરૂપ રાજસ છે, કારણ કે તેઓ સદા માત્ર પ્રવૃત્તિ (કરવા)ના સ્વભાવવાળા હોય છે. તેઓ હોય ત્યાં સુધી કોઇ પણ સમયે આત્મ-સુખનો અનુભવ થતો નથી. 'સુખ આ આત્માનું સ્વરૂપ છે (અને) સર્વ ક્રિયાઓ બંધ પડતાં જણાય છે' (શ્રીમદ્ભાગવત ૭–૧૩–૨૨) એવી જ (સુખની) વ્યાખ્યા કહેલી છે. તેથી (આત્મા) પોતાના આનંદનો અનુભવ કરતાં રજઃ અને તમઃ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા ગુણોનો ત્યાગ કરીને **समुद्रे** એટલે જેમાં ગુણોનો પ્રવેશ ન થાય તેવા ઢાંકણવાળા **उपलम्भनमात्रे** કેવલ ચિદ્રૂપમાં (શયન કરે છે), કારણ કે જ્ઞાન માયાને દૂર કરનારૂં છે. ત્યાં (ચિદ્રૂપમાં) પણ **अन्तः** જેમ દૂરથી પણ

કોઇ પણ ન જૂએ તેમ અંદર છૂપાએલો રહી સૂક્ષ્મ[1] આત્મા (શયન કરે છે), અને પ્રસરીને પણ તે તે(ગુણ)વાળામાં પ્રસરતો નથી[2] એમ જણાવવા પણ 'आत्मा' શબ્દ યોજેલો છે. તે (ગુણવાળા)ઓ તો નમાલા છે એમ જણાવવા 'જાણે કે ભયને લીધે '* એમ કહેલ છે. તેનું (તેઓ નમાલા હોવાનું) કારણ 'હે મોટાં ડગલાં ભરનાર!' સંબોધનથી (જણાવેલું છે). જેવો (ભય) સાંભળવામાં આવેલ છે તેનો આગળ ઇન્કાર કરવામાં આવશે. આથી એમ પણ સિદ્ધ થયું કે અહિં દ્વારકામાં પણ (ભગવાન) આત્મરમણ માટેજ રહેતા હોવાથી, ગુણરૂપ તે (રાજા)ઓ પાસેથી પલાયન કરીને આવવું યોગ્ય હતું.

'બલવાનો સાથે વેર કરેલા' એમ જે (ભગવાને શ્લોક ૧૨ માં) કહ્યું, તે પણ સત્ય જ છે એવું વ્યાખ્યાન '(દુષ્ટ ઇંદ્રિયોના સમૂહવાળાઓ સાથે આપે) નિત્ય વિગ્રહ કરેલો છે' શબ્દથી કરે છે. कदिन्द्रियाणां દુષ્ટ ઇંદ્રિયોનો गणः સમૂહ છે જેઓમાં (તેવા રાજાઓ છે), કારણ કે (તેઓની) બધીએ ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ છે. વશ ન રાખેલી ઇંદ્રિયોને લીધે તેઓ બલવાળા છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ ઇંદ્રિયોને પરવશ હોવાથી દુર્બલ જ છે. તે દુષ્ટો કાગડાઓની પેઠે સ્પર્શ કરશે એવા વિચારથી, તેમણે આપેલું સ્વીકારવા યોગ્ય ન હોવાથી તેઓ કદાચ વૈદિક પ્રકારથી યજ્ઞ કરે એવા વિચારથી, 'દ્વેષ કરનારનું અન્ન ખાવું જોઇએ નહિ.' એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓએ આપેલો ભાગ ન લેવામાં પણ દોષ નહિ હોવાથી, તે (તેઓથી અસ્પૃસ્ય રહેવા) માટે ભગવાન તેઓની સાથે સર્વ પ્રકારે વિગ્રહ જ કરે છે. આજ દૈત્યો સાથે (ભગવાનને) સદા વિગ્રહ હોવાનું કારણ છે.

'સત્ (પુરૂષો)ના વિરોધી અને આંધળા બનાવનારી નૃપની પદવીને આપના સેવકોએ તજી છે' શબ્દોથી 'ઘણે ભાગે નૃપાસનનો ત્યાગ કરેલા' શબ્દોનું વ્યાખ્યાન કરે છે. આપના સેવકો પણ તે પદવીનો ત્યાગ કરે છે, તેથી જણાય છે કે નૃપોનું સિંહાસન અધમ છે. તે ઉત્તમ હોય તો તે પ્રાપ્ત કરીને પછી આપની સેવાના રસનો અનુભવ કરીને, તે (નૃપાસન)નો ત્યાગ સંભવે નહિ. તેથી

---

[1] 'સૂક્ષ્મ' એટલે છૂટા છૂટા અવયવોવાળો સર્વત્ર પ્રસરેલો થઇને, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] ગુણરૂપ થઇને શયન કરે છે એમ પણ જણાવવા; અને ગુણોમાં પ્રસરી પણ રહે છે એમ જણાવવા 'आत्मा' શબ્દ યોજેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે) અહિ 'तदात्मकं स न व्याप्नोति' પાઠ છે: વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં પણ તેજ પાઠ છે: લેખકારે જૂદા પ્રકારે અર્થ કરેલ હોવાથી રા. તેલીવાલાએ પાઠ ભેદ કરેલ જણાય છે, પરંતુ મૂળ પાઠ પ્રમાણે જ અર્થ યોગ્ય લાગવાથી તેજ પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે; આ પાઠ પ્રમાણે ઉપરની નોટ ૧–૨ નકામી થાય છે.

* 'જાણે કે ભયને લીધે' કહ્યું, એટલે વસ્તુતઃ ભય નથી. મોટાં ડગલાં ભરનાર ભગવાન પાસે રાજાઓ નમાલા હોઇ, તેમનાથી ભગવાનને ભય સંભવતો જ નથી.

ભગવાનનાં ચરણની સેવાથી રાજ્ય હલકું છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે (ચરણ)થી હલકા(પદાર્થ)માં ભગવાન ન રહે તે યોગ્ય જ છે. જ્યાં કમલ વિગેરેની ગંધ (હોવા)નો પણ સંભવ નથી ત્યાં કમલની સ્થિતિ (હોઇ ન શકે), તેવી રીતે જ્યાં ભગવાનના ધર્મો પણ રહેતા નથી, ત્યાં ભગવાન કેમ રહે ? 'तमोऽन्धम्' શબ્દથી તે (નૃપાસન)માં રહેલો દોષ સ્પષ્ટ કહે છે, કે તેના ઉપર બેસનાર આંધળો થાય છે, અને તમ: (અંધકાર, અજ્ઞાન)ની પેઠે સત(પુરૂષો)નો વિરોધી થાય છે. લૌકિક દૃષ્ટિ પ્રમાણે (નૃપાસન) ઇચ્છેલું હોવાથી, 'प्रायः' 'ઘણે ભાગે' શબ્દનું ખંડન કરેલું નથી. ૩૫.

કારણ (ભગવાન)ને લીધે થતા દોષનો કાર્ય(જગત)માં સ્વીકાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરવામાં '(૧) જેઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી અને (૨) જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે તેવા પુરૂષોની....' એવા જે (ભગવાનને વરવામાં) બે દોષ કારણ તરીકે કહ્યા, તે પણ સત્ય છે એવું વ્યાખ્યાન નીચેના શ્લોકમાં કરે છે:—

त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ॥
यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तथेहितमथो अनु ये भवन्तम् ॥३६॥

આપના ચરણકમલના મકરંદને સેવનારા મુનિઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી, અને ખરે! માણસના આકારના પશુઓથી જાણાય તેવો નથી; કારણ કે ઇશ્વરની કૃતિ અલૌકિક જેવી છે. હે ભૂમન્! આપની કૃતિ અને આપને અનુસરનારાઓની (કૃતિ અલૌકિક છે). ૩૬.

'દુ:ખ પામે છે' (શ્લોક ૧૩) એ ફલનું તો આગળ વિવેચન કરવાનું છે. આપનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી, એમ ભલે હો. જેઓના દેહો આપના ચરણની રજથી ઉત્પન્ન થએલા છે, અથવા જે આપના ચરણની રજની ઇચ્છા રાખનારાઓ આપની ઉપાસના કરે છે, તેઓનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ નથી. (જો તેઓનો માર્ગ) સ્પષ્ટ હોય તો તો વિઘ્નને લીધે તેઓથી મનન થઇ શકે નહિ. જેમ કાલને ઠગીને ભગવાન (પોતે) ઇચ્છેલા જ ભક્તોને (તેની પાસેથી) લઈ જાય છે, તેમ તે ભક્તો) પણ છૂપા રહે છે, એટલે આપની ઉપાસના કરનારા કર્મ કરનારા (કર્મમાર્ગીયો) પણ છૂપા રહે છે, ચરણની ઉપાસના કરનારા જ્ઞાનીઓ વધારે (છૂપા રહે છે), અને (આપના) ચરણકમલની ઉપાસના કરનારા ભક્તો ઘણા જ છૂપા રહે છે. તેમાં પણ ભક્તિરસને જાણનારા મકરંદનો ભોગ કરનારા (ભક્તો), તે રસ બીજો લઇ જશે એવા વિચારથી (સર્વથી છૂપા રહે છે). તેથી બહાર વિરૂદ્ધ આચરણ કરતા હોવાથી તેઓનો માર્ગ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ માર્ગ જ એવો છે. તેથી માર્ગ સ્પષ્ટ ન હોવો એ દોષરૂપ નથી, પરંતુ ઉલટું 'પોતપોતાના અધિકારમાં જે સ્થિતિ તે ગુણ કહેલો છે. (તેથી) ઉલટા (રહેવા)થી તો દોષ થાય. બંનેનો આ નિર્ણય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ગુણરૂપ છે.

'છતાં પણ આ દોષ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'અરે! માણસના આકારના પશુઓથી જણાય તેવો નથી' શબ્દો યોજેલા છે. આ યોગ્ય જ છે, કારણ કે ઉત્તમ માર્ગ બધાએ જાણવા યોગ્ય હોતો નથી. તેવો હોય તો સાધારણ (માર્ગ) થાય. ઉત્તમ (પુરુષો) તો અહિં (આ માર્ગને) પણ જાણે છે જ. તેમ (જાણતા) ન હોય, તો તેમના (ભગવાનના) સેવક શા માટે થાય? અથવા તે પ્રમાણે કેમ (વર્તન) કરે? તેથી જેઓ માણસના આકારના પશુઓ છે, (માત્ર) પૂંછડું અને શીંગડાં નથી, (પણ જેઓનો) બીજો બધો વ્યવહાર પશુની સમાન જ છે, તેઓથી જાણી ન શકાય તેવો જ છે. 'નનુ' 'અરે!' એ સંબોધન (આ) યોગ્ય જ છે એવા અર્થનું છે, અને એમ પણ (જણાવે છે કે) તેઓ પણ જો વિવેકવાળા હશે તો ભવિષ્યમાં (આપના માર્ગને) જાણશે, એટલે પહેલાં (તેનું) ન જણાવાપણું એ પૂર્વપક્ષ પણ છે.

'જેઓ અલૌકિક માર્ગે જનારા છે' એવું લોકથી જૂદા (પ્રકારના) હોવાપણું પણ લોકમાં દૂષણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે (દૂષણ)નો ઉત્તરાર્ધથી પરિહાર કરે છે. ભગવાન અને ભગવાનના ગુણો અલૌકિક છે, તેમ ન હોય તો ભગવાનનું અથવા ભગવાનના માર્ગનું કાંઇ પણ પ્રયોજન ન હોય (રહે). સંસાર તો બીજી જ પ્રકારે (ભગવાન અથવા તેમના ગુણો વિના જ) પ્રાપ્ત થએલો હોવાથી, તેને અટકાવનાર તો અલૌકિક જ હોવું જોઇએ. વળી લોકમાં પણ સાધારણ (માણસો)ની અને ઈશ્વર (રાજા)ની કૃતિમાં ભેદ જોવામાં આવે છે અને તેમાં દોષ નથી, તેવી જ રીતે ભગવાનની પણ કૃતિ અલૌકિક જેવી છે.

'તેમ હોય તો (ભગવાનના) કાર્યોમાં લોકો સાંહાય્ય કરનારા ન થઇ શકે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ભૂમન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'આપ જ મોટા છો, તુચ્છ (લોકો)નું શું (પ્રયોજન)?' એવો (તેનો) અર્થ છે.

વળી '(ભગવાનની કૃતિ) સંપૂર્ણ રીતે અલૌકિક નથી, પરંતુ મોટા મૂર્ખોને જ તે જણાય તેવી નથી. તેમ ન હોય તો ભગવાનના સેવકો (ન હોય), અને (ભગવાનના) માર્ગની પરંપરા ન હોય' એવા ભાવાર્થથી 'અને આપને અનુસરનારાઓની' શબ્દો યોજેલ છે. શાસ્ત્રમાં ભાવનું* વર્ણન કરેલું હોવાથી ભગવાનની કૃતિ તો જાણી પણ શકાય, પરંતુ તેમના (સેવકો)નો અભિપ્રાય તો ઇતરોએ જણાતો નથી, તેથી ('अथो' 'અને' શબ્દ યોજી) જૂદો આરંભ કરેલો છે તેથી અલૌકિક (કૃતિ)માં પણ ઘણા પ્રકારો હોવાથી, લોકની પેઠે તે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી જેટલા ગુણો લૌકિકમાં છે, તેથી પણ અધિક (ગુણો) અલૌકિકમાં હોવાથી આ (અલૌકિક માર્ગે જવું તે) દોષ નથી, પરંતુ ગુણ જ છે એવો અર્થ છે.

---

* 'ભાવ' એટલે 'ભગવાન ઉપરનો પ્રેમ.'

સાધન દોષ વિનાનું (સિદ્ધ) થતાં, કાર્યમાં દોષ હોવાનું ખંડન થઇ જ ગયું. છતાં પણ આગળ (તેનું) ખંડન કરવામાં આવશે. ૩૬.

(ભગવાને પાછલ શ્લોક ૧૪ માં પોતે) વરવા યોગ્ય નથી એવી સંમતિ માટે પોતાથી અથવા બીજાઓ દ્વારા (પોતાની પાસે) ધન નથી એવાં પ્રકારનો જે દોષ કહ્યો, તેનો પણ બીજા પ્રકારે અર્થ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) વ્યાખ્યાન કરે છે:—

निष्किञ्चनो ननु भवान्नयतोऽस्ति किञ्चि-
द्यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ॥
न त्वां विदन्त्यसुतृपोऽन्तकमाढ्यतान्धाः
प्रेष्ठो भवान् बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥३७॥

આપ ખરેખર નિષ્કિંચન છો, કારણ કે જેમને બ્રહ્મા વિગેરે બલિનો ભોગ કરનારાઓ પણ બલિ આપે છે તેવા (આપ)નું કાંઇક નથી. પ્રાણને પોષનારા, ધનથી અંધ બનેલા આપ સંહાર કરનારને જાણતા નથી. બલિનો ભોગ કરનારાઓને પણ આપ વહાલા છો, (અને) તેઓ પણ આપને (વહાલા છે.) ૩૭.

અહિં નિષ્કિંચન શબ્દ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેના અર્થવાળો છે, પરંતુ રૂઢ (વ્યવહારમાં પ્રચલિત) 'નિર્ધન' અર્થવાળો નથી. 'કારણ કે કાંઇક નથી' શબ્દોથી વ્યુત્પત્તિ કહે છે. 'ननु' 'ખરેખર!' એટલે નિશ્ચયપૂર્વક (૧) આપ નિષ્કિંચન છો, જેમનું 'किंचन' કાંઇક નથી, પરંતુ બધુંએ છે. (૨) અથવા यतो જે કારણને લીધે 'किंचित्' કાંઇક નથી, પરંતુ બધુંએ છે. (૩) અથવા 'यतः' 'જેમનાથી' જૂદો (શબ્દ લેવો). અહિં (જગતમાં) પણ જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે ભગવાનની સમીપ બધું અલ્પ જ થશે (જણાશે), તેથી 'यतः' 'જેમનાથી બધું કાંઇક (હલકું)જ છે એવો 'ननु' (શબ્દ)નો અર્થ છે. (૪) અથવા (निष्किञ्चनમાંનો) 'निर्' ઉપસર્ગ 'નીકળેલું' એવા અર્થવાળો લેવો, કારણ કે ભગવાનની પાસેથી બધુંએ નીકળેલું છે; એટલે 'नयतः' સર્વ (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનાર ભગવાનની પાસેથી किञ्चित् કાંઇ પણ (સર્વ પદાર્થ) (પ્રાપ્ત થએલા) છે એવો અર્થ છે.

'રૂઢિ (લોકના વ્યવહાર)નો ત્યાગ કરીને, એ પ્રમાણે યોગ (વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેના અર્થ)નો કેમ આશ્રય કરો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમને બલિનો ભોગ કરનારાઓ પણ બલિ આપે છે' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે વિરૂદ્ધ અર્થ સ્વીકારી શકાતો નથી. જેમ યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યારે પ્રકરણને લીધે 'सैन्धव' વિગેરે શબ્દોની અંદર 'સિંધુ (સિંધ, દરીઆ)માં ઉત્પન્ન થએલ જ'

એવો અર્થ ગ્રહણ કરીને, (સૈંધવ શબ્દથી) 'અશ્વ'જ સમજાય છે, પરંતુ 'મીઠું' (સમજાતું) નથી; તેવી જ રીતે અહિં પણ (નિષ્કિંચનનો અર્થ કરેલ છે). બધાએ પૂજા કરવા યોગ્ય, બલિનો ભોગ કરનારા ઈંદ્ર વિગેરે પણ જેમને બલિ આપે છે, (તે નિર્ધન કેમ હોય ?') (ભગવાનના) ચરણ ધોવામાં બ્રહ્મા પ્રસિદ્ધ (થએલા) છે, તેથી તે પણ (તેમને) બલિ આપતા હશે. અથવા (બધા) 'ચરણના સેવકો' (છે એમ જણાવવા), 'તે (બ્રહ્મા) વિગેરે' શબ્દ યોજેલ છે. આથી (ભગવાનને) પોતાથી ધન નથી એવો વિચાર ખોટો ઠરાવેલ છે. 'બીજાથી ધન નથી' એવા વિચારના સંબંધમાં '(પ્રાણને પોષનારા, ધનથી અંધ બનેલા) આપને જાણતા નથી' શબ્દોથી સિદ્ધાન્ત કહે છે; કારણ કે જાણ્યા પછી ભજન (થઇ શકે).

'(ધનવાનોને ભગવાનનું) અજ્ઞાન (છે તે) પણ (ભગવાનનો) દોષ જણાવનારૂં છે'* એમ કહેવામાં આવે, તો (જ્ઞાન થવામાં) વિઘ્ન ન હોવા છતાં અજ્ઞાન (રહેતું) હોય તો (તે) સત્ય છે. અહિં તો (તેઓને) આપનું અજ્ઞાન રહેવાનું કારણ છે, એમ 'પ્રાણ પોષનારા' શબ્દથી કહે છે. માત્ર પ્રાણને જ પોષવામાં રોકાએલાં (આપને) જાણતા નથી, કારણ કે જણાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે (તેમને જાણવાનો) અવકાશ હોતો નથી

'એમ હોય તો (ભગવાનનું જ્ઞાન) પ્રાણ કરતાં હલકું હોવાને લીધે જરૂર વિનાનું થતું હોવાથી, (તેઓને ભગવાનનું) અજ્ઞાન (છે તે)થી (ભગવાનમાં) દોષ‡ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંહાર કરનારને' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન) હણનારા સર્વનો સંહાર કરનારા છે. તેથી બધાએ જ (તેમને) જાણવા જોઇએ. છતાં પણ બહિર્મુખ હોવાથી જ (ધનવાનોને તેમનું) અજ્ઞાન રહે છે.

(તેઓને ભગવાનનું અજ્ઞાન હોવાનું) બીજું કારણ પણ 'ધનથી અંધ બનેલા' વિશેષણથી કહે છે. તેઓ ધનવાનપણાને લીધે આંધળા છે, કારણ કે દ્રવ્ય વિગેરેથી આંખ પૂરી દેવામાં આવે ત્યારે કોઇ પણ જોતું (જોઇ શકતું) નથી. તેવી રીતે સર્વ સ્થલે કામ કરતું સદાનું ધનવાનપણું આંધળાપણું જ પ્રાપ્ત

---

* રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી પ્રતમાં નીચે નોટમાં મૂલ પાઠ આપી 'दोषाभाव प्रतिपादकम्' પાઠ છપાવેલ છે. અહિં ભગવાન પોતામાં દોષ હોવાનું જણાવી રૂક્મિણીને બીજો પતિ પસંદ કરવા મશ્કરીમા કહે છે અને રૂક્મિણી ભગવાનમાં દોષ નથી એમ દર્શાવે છે. અહિં જણાવેલી શંકા ભગવાન તરફથી જ કરવામાં આવતી હોવાથી 'दोषप्रतिपादकम्' પાઠ જ યોગ્ય છે. તથા તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

‡ અહિં રા. તેલીવાલાએ મૂળ પાઠ નીચે નોટમાં આપી, 'अज्ञानमदोषाय' પાઠ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, પરંતુ ઉપર* નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મૂળ પાઠ જ યોગ્ય હોવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

કરાવે છે. હદવાળું (ધન)જ ગુણ છે, પરંતુ નહિ પચેલા અન્નની પેઠે હદ વિનાનું ધન (ગુણ) નથી. તેથી (ધનવાનોને ભગવાનનું) જ્ઞાન નહિ હોવાથી (ભગવાનને) બીજા દ્વારા ધન ન હોય તે યોગ્ય છે, કારણ કે અંધપણું પ્રાપ્ત કરાવનારૂં (સાચું) ધન હોતું નથી.

'નિષ્કિંચન પુરૂષો જ અમને પ્રિય છે, પરંતુ ધનવાનો (પ્રિય) નથી' એમ જે કહ્યું; તે પોતાની રૂચિ જણાવવાનું પણ યોગ્ય જ છે, એમ (શ્લોકના) છેલ્લા પાદથી કહે છે. બલિનો ભોગ કરનારા દેવોને અને વિરક્તોને આપ પ્રિય છો, કારણ કે (આપ તેઓને) પુરૂષાર્થોની પ્રાપ્તિ કરાવનારા છો. 'अपि' 'પણ' શબ્દથી (દેવો અને વિરક્તો) બંને અને તેઓના સેવકોનો સમાવેશ કરેલો છે. તેઓ પણ 'तुभ्यम्' આપને માટે જ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી આપને પ્રિય છે, કારણ કે જે 'यदर्थम्' જેમને માટે જ ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે તો તેમને પ્રિય હોય. અહિં 'अर्थ' શબ્દ 'દૂર કરવું તે' એવા અર્થમાં યોજાએલો નથી.[1] તેથી અન્યોઅન્ય પ્રિય હોવાને લીધે નિષ્કિંચન પુરૂષો જ (આપને) પ્રિય છે, પરંતુ ધનવાનો પ્રિય નથી, કારણ કે (તેઓને) પુરૂષાર્થની[2] દરકાર નથી, અને તેઓ તે માટે ઉત્પન્ન થએલા નથી. આથી 'ધનવાનો ઘણા ભાગે (મને ભજતા) નથી' એમ (ધનવાનોનું) અભજન (કહેલું તે)નું સમર્થન થયું. ૩૭.

વિવાહ માટે યોગ્યતા થાય (ગણાય), તે માટે 'જેમનાં પોતાની સમાન ધન....' (શ્લોક ૧૫) એમ જે ભગવાને કહ્યું, તે વિષયનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्यम् ॥
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥३८॥

આપ ખરે સર્વ પુરૂષાર્થથી ભરપૂર ફલરૂપ છો, (કે) જેમની (પ્રાપ્તિની) ઇચ્છાથી સારી બુદ્ધિવાળાઓ કૃત્યનો ત્યાગ કરે છે. હે

---

[1] અહિં 'यदर्थम्' લખ્યું તેમાં 'अर्थ' શબ્દ 'દૂર કરવું તે' એવા અર્થમાં યોજેલો નથી. આવો અર્થ લેવામાં આવે તો (દેવો અને વિરક્તો) ભગવાન માટે ઉત્પન્ન થએલ નહિ હોવાથી, તેઓ ભગવાનને પ્રિય ન હોય. 'અર્થ' શબ્દનો પાંચમો અર્થ 'દૂર કરવું તે' થાય છે [જેમકે मशकार्थ धूमः એટલે મચ્છરોને દૂર કરવા (ઉડાડી મૂકવા) કરેલો ધૂમાડો] તેથી એવા અર્થની શંકા ન રહે તે માટે આ કહેલું છે. (લે)

[2] 'ભગવાન પુરૂષાર્થમય છે' એમ કહેવામાં આવશે. ધનવાનોને તેમની દરકાર નથી, પરંતુ ધનની જ દરકાર છે, એવો અર્થ છે. (લે)

સમર્થ ! તેઓનો અને આપનો સંબંધ, (પરસ્પર) પ્રીતિવાળા પુરૂષ અને સ્ત્રીના સંબંધની પેઠે ઘણો યોગ્ય છે, પરંતુ સુખી અને દુઃખીનો (સંબંધ યોગ્ય) નથી. ૩૮.

બંનેથી[1] જૂદો જો ધર્મ વિગેરે પુરૂષાર્થ થાય (વિવાહથી પ્રાપ્ત કરવાનો હોય), તો તે(વિવાહ)ની અંદર જન્મ વિગેરે પાંચનો* વિચાર કરવો જોઇએ, કારણ કે ક્ષેત્ર (સ્ત્રી) અને બીજ જૂદી જૂદી જાતના હોય તો ફલ ઉત્પન્ન ન થાય; પરંતુ ફલ અને સાધનના જન્મ વિગેરે સરખાં હોવાની જરૂર નથી. તેથી લૌકિક દૃષ્ટિથી જ જે આપને સાધન[2] તરીકે માને છે, તેને જ આવી વાણી (કહેવી) યોગ્ય છે, પરંતુ મને કહેવી યોગ્ય નથી; કારણ કે 'સમાન નહિ હોવાથી (તમો બેએ) વિવાહ કરવો નહિ' એમ મને અથવા આપને (કહેવું) યોગ્ય નથી પ્રકરણને[3] લીધે આ વાક્યનું ઉત્તમપણું હોવું જોઇએ, પરંતુ પ્રકરણમાં કોઇ પણ અંશથી તેનો સંબંધ નથી, એવા અભિપ્રાયથી આ શ્લોક કહે છે.

આપ સર્વ પુરૂષાર્થથી ભરપૂર છો. જેમ ગંગામાં જલ છે, તેમ ધર્મ વિગેરે પુરૂષાર્થો આપની અંદર (રહેલા) છે. તે(જલ)થી પણ ગંગા મોટી[4] છે, તેમ આપ (પુરૂષાર્થોથી મોટા છો). એવો '**મય**' નો અર્થ છે.

'સાધનોથી પ્રાપ્ત કરેલા (પુરૂષાર્થો) તે(ભગવાન)માં હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ફલરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. અથવા પુરૂષાર્થો સાધનરૂપ પણ હોય છે, તેથી આ (શબ્દો)થી (ભગવાનનું) સાધનરૂપપણું અને ફલરૂપપણું સિદ્ધ કરે છે. અથવા (ફલરૂપ એટલે) સર્વ ફલોના આપ આત્મા છો, કારણ કે પરમાનંદ (પ્રાપ્ત થતો) હોય ત્યારે પોતાનો (તે લેવાનો) અધિકાર નથી એવા વિચારથી કોઇ પણ વિલંબ કરતું નથી.

ભગવાન ફલ છે અને સાધન છે એમ દિવ્ય જ્ઞાનથી કહીને, લૌકિક બુદ્ધિવાળા તે સ્વીકારશે નહિ એમ માનીને, તેઓના ઉપર પણ અનુગ્રહ કરવા બીજા

---

[1] 'બંને' એટલે 'પત્ની અને પુરૂષ' એવો અર્થ છે ભગવાન તો પુરૂષાર્થરૂપ જ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

* પાછળ શ્લોક ૧૫ માં કહેલા જન્મ વિગેરે પાંચ.

[2] 'સાધન તરીકે' એટલે 'પુરૂષાર્થના સાધન તરીકે' એવો અર્થ છે. (લે)

[3] અહિં ભગવાનના વિવાહનું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણને લીધે શ્લોક ૧૫ ના વાક્યનું ઉત્તમપણું હોવું જોઇએ, પરંતુ તે વાક્ય આ પ્રકરણથી વિરૂદ્ધ હોવાથી, અહિં લાગુ પડતું નથી. તેથી તે બીજા પ્રસંગોમાં એટલે લૌકિક વિવાહ જણાવવામાં યોજવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. (લે)

[4]. આધિદૈવિકી ગંગા ઘરમાં પણ પ્રકટ થાય છે, તેથી જલ કરતાં મોટા વિસ્તારવાળી છે એવો અર્થ છે. (લે)

ચરણથી યુક્તિ કહે છે. ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઈચ્છા હોય ત્યારે જ (તેથી) વિરૂદ્ધ (પદાર્થો)નો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, અને (તે પ્રાપ્ત કરવાનાં) સાધનો કરવામાં આવે છે, પરંતુ બે[1] ફલમાંના (એક પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે) બીજાં ફલની ઇચ્છાથી (તેમ કરવામાં આવતું) નથી, કારણ કે એક પ્રામ થએલું છે અને બીજું પ્રાપ્ત થએલું નથી, તેથી (એકને તજવાની) મુશીબતને લીધે એક[2] તજાતું નથી. તેથી રાજ્ય ફલ નથી, તેમજ ફલનું સાધન નથી. તે (અર્થ) 'જેમની ઇચ્છાથી તજવામાં આવે છે' શબ્દોથી કહેલ છે.

'છતાં પણ રાજ્ય આ લોકનું ફલ છે, તેથી તેનો ત્યાગ કરવામાં મૂર્ખાઈ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સારી બુદ્ધિવાળાઓ' શબ્દ યોજેલ છે. 'કૃત્ય' એટલે કર્તવ્ય. 'ભગવાન સાધનરૂપ અને સાધ્યરૂપ હોવાથી, તેજ પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજો (પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય) નથી' એવા વિચારથી કૃત્ય નાશ કરવા[3] યોગ્ય છે, એવું સારી બુદ્ધિવાળા હોવાનું કારણ પણ કહેલું છે. તેથી જેઓ આપને માટે જ મુકરર થએલા છે, તેઓનો અને આપનો સંબંધ યોગ્ય છે, એમ ત્રીજા ચરણથી કહે છે. જો કે તેઓની સાથે પણ (ભગવાનની) મૈત્રી અથવા વિવાહ સંભવતાં નથી, છતાં પણ એક સમાજમાં માત્ર સંબંધ (થવો) પણ યોગ્ય છે, તેથી તેમ કહેલ છે.

'હે સમર્થ !' સંબોધનથી રાજ્ય વિગેરેનો ત્યાગ કરેલ ઘણા જ સુકુમાર (પુરૂષો)ને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાનું (ભગવાનનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે) રાજા અને મંત્રીઓ(મા સંબંધ)ની પેઠે (આપનો અને તેઓનો) સંબંધ ઘણો યોગ્ય છે. સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા 'પુરૂષ અને સ્ત્રીના સંબંધની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેવો પુરૂષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ છે, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, જેવો એકસરખા સ્વભાવ અને વ્યસનવાળા બે મિત્રોનો સંબંધ છે, તેવો (આપનો અને તેમનો સંબંધ છે). 'अश्व न[4] त्वा वारवन्तम्' એ વાક્યમાં ઉપમાનો અર્થ

---

[1] અહિં 'પ્રાપ્ત થએલા' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે) બે ફલ પ્રાપ્ત થએલાં કહેલાં જણાતાં નથી. આગળ જ એક (રાજ્ય) પ્રાપ્ત થએલું અને બીજું પ્રાપ્ત નહિ થએલું હોવાનું જણાવેલ છે.

[2] અહિં 'પ્રાપ્ત થએલું' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

[3] આ 'કૃત્ય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જણાવેલી છે. 'कृति' (कृत् છઠ્ઠો ગણ) ધાતુ 'નાશ કરવો' અર્થવાળો છે તેને क्यप् (य) પ્રત્યય લગાડવાથી આ શબ્દ બનેલ છે. (લે)

[4] આ 'न' શબ્દનો અર્થ નિરૂક્તના પહેલા અધ્યાયમાં 'इव' 'ની પેઠે' કરેલો છે. તેજ પ્રમાણે અહિં પણ ઉપમા જણાવનાર 'इव' વિગેરે શબ્દ ન હોવા છતાં 'न' શબ્દ જ બે વાર લખેલો લઈ, તેનો ઉપમાનો (इव જેવો) અર્થ કરવો. એટલે 'न' શબ્દ બે વાર લેવાનો. પહેલા 'न' નો ઉપમાનો અર્થ કરવો, એટલે 'रतयोरिव' 'પ્રીતિવાળાની

જણાવનાર ન હોવા છતાં નિરૂક્તમાં ઉપમાનો અર્થ જણાવવા 'इव' 'ની પેઠે' કહેલ છે તે પ્રમાણે (અહિં છે). તેમાં પણ 'પ્રીતિવાળા' વિશેષણથી પ્રસંગના[૫] સમયે (તેમનો તેવો સંબંધ) નહિ હોવાનું કહેલ છે. સર્વ (કોઇ પણ પ્રકારના) ક્લેશ વિનાના હોય અને પરસ્પર પ્રીતિવાળા હોય (ત્યારે તેમનો તેવો સંબંધ હોય છે). પ્રીતિ વિગેરે હોય છતાં પણ વિઘ્ન કરનારૂં હોય તો (તેવો સંબંધ) હોતો નથી, એમ 'સુખી અને દુઃખીનો (સંબંધ યોગ્ય) નથી' શબ્દોથી (સંબંધ) હોતો નથી એમ જણાવે છે. એક સુખી હોય (અને) બીજો રોગો વિગેરેથી દુઃખી હોય, તેવા બેનો કોઇ પણ રીતે સંબંધ હોતો નથી. આથી (એમ) કહ્યું કે બે સુખીઓનો અથવા બે દુઃખીઓનો સંબંધ હોય છે. ૩૮.

(ભગવાનને પસંદ કરવામાં રૂક્મિણીનું) અજ્ઞાન (હોવાનું કહેલ તે)નું સમર્થન કરવા 'ભિખારીઓએ વૃથા વખાણેલા' એમ જે (શ્લોક ૫૬ માં) કહેલું, તે વિષયનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये॥३९॥

'જેઓએ (પ્રાણીઓને) સજા કરવાનું મૂકી દીધું છે તેવા મુનિઓએ જેમના પ્રભાવનું બરાબર વર્ણન કરેલું છે તેવા આપ જગતોના આત્મા અને આત્માનું દાન કરનારા છો' એવા વિચારથી, આપની ભ્રમરના સંબંધવાળા (તેણેજ) પ્રેરેલા કાલના વેગથી જેઓની ઇચ્છાઓ નાશ પામેલી છે તેવા બ્રહ્મા શંકર, અને ઇંદ્રને તજીને મેં આપને પસંદ કરેલા છે (તો પછી) બીજાઓ કેમ જ (વરવા યોગ્ય હોય)? ૩૯.

'ભિખારીઓ' એટલે પરમહંસોએ અને 'વૃથા' એટલે ફલની ઇચ્છા વિના (વખાણેલા), એવો અર્થ કરવો જોઇએ. તેમ કરવામાં ન આવે તો નારદ વિગેરે લૌકિક ભિખારીઓ નહિ હોવાથી વાક્ય વિરૂદ્ધ અર્થવાળું (ખોટું) થાય; અને બીજા (લૌકિક) ભિખારીઓ (આપનાં) વખાણ કરતા નથી. તે (અર્થ) કહે છે. 'મૂકી દીધેલું છે સજા કરવાનું પ્રાણીઓને જેમણે' તેવાઓએ (વખાણેલા છો). આથી તેઓમાં દોષ નથી એમ કહેલું છે, અને તેઓ અને તે મુનિઓ,

---

પેઠે' અર્થ થાય છે. બીજા 'न' નો અર્થ 'નથી' કરવો, એટલે બે સુખીઓનો અને બે દુઃખીઓનો સંબંધ યોગ્ય નથી, એવો અર્થ થાય છે. (લે). આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં શ્લોકમાં 'पुंसः स्त्रिया न रतयोः' એવો પાઠ થશે.

[૫] પ્રસંગને લીધે બીજા કામ માટે ભેગા થએલા સ્ત્રી અને પુરૂષનો સંબંધ તેવો રસ ઉત્પન્ન કરનારો હોતો નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

એમ ગુણો કહેલા છે.* સ્પષ્ટ વાણીથી,[1] સમજાય તેવાં વચનોથી (કહેલો છે) પ્રભાવ જેમનો (તેવા આપ છો). તેઓ માત્ર વખાણ કરતા નથી, પરંતુ જેવું (આપે) કરેલું છે તેવું (કહે છે) એમ 'પ્રભાવ' શબ્દથી કહેલું છે. તેઓને તે પોતાના અનુભવથી જણાએલું છે. તેમ ન હોય તો તેઓ તેવા (આપની સ્તુતિ કરનારા) કેમ થાય ? તેથી તેઓનું વચન લાભકારક હોવાથી, તેમના વચનથી (આપને) જાણીને, આપ સમાનને જ પસંદ કરેલા છે.

(ભગવાન) સમાન હોવાનું કારણ 'આત્મા' શબ્દથી કહેલું છે. જેમ બહારની દૃષ્ટિમાં જન્મ વિગેરે સમાનપણું કરાવનારા છે, તેમ અંદરની દૃષ્ટિમાં આત્મપણું જ (સમાનપણું કરાવનારૂં) છે. કારણ કે કોઇને પણ પોતાનો આત્મા (પોતાની) સમાન ન હોય તેવું નથી.

'ત્યારે પસંદ કરવાથી શું (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અને આત્માનું દાન કરનારા' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે જેમણે આત્મા ગૂમાવેલ છે તેવા જ જીવો હતા, તેમને (ભગવાન) આત્મા અથવા પોતાનો આત્મા આપે છે. આથી એમ કહેલું છે કે આપ (મને) પોતાના આત્માનું દાન કરશો એમ જાણીને જ મેં (આપને) પસંદ કરેલા છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ધર્મ વિગેરે (પુરૂષાર્થો) પણ (આપ આપો છો).

'હું તારો આત્મા કેવી રીતે (છું)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જગતોના (આત્મા)'[2] એમ સામાન્ય રીતે કહેલું છે. (આપ જગતોના આત્મા છો) એવી બુદ્ધિથી જ (મેં) પસંદ કરેલા છે. તેથી જ તેઓને (જગતના અધિકારીઓને) પણ તજેલા છે એમ 'આપની ભ્રમરના સંબંધવાળા (અને તેણે જ) પ્રેરેલા કાલના વેગથી જેઓની ઇચ્છાઓ નાશ પામેલી છે' શબ્દોથી કહેલું છે. બીજાઓનો ત્યાગ કરીને મેં આપને હમણાં જ પસંદ કર્યા એટલું જ નહિ, પરંતુ પહેલાં પણ લક્ષ્મીના સ્વયંવર સમયે જન્મ ઐશ્વર્ય વિગેરેની સરસાઈવાળા બ્રહ્મા શંકર ઈંદ્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરીને (મેં) આપને જ પસંદ કરેલા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. તેઓનો ત્યાગ કરવાનું કારણ કહે છે કે આપની ભ્રમર કાલને ઉત્પન્ન કરનારી છે, તે (ભ્રમર)ના સંબંધવાળો, તેણે જ પ્રેરેલો જે કાલ, તેના વેગથી નાશ પામેલી છે ઇચ્છાઓ જેમની, તેવા (બ્રહ્મા વિગેરે છે). એક ક્ષણ પણ મતભેદ થતાં, (આપની) ભ્રમર વાંકી થતાં તેઓનો સર્વનાશ જ થાય છે, તેથી તેઓને પસંદ કરવાથી શું (લાભ)?, કારણ કે કોઈ પણ સ્ત્રી મરવા પડેલાને પસંદ કરતી નથી. જ્યારે બ્રહ્મા વિગેરેની પણ આ સ્થિતિ છે, તો પછી બીજાઓ

---

* પ્રાણીઓને સજા કરવાનું મૂકી દીધેલું હોવાથી તેમનામાં દોષ નથી. તેઓ મુનિ એટલે ભગવાનનું મનન કરનારા છે એ તેમનામાં ગુણ છે.

[1] આ (गदित શબ્દવાળા) गद् ધાતુનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

પસંદ કરવા યોગ્ય કેમ જ હોય, એમ 'બીજાઓ કેમ જ (વરવા યોગ્ય હોય)?' શબ્દોથી કહે છે. તેથી જાણીને જ આપને પસંદ કરેલા છે, અને બીજાઓ પસંદ કરવા યોગ્ય પણ નથી.

ભગવાને જે બીજું કહેલું છે, તે મને (રૂક્મિણીને) અડચણકારક નથી, અને (તેના તરફ મારું) ઉદાસીનપણું છે. (ભગવાન) આત્મા અને આત્માને આપનારા હોવાથી (મેં કરેલું વરણ) મને ઇષ્ટ જ છે, કારણ કે હું પણ તેવી થઇશ.[1] ૩૯.

એ પ્રમાણે (ભગવાનને વરવામાં) દોષ જણાવનારા શબ્દોનો ગુણ દર્શાવનારા તરીકે અર્થ કરી અને (ભગવાનનાં) વાક્યોનો અર્થ કહીને, 'જેવું સાંભળવામાં આવ્યું તેવું ભગવાનનું વાક્ય લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે પણ વિરોધવાળું છે, તેથી (તે) વાક્યો ઉલટી રીતે પોતાની (ભગવાનની) સરસાઇ જ સિદ્ધ કરે છે એમ કહેવું જોઇએ' એવા અભિપ્રાયથી, નીચેના શ્લોક(થી આરંભી) કહે છે:—

जाड्यं वचस्त्व गदाग्रज यश्च भूपान्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थमां त्वम् ॥
सिंहो यथा स्वबलिमीश पशून्स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ॥४०॥

અને હે ઇશ! આપ જેમણે શાર્ઙ્ગના ટંકારથી રાજાઓને ભગાડીને જેમ સિંહ પોતાના ભાગરૂપ બલિ પશુઓને લઈ જાય તેમ તેઓની પાસેથી મારૂં હરણ કર્યું, તે તેઓના ભયને લીધે સમુદ્રને શરણે ગયા, એવું હે ગદાગ્રજ! જે આપનું વચન અર્થ વિનાનું છે. ૪૦.

અહિંથી ફરીથી (ભગવાને કહેલા) બધા શ્લોકો લોકદૃષ્ટિથી પણ વિરોધવાળા છે એવું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે, કારણ કે (લોકદૃષ્ટિથી) વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે (તેઓ) પોતાની (શ્લોક બોલનાર ભગવાનની) સરસાઇ જ સિદ્ધ કરે. તે પ્રસંગે (તેવું વ્યાખ્યાન કરતાં) તેજ વાક્યો (તેમનાથી) સૂચવેલા અર્થમાં યોજાએલા થાય છે.

'રાજાઓથી ભય પામતા' (શ્લોક ૧૨) એમ જે આરંભમાં જ કહ્યું તેનો ઉત્તર (આ શ્લોકથી) આપવામાં આવે છે, 'અને પ્રેમના સંવાદને લીધે ફડફડતા અધરવાળું મુખ જોવાને' (શ્લોક ૩૦) એમ ભગવાને કહેલું હોવાથી તામસ પ્રકારથી પણ ક્રોધના આવેશવાળી થઇ (રૂક્મિણી તે) વાક્યોનું ખંડન કરે છે એટલો (પહેલા કહેલા અને આ અર્થમાં) ભેદ છે.

---

[1] ભગવાનનું વરણ કરેલું હોવાથી હું પણ આત્માને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણ થઇશ, એવો અર્થ છે. (લે)

બુદ્ધિ વગરનાને ભય થાય છે. બુદ્ધિ ન હોવાને લીધે જ[1] ધ્રુજારો થાય છે. તેમાં ભગવાનમાં ભયનું કારણ નહિ હોવાથી, કહેનાર[2] (શબ્દ)ને ભય જણાવનાર શબ્દ છે, (તેની) ભાટ્ટોની પેઠે શબ્દની જ 'કહેનાર' અને 'કહેવાનું' એવી બે શક્તિઓની કલ્પના કરી સાર્થકતા કરાવવી જોઇએ. એમ 'વચન અર્થ વિનાનું છે' શબ્દથી કહે છે. વચન જ जाड्यं જડપણું એટલે ભયવાળું છે, એવો અર્થ છે. 'આપનું' એમ ભેદ જણાવવા* સમાસ કરેલો નથી.

'બોલનાર હાજર હોવા છતાં મુખ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વચનને કેમ જડ ઠરાવવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ગદાગ્રજ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. જેમ ગદની ઉત્પત્તિ થઇ ત્યાં સુધી (ભગવાન) પોતે ભય પામેલા નહિ હોવા છતાં ભયવાળી (ભય પામ્યા હોય તેવી) ક્રિયા કરતા, તેમ વાણીને[3] પણ તેવી (ભયવાળી) કરે છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ કાયાની અને વાણીની તેવી (પ્રવૃત્તિ) થવાથી કાંઇ પણ દોષ નથી. 'वचः' એટલે 'वाचः' અથવા 'वचसः' 'વચનનું' એ વૈદિક (પ્રયોગ) જાણવો.

અથવા[4] કોઇક ગુણને લીધે જ્ઞાન ન થવાથી લોકમાં (પુરુષ) જડ થાય છે. ચાલુ પ્રસંગમાં તો જડપણું કરાવનાર વચન જ છે. માત્ર વાક્યથી જ જડપણું જણાય છે, પરંતુ અર્થથી જણાતું નથી એવો અર્થ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી પહેલાં ઘણા પ્રકારે ભગવાને કરેલા જયનો સંગ્રહ કરેલો છે.

આપ જેમણે રાજાઓને શાર્ઙ્ગના ટંકારથી જ ભગાડીને (એટલે) પશુની સમાન બનાવીને, મારૂં હરણ કર્યું (તેમનું આ વચન અર્થ વિનાનું છે), કારણ કે પશુઓ જ માત્ર શબ્દથી ભાગી જાય. પહેલાં ટંકારથી જ માનભંગ કરીને (બધાને) ભેગા કર્યા, પછી યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ થતાં બલભદ્રે† બધાને હરાવ્યા,

---

[1] जाड्यं (બુદ્ધિ ન હોવી તે) એટલે ભય ભગવાનમાં હોવાનું કારણ નહિ હોવાથી, તે 'કહેનાર' શબ્દમાં પરિણમે છે, એટલે ભયને લીધે શબ્દ ધ્રુજી ઉઠ્યો. તેથી ભય નહિ પામેલા ભગવાનને પણ તે શબ્દ ભય પામેલા જણાવે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

[2] 'કહેનાર' એટલે 'શબ્દ' એવો અર્થ છે. (લે) શબ્દની 'કહેનાર' શક્તિ.

* 'આપ' અને 'વચન' બે જૂદા છો એવો ભેદ જણાવવા 'वचस्तव' એમ બે જૂદા શબ્દ યોજેલા છે, પરંતુ 'त्वद्वचः' એમ સમાસ કરેલો નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

[3] વાણીને પણ ભયવાળી કરે છે (લે) ભય પામ્યા હોય તેવું વચન કહે છે.

[4] ઉપર જણાવી તેવી શબ્દની બે પ્રકારની શક્તિ પૂર્વમીમાંસામાં કલ્પેલી છે, પરંતુ વ્યાસજીને ઇષ્ટ નથી. તેથી તે અર્થ ન રૂચવાથી બીજો અર્થ કરે છે. આ અર્થ પ્રમાણે 'वचः' શબ્દ પાંચમી વિભક્તિના એકવચનનો જાણવો. એ વૈદિક પ્રયોગ જણાવીને તેવો જાણવાની યોગ્યતા તો ઉપર કહેલી છે. (લે)

† ભગવાન રૂક્મિણીને હરી ગયા, પછી ભેગા થએલા રાજાઓને બલભદ્રે હરાવેલા. જૂઓ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૫ શ્લોક ૬ તથા ૩૫.

તેથી વિરોધ નથી. જેઓ માત્ર શબ્દથી ભાગી જાય તેઓથી ભય (થવા)નો સંભવ નથી. ‘શાર્ઙ્ગના ટંકારથી’ એવું (રાજાઓને ભાગવાનું) કારણ અહિં કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે (રૂક્મિણીનું હરણ કરતી વખતે ભગવાને) પહેલાં ધનુષ્યનો ટંકાર કરેલો. ‘રાજાઓના સમૂહને હરાવીને’ એ (ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૪ શ્લોક ૫૬)માં ‘શાર્ઙ્ગના ટંકારથી’ શબ્દ ઉમેરવો.

‘દૈવને લીધે તે(રાજા)ઓનું ધ્યાન નહિ હોય ત્યારે (ભગવાન રૂક્મિણીને) લઇને આવ્યા હશે’ એવો વિચાર ‘જેમ સિંહ (પશુઓને લઇ જાય)’ શબ્દોથી ખોટો ઠરાવે છે. જબરજસ્તીથી ઉપાડી જવાનો દોષ નહતો, એમ ‘પોતાના ભાગરૂપ’ શબ્દથી કહેલું છે. (પિતાએ) નહિ આપેલી હોવા છતાં (તેને) લઇ જવામાં (ભગવાનને) દોષ થયો નહતો અને (લઇ જવાનું તેમનામાં) સામર્થ્ય હતું, એમ ‘હે ઈશ!’ શબ્દથી કહેલું છે. જેમ મુકરર કરેલો ભાગ પણ, હોમેલો ન હોય તો દેવો ગ્રહણ કરતા નથી, તેવું ઈશ્વરને હોતું નથી એવો અર્થ છે. લોકમાં પોતાનો ભાગ જબરજસ્તીથી પણ લઈ જવાનું જોવામાં આવે છે, એ વિષયમાં ‘આપે મારૂં (હરણ કર્યું)’ એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેલું છે. ‘પશુઓને’ શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) સિંહને (લઇ જવામાં આવતા) નથી, કારણ કે સિંહની કન્યા જો કે પોતાના ભાગરૂપ હોય તો પણ સિંહ જબરજસ્તીથી લઈ જઇ શકતો નથી. ‘પોતાના બલિ’ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) દેવો વિગેરે રક્ષણ કરતા નહતા, કારણ કે દેવોએ પોતાના (ભગવાનના) માટે જ (રૂક્મિણીરૂપ બલિ) મુકરર કરેલું. જેમ સિંહ પશુઓને ભગાડીને, પોતાના ભાગનું ભક્ષણ કરનાર વાઘ વિગેરેને ગર્જનાથી જ અટકાવીને, પોતાના ભાગરૂપ (હાથીના) કુંભ સ્થલમાં રહેલું માંસ લઈ જાય છે, તેમ ભય વિના (મારૂં) હરણ કરનાર આપને ભય ક્યાંથી (હોય)? એવો (અર્થ છે). ‘તેઓના ભયને લીધે સમુદ્રને શરણે ગયા’ શબ્દોથી ભય જણાવનારૂ વાક્ય (ઉપર કહેલ અર્થથી) વિરૂદ્ધ અર્થવાળું છે એમ કહેવા તે ફરીથી કહે છે. જેથી ‘તેઓના ભયને લીધે આપ સમુદ્રને શરણે ગયા’ (એમ) આથી (જણાવતું હોવાથી) વચન અર્થ વગરનું છે, એવો અર્થ છે. પછીના વાક્યમાં આવેલા ‘यत्’ ‘જે’ શબ્દને ‘तत्’ ‘તે’ શબ્દની આવશ્યકતા નથી, તેથી ‘તે’ શબ્દ અધ્યાહાર નથી. પશુની સમાન ભગાડેલા (રાજાઓ)થી ભય (થવા)નું વચન વિરૂદ્ધ અર્થવાળું છેજ, તેથી તેનો ઉલટી રીતે જ અર્થ કહેવો જોઇએ, એવો ભાવ છે. આથી જ ‘બલવાનોની સાથે વેર કરેલા’ શબ્દોનું વ્યાખ્યાન થઇ ગયું, કારણ ભાગી જવામાં તત્પર રહેનારા પશુઓ બલવાન હોતા નથી. પોતાની મેળે જ નૃપાસનનો ત્યાગ કરવો એ પ્રતિષ્ઠા જ છે. ૪૦.

‘જેઓનો માર્ગ સ્પષ્ટ નથી’ એમ અને ‘તેમના માર્ગે જનારા દુઃખ પામે છે’ એમ જે ભગવાને (શ્લોક ૧૩ માં) કહ્યું, તેમાં પણ બીજો અર્થ જણાતો

હોવાથી અને વાક્યના અર્થથી વિરૂદ્ધ જ્ઞાન થતું હોવાથી, સૂચવેલા અર્થના પ્રકારેજ નિર્ણય કરવો જોઇએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्यजायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ॥
राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्ष सीदन्ति तेऽनुपदवीं त इहास्थिताः किम् ॥४१॥

હે કમલનયન! જેમની ઇચ્છાથી અંગ, વેન્ય, જાયન્ત, નાહુષ, ગય વિગેરે રાજાઓના શિરોમણિઓએ ચક્રવર્તી રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વનમાં પ્રવેશ કરેલો તેઓ આપના માર્ગના રસ્તે રહેલા છે. તેઓ શુ અહિં રહેલા છે? ૪૧.

(શ્લોક ૧૩ માં) '**योषितः**' 'સ્ત્રીઓ' એ શબ્દ ઉપલક્ષણથી* યોજેલો છે. તેથી પુરૂષો પણ દુઃખી થાય† છે એમ કહેવું જોઇએ, કારણ કે અહિં 'સ્ત્રી' શબ્દ પુખ્ત વયવાળીથી જૂદી નહિ‡ એવા અર્થમાં યોજેલો છે. '**अवसादः**' એટલે તે (ભગવાન)માં જ લય. ભગવાન પહેલાં પધારેલા તેથી તે માર્ગે જવાની ઇચ્છાથી રાજ્ય વિગેરેનો ત્યાગ કરીને, રાજ્ય વિગેરેથી ભગવાનનાં દર્શન ઉત્તમ હોવાથી તે (ભગવાનનાં દર્શન)ની ઇચ્છાથી અંબરિષ વિગેરે રાજાઓના શિરોમણિઓએ વનમાં પ્રવેશ કરેલો. ભગવાન પધાર્યા છતાં પણ તેઓ આવેલા નહિ હોવાથી, (અને) પહેલાં પણ[1] પાછા ફરીને આવેલા નહિ હોવાથી માર્ગના રસ્તે જ રહેલા છે, એટલે ભગવાનના માર્ગમાં જ જાણે કે (તે) માર્ગ દર્શાવનારા હોય તેમ રહેલા છે. તેમ ન હોય તો ભગવાનનો માર્ગ આગળ ચાલે નહિ. તેથી દુઃખી થવાનું વાક્ય સત્ય છે, છતાં પણ ઘણાઓની જ (તેવી) પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી (એ) દૂષણ નથી.

'એક સ્થલે (સ્ત્રીઓના સંબંધમાં) કહ્યું તે સર્વ સ્થલે (રાજાઓને પણ) કેમ લાગુ પાડવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેઓ શું અહિં રહેલા છે?' એમ કહેલું છે. તેઓ એટલે અંગ વિગેરે. 'અંગ' પૃથુનો દાદો. 'વૈન્ય'

---

* એક વસ્તુ કહેલી હોય અને તેના જેવી બીજીનો તેમાં સમાવેશ કરવાનો હોય તેને ઉપલક્ષણ કહે છે. અહિં 'સ્ત્રીઓ' કહેલ છે, અને પુરૂષો પણ સમજવાના છે.

† શ્લોક ૧૩ માં '**सीदन्ति**' 'દુઃખી થાય છે' એમ કહેલું છે, આજ શબ્દના 'લય પામવું,' 'નાશ થવો' એવો અર્થ છે.

‡ અહિં '**स्त्रीपदमत्र' प्रौढानन्यवृत्तीति**' એવો મૂળ પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે. શ્લોક ૧૮ માં કાચી વયની અથવા કાચી સમજણવાળી સ્ત્રીઓ એ પ્રમાણે દુઃખી થાય છે એમ કહેલું નથી, પરંતુ પુખ્ત વય અને વિચારવાળી સ્ત્રીઓ કહેલી છે, એવો અર્થ છે. તેથી પુખ્ત વિચારવાળા પુરૂષો, રાજાઓ પણ એ શબ્દથી સૂચવેલા છે એવો ભાવ જણાય છે.

[1] ભગવાન પધાર્યા તે પહેલા પણ આવેલા નથી, અને તે પધાર્યા પછી પણ આવેલા નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

એટલે પૃથુ. 'જાયન્ત' એટલે જયન્તીનો પુત્ર ભરત. 'નાહુષ' એટલે યયાતિ. 'ગય' પ્રિયવ્રતના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો. આ (બધા) શું અહિં રહેલા ? મરણ થતાં સુધી શું ઘેર જ રહેલા ? તેથી ઉલટું વનમાં ગએલા અને ત્યાં જ મરણ પામેલા. તેથી ઉલટા ફલવાળા ઘરમાં જેઓ રહેલા, તેઓ જ નાશ પામેલા છે, પરંતુ તે (રાજા)ઓ નાશ પામેલા નથી. એ પ્રમાણે (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની) માત્ર ઇચ્છાથી જ પોતાનાં પ્રાપ્ત થએલાં રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરે છે, (અને) વનમાં પોતાનું મરણ પણ સહન કરે છે, ત્યારે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને અધમ રાજ્યનો ત્યાગ (કરવો એ)માં શું આશ્ચર્ય, એવો ભાવ છે. ૪૧.

ભયના ધોરણથી જ (ભગવાને પોતાનું વરણ) ન કરવાનું કહેલ હોવા છતાં, 'અમે નિષ્કિંચન છીએ. (નિષ્કિંચન પુરૂષો) સદા (અમને પ્રિય છે)' (શ્લોક ૧૪) એમ (રૂક્મિણી) લક્ષ્મીવાળી હોવાથી તે ન કરવાનું કહેતાં, ધનવાનો (મને) ભજતા નથી. એમ પણ (જે ભગવાને કહેલું) તેનો નીચેના શ્લોકમાં વિરોધ કરી ખોટું ઠરાવે છે:—

कान्यं श्रयीत तव पादसरोजगन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्ग्यम् ॥
लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः । ४२॥

(લગ્નના) પ્રયોજનમાં વિવેકવાળી દૃષ્ટિ છે જેની તેવી મરણધર્મવાળી કઇ (સ્ત્રી) ગુણોના ધામરૂપ આપનાં, સત્પુરૂષોએ વારંવાર વર્ણવેલ, પ્રાણી માત્રને મોક્ષ આપનાર. લક્ષ્મીનાં સ્થાનરૂપ ચરણકમલની ગંધનો અનુભવ લઇને, તેનો અનાદર કરી, સદા ઘણા ભયવાળા બીજાનો આશ્રય કરે ? ૪૨.

આપનાં ચરણકમલની ગંધનો અનુભવ લઇને કઇ સ્ત્રી લસણના જેવાં અપવિત્ર રૂપવાળા બીજાનો આશ્રય કરે ? આ (વાક્ય)થી એમ કહેલું છે કે (ભગવાન) ઉત્તમ પતિ છે અને તેમનામાં પોતાની રૂચિ છે.

કોઇ પ્રસંગે નિંદિત (પદાર્થ) પણ આવો (સુગંધવાળો) હોય, તેથી તેમ નથી એમ જણાવવા 'સત્પુરૂષોએ વારંવાર વર્ણવેલ' એમ કહેલું છે; કારણ કે સત્પુરૂષોએ વાચાલની પેઠે ભગવાનના ચરણારવિંદનું વર્ણન કરેલું છે. 'પ્રાણિમાત્રને મોક્ષ આપનાર' વિશેષણથી (તેને) ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં કહેલું છે. **जनतायाः** પ્રાણી માત્રનું **आपवर्ग्यम्** મોક્ષ સુધીનું જે સુખ, તે બધું (થાય છે) જેમાંથી, તેવું છે. (આ બે વિશેષણોથી) પ્રમાણ અને ફલ કહ્યાં.

વળી સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય લક્ષ્મી છે અને (તે) સંપત્તિરૂપ છે. તે (લક્ષ્મી)નું તે (ભગવાનનું ચરણકમલ)જ ઘર છે. તેથી બધી સ્ત્રીઓએ ત્યાં જ રહેવું જોઇએ.

'એમ હોય તો બધીઓને બીજા જ પતિઓ કેમ હોય છે?' તે(વી શંકા)ના સંબંધમાં 'તુ' શબ્દથી પૂર્વપક્ષને ખોટો જણાવે છે. 'અનાદર કરીને' શબ્દનો (અર્થ કરીએ છીએ). પધારેલા અને પાસે રહેલા ભગવાનનો અનાદર કરીને કોઇ પણ (સ્ત્રી) બીજાનો આશ્રય કરતી નથી. વળી મર્ત્યા પોતે મરણ ધર્મવાળી (સ્ત્રી)એ, મરણ મટાડનાર (અને) આત્માનું દાન કરનાર ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઇએ, પરંતુ સદોરુભયં સદાએ કાલ વિગેરેથી ઘણો ભય છે જેને, તેવાની (સેવા કરવી જોઇએ) નહિ. મોટો ભય મરણરૂપ છે. કોઇક સમયે પોતાને તે થવાનો. જેની સેવા કરવામાં આવે છે તે (પતિ) તો સદાએ તેવા ભયવાળો છે, એમ. (તેની) સેવા નહિ કરવાનું કારણ કહેલું છે.

વળી આપ ગુણોના ધામરૂપ છો. અનંત ગુણોના ધામરૂપ આપ જ છો. તેથી જે ગુણરૂપ (સ્ત્રી) હશે તે આપનો જ આશ્રય કરશે, પણ દોષરૂપ (સ્ત્રી) બીજાનો આશ્રય કરશે એવી વ્યવસ્થા છે.

'ઘણીએ ગુણરૂપ (સ્ત્રીઓ) બીજાનો પણ આશ્રય કરે છે. તેમ ન હોત તો ભગવાન વિરાજતા તે સમયે બીજા (પુરૂષો)નો વિવાહ ન થાત' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રયોજનમાં વિવેકવાળી છે દૃષ્ટિ જેની' એમ કહેલું છે. વિચાર કર્યા વિના, અથવા પ્રયોજનનો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી બીજાનો આશ્રય કરે, પરંતુ પ્રયોજનના ભેદનું જ્ઞાન હોય તો મરણધર્મવાળી ગુણરૂપ લક્ષ્મીના અંશરૂપ સ્ત્રીએ પહેલાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભગવાનનો આશ્રય કરવો એ જ યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. આથી (એમ કહેવાયું કે) સમાનપણાને લીધે થતો વિવાહ સાધારણ છે, ઉત્તમ(ની સાથે) વિવાહ જ કરવા યોગ્ય છે. તેથી '(જેમનાં પોતાની સમાન ધન....વિગેરે હોય) તે બેનો વિવાહ અને મૈત્રી યોગ્ય છે' (શ્લોક ૧૫) એ મતનો નિરાસ થયો. તેમ ન હોત (ઉત્તમ સાથે વિવાહ થતો ન હોત) તો લક્ષ્મી વિગેરેના વિવાહ થાત નહિ. ૪૨.

'હે વૈદર્ભિ! આ જાણ્યા વિના' એ (શ્લોક ૧૬)નો ઉત્તર નીચેના શ્લોકથી આપે છે:—

त्वं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ॥
स्यान्मे तवाङ्घ्रिशरणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः ॥४३॥

તે જગતના ઈશ્વર, આત્મા, અને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કામનાઓ પૂરનારા આપ યોગ્ય (પતિ)ને મેં પસંદ કરેલા છે. આપ જેમનું ભજન કરનારને જે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે જ તેમનું ચરણ જન્મો લઈ ભ્રમણ કરનારીનું મારૂં શરણ હો. ૪૩.

કારણ કે (રૂકિમણીએ) જો અજ્ઞાનને લીધે (ભગવાન સાથે) વિવાહ કર્યો હોત તો (તેને) બીજાને પસંદ કરવાનું રહેત. (તેણે ભગવાનને) ઓળખીને જ

પસંદ કરેલા તેથી પોતે જાણેલ વૃત્તાંત (આ શ્લોકમાં) કહે છે. 'તે' એટલે પહેલાં કહેલ 'લક્ષ્મીના પતિ હોવાપણું' વિગેરે ગુણવાળા 'આપ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) અવતાર સમયે પણ આપ તેવા જ છો, પરંતુ સ્વરૂપની હાનિ થએલ હોય તેવા નથી.

'છતાં પણ સમાનનો વિવાહ જ યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગ્ય' વિશેષણ યોજેલું છે. મારા માટે તો આપ યોગ્ય જ છો, કારણ કે (મારાથી) શ્રેષ્ઠ છો, પરંતુ હું આપને યોગ્ય નથી. તેથી આ મેંણું મને દેવાનું નથી.

વળી ઘણા હલકા હોય તેઓએ પણ ઈશ્વરની સેવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવી જ જોઇએ, તે અર્થ 'જગતના ઈશ્વર' શબ્દથી કહેલો છે. વળી બધાએ આત્માની સેવા કરવી જોઇએ, કારણ કે સર્વ (પદાર્થ માત્ર) પોતાના (આત્માના) માટે હોય છે. આપ તો આત્મા છો. વળી પુરૂષાર્થ આપનારની સેવા કરવી જોઇએ. તે આપ છો એમ 'અને આ લોકમાં અને પરલોકમાં કામનાઓ પૂરનારા' શબ્દોથી કહે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) આ લોકમાં પરલોકના સુખો એટલે સ્વર્ગ વિગેરે સુખો (ભગવાન) આપે છે, અને પરલોકમાં જાતિનું સ્મરણ વિગેરેથી આ લોકનું સુખ આપે છે, એવો અર્થ જણાવવા બે 'च' 'અને' યોજેલા છે. કામના એટલે ઇચ્છેલો પદાર્થ, તેના પૂરરૂપ અથવા પ્રવાહરૂપ પૂરે છે (આપે છે)

"'અમે ઉદાસીન છીએ' (શ્લોક ૨૦) એમ કહેલું છે, તેથી (મને) કામ નહિ હોવાથી તારી કામનાઓ (હું) કેમ પૂરીશ ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'આપનું (તેમનું) ચરણ મારૂં શરણ હો' શબ્દો યોજેલા છે. આધાર વિનાના સંસારમાં ભ્રમણ કરનારીનું મારૂં આપનો ચરણ શરણ હો. (આપ) કામનાઓ પૂરી ન કરો તો પણ ચરણનો આશ્રય કરવાની ના નહિ પાડો.

'માત્ર આશ્રય કરવાથી ભગવાન જો કાંઇ પણ (હિત) ન કરે તો શું થાય (વળે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભજન કરનારને જે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે જ' શબ્દો યોજેલા છે. **अनृतापवर्गः** એટલે મોક્ષ, ખાસ કરીને ન માગેલ હોવા છતાં, ભગવાને ન આપેલ હોય છતાં, ભગવાનના ચરણની સુગંધની પેઠે ભગવાનના ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે. અનૃત (અસત્ય)નો ભગવાનમાં અંત જ છે. ત્યાં (ભગવાન પાસે) પહોંચેલો સીમાડાના છેડે પહોંચેલાની પેઠે તે (અનૃત)નો અભાવ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી વધારે ફલ ન* હોય તો પણ મોક્ષ તો પ્રાપ્ત થએલો જ હોય છે, એવો (અર્થ છે). ૪૩.

---

* રા. તેલીવાલાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. આ પાઠ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

'જો આટલું જ માગવાનું હોય તો બીજા (પતિ)ને સેવવામાં આવે તો પણ વિષયો ભોગવ્યા પછી, શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે (ભગવાનનું) ભજન કરવાથી પણ મોક્ષ થાય. તેથી (વિષયોનો ભોગ અને મોક્ષ) બંનેનો ત્યાગ કરીને વિષયોના અધિકારવાળા (જીવ)થી મારૂં ભજન કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वबिडालभृत्याः ॥
यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयाता युष्मत्कथा मृडविरिञ्च्यसभासु गीताः ॥४४॥

હે અચ્યુત ! હે શત્રુનો નાશ કરનાર ! આપે જણાવેલા રાજાઓ (જેઓ) સ્ત્રીઓના ઘરોમાં ગધાડા, બલદ, કૂતરા અને બિલાડા પેઠે સેવક થઇ રહે છે તેઓ તે સ્ત્રીના પતિ હો, કે જેના કાનના મૂલમાં શંકર અને બ્રહ્માની સભાઓમાં ગવાએલી આપની કથાઓ આવેલી નથી. ૪૪

જે તેવી પ્રાકૃત છે (અને) માત્ર વિષયોની ઇચ્છા રાખે છે તેના પતિઓ સર્વ (હરકોઇ) પ્રકારે વિષયો પૂરા પાડનારા, આપે ગણાવેલા શિશુપાલ વિગેરે હો.

'બધીએ (સ્ત્રીઓ વિષયોની) ઇચ્છા રાખે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેના કાનના મૂલમાં આપની કથાઓ આવેલી નથી' શબ્દો યોજેલા છે. કથાઓનો કાનમાં પ્રવેશ થતાં જે પ્રકારે વિષયોની ઇચ્છા જતી રહે છે તે (આગળ) કહેશે. શા માટે રાજાઓ સર્વ પ્રકારે વિષયોને પોષનારા છે (અને) ભગવાન (તેવા) નથી એ ભેદનું નિરૂપણ '(જેઓ) સ્ત્રીઓના ઘરોમાં (ગધાડા, બલદ, કૂતરા અને ખિલાડા પેઠે સેવક થઇ રહે છે)' શબ્દોથી કહે છે. જેઓ ઘરના ગૂલામો પેઠે સ્ત્રીઓના સૂવાના, ભોજન કરવાના, વિહાર કરવાના, મલનો ત્યાગ કરવાના વિગેરે ઘરોમાં પોતાના વૈભવનો ત્યાગ કરી તે (સ્ત્રીઓ)ની સેવામાં તત્પર રહેનારા સેવકો થઈ રહે છે. ગૂલામીમાં પણ ગધાડા વિગેરે શબ્દોથી ચાર પ્રકારનો ભેદ કહે છે, કારણ કે (૧) ગધાડા તેઓને જોઇતું અને તેઓને કરવાનું જલ (લાવવાનું) વિગેરે (કામ) પોતે કરે છે, તે પ્રમાણે જેઓ આળસ વિનાના થઈ પત્નીએ કરવાનું (કામ) પોતે કરે છે. (તેઓ ગધાડા જેવા સેવક છે). અથવા (૨) જેમ **ગાવઃ** બલદો ગાડામાં તેમને ફેરવે છે, અથવા (ગાયો) દૂઝે છે એટલે પોતાનું સર્વસ્વ (તેમને) આપે છે, ઇચ્છેલા પ્રદેશોમાં પોતે ભાર વહન કરીને, તે પ્રમાણે તે (સ્ત્રી)ઓને (સર્વ) લાવી આપે છે. અથવા (૩) જેમ કૂતરો રાત્રે ઘરનો સ્વામી ઉંઘતો હોય ત્યારે પોતે જાગતો રહી તેનું રક્ષણ કરે છે તેમ હલકી સ્થિતિમાં રહી (પોતાના) દેહથી (સ્ત્રીઓનું) રક્ષણ કરે છે. એ પ્રમાણે રહેવામાં, હરવાફરવામાં અને શયનમાં સેવકપણું કહ્યું. (૪) એમ થતાં પણ જો ભોગ (સ્ત્રીના ભોગની) સમાન થતો હોત, અથવા ભોગ (કરવા) માટે (સેવક-

પણું) થતું હોત તો કાંઇ પણ ચિંતા ન હતી, પરંતુ તે (સ્ત્રી)ઓનું (ભોગ કરતાં) વધેલું, હલકું જ, તેઓનું એઠું અથવા તે આને ઉપયોગી ન હોય તેવું ભોગ માટે (પ્રાપ્ત થાય છે) એમ જણાવવા બિલાડાનું દૃષ્ટાંત કહે છે; કારણ કે તે (બિલાડો) સ્ત્રીઓના પગ પાસે ખાવાનું માગવા માટે અનેક ચેષ્ટાઓ કરે છે, પછી તેઓ દૂધ પીને કોઇ સમયે ઠામને ચોટી રહેલા જેવું આપે છે. તે પ્રમાણે જેઓ હલકો અને અચોક્સ ભોગ કરનારા છે, તેઓ જ સ્ત્રીઓને ભોગ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે. વિષયોની ઇચ્છા રાખનારીઓ તેવા (પતિ)ની જ ઇચ્છા રાખે છે.

કથાઓ બધાએના કાનમાં સામાન્ય રીતે પ્રવેશ કરે છે, તેથી જે પ્રકારના પ્રવેશથી કાર્ય કરે છે તે કહેવા માટે 'કાનના મૂલમાં (આવેલી)' શબ્દ યોજેલ છે. કથાઓ અંદર પ્રવેશ કરતાં મૂલ સાથે સંબંધ(માં આવે છે). વિષયોની ઇચ્છાનો નાશ કરવાનું કારણ '**अरिकर्षण**' શબ્દથી કહેલું છે. **विषं** વિષ **यान्ति** થાય છે તે **विषयाः** શત્રુઓ છે, તેઓનો **कर्षन्ते** નાશ કરે તે શત્રુઓનો નાશ કરનાર વિષયોનો નાશ કરનાર થાય છે. તે (ભગવાન)ની કથાઓ તેમના જેવી છે. તે (કથાઓ) પણ 'અચ્યુત' એટલે પોતાનો નાશ થવાના ભય વિનાની છે, કારણ કે વિષયો તેમનો નાશ કરી શકતા નથી. તેમાં પણ (કથાઓ) ઘણા રૂપોવાળી હોઇ એક રૂપવાળા ભગવાનથી પણ* ઘણી બલવાન છે. તેમાં પણ તેઓ પોતે જ ઘણીઓ **उप** સમીપ આવે છે. '**युष्मत्कथाः**' 'આપની કથાઓ' એ સમાસથી (એમ) કહેલું છે કે તેઓ સદા ભગવાન સાથે રહેનારી છે. તેઓ વિષયોને દૂર કરનારી છે એવી યુક્તિ (તર્ક) કહીને, 'શંકર અને બ્રહ્માની સભાઓમાં ગવાએલી' વિશેષણથી પ્રમાણ કહે છે. તે બે (શંકર અને બ્રહ્મા) પ્રલય કરનાર અને ઉત્પત્તિ કરનાર છે. તે બે (પ્રલય અને ઉત્પત્તિ) તેઓને અધીન જ હોવાથી, જે તેઓને જરૂરવાળું તેઓની સભાઓમાં ગવાય છે, તે તેઓને દુર્લભ અને (તેઓએ) ઇચ્છેલું છે. દરરોજ ભરવામાં આવતી બધીએ સભાઓમાં ભગવાનની કથાઓ જ ગવાય છે. આથી એમ કાઢેલું છે કે તે બેથી પણ ભગવાન ઉત્તમ છે. તે બેએ કથાઓનાં ફલનો નિર્ણય કરેલો હોવાથી, (કથાઓ સંબંધી) પ્રમાણ જણાવવામાં તે પ્રમાણે કહેલું છે, કારણ કે તે બે જ મુખ્ય છે. આ (શ્લોક)થી 'જે ભગવાનની કથાઓનું શ્રવણ કરતી નથી તે તેવો (ગૂલામી કરનાર) પતિ પ્રાપ્ત કરે છે' એવો સ્ત્રીઓને શાપ કહેલો છે; કારણ કે તે (રૂકિમણી) એમ માને છે કે સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે દુષ્ટ હોવાથી (તેઓના દોષને) યોનિનો દોષ માનીને ભગવાન એ પ્રમાણે (પોતાને તેમનું ભજન કરવાની) ના પાડે છે, કારણ કે તેમ ન હોય તો (પોતાની) સમાન નથી તેવા પણ પુરૂષોને ભજન કરવાની ના નહિ પાડતાં, મને જ કેમ ના પાડે છે ? ૪૪.

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો '**ऽपि बलिष्ठाः**' પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે.

'ત્યારે તે (સ્ત્રી)ઓને તે (પતિ)ઓથી આ લોકનું સુખ થશે (મળશે). આ લોક અને પરલોક સમાન હોવાથી (તેં આપેલો) શાપ નમાલો છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ॥
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥४५॥

જે સ્ત્રી આપના ચરણકમલના મકરંદની સુગંધ લેતી નથી તે મૂર્ખી જેની અંદર માંસ હાડકાં લોહી કીડાઓ વિષ્ટા કફ પિત્ત અને વાત છે તેવા, ચામડી દાઢી રૂંવાડાં નખ અને કેશથી મઢેલા જીવતાં મડદાને 'કાન્ત' માનીને સેવે છે. ૪૫.

મડદાનું આલિંગન કરવામાં કાંઇ પણ ભોગ નથી. સ્વપ્નમાં પણ તેવું (મડદાનું આલિંગન) જોવાથી મૃત્યુ થાય છે. (સ્ત્રીઓ) અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે (સતી થાય) ત્યારે તો મડદાનું આલિંગન થતાં મૃત્યુ (થાય છે તે) સ્પષ્ટ જ છે. જો તે દેહમાં કોઈ ઇંદ્રિયવાળો ચૈતન્યવાળો (જીવ) હોય તો તે ગધાડા વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન કરે. તેથી (તે) માત્ર મડદું જ છે, પરંતુ જીવતું મડદું છે. પ્રસિદ્ધ (મડદાં) કરતાં (વધારામાં) પ્રાણો આમાં રહેલા છે.

તે માત્ર મડદું છે એટલું જ દૂષણ નથી, પરંતુ અવયવોના પ્રકારથી બહારના અને અંદરના ભેદથી વિચાર કરતાં પણ તે દોષવાળું છે એમ કહે છે. તે મડદાંની બધી બાજુએ ચામડી છે. ઉંચે લટકતા ભાગમાં ઢાંકણાનો* આગલો ભાગ હોય તેની પેઠે દાઢી છે. તરખલાંઓની પેઠે બધે રૂંવાડાં છે. જેમ કિલ્લા ઉપર ટોચો અથવા ભાલાંઓ હોય તેવા છેડાઓ ઉપર નખો છે. પાછલ કેશો છે. એવી રીતે બહારથી બધે મઢેલું છે. અંદર તો માંસ અને તેનો પણ આધાર બનેલ હાડકાં છે. તેમાં પણ વચમાં નાડીઓમાં લોહી છે. નાડીઓ (માંસની) બહાર પણ નીકળે છે, તેથી માંસની બહાર પણ લોહી પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો (લોહી માંસની) અંદર હોય છે, અને તેમાં કીડાઓ એટલે નાના જીવડાં હોય છે. તેથી પણ અંદર વિષ્ટા હોય છે, (અને) શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ રોગ વિગેરે સૂચવનારા કફ પિત્ત અને વાત હોય છે. એવી રીતે દેખાતા અને ન દેખાતા દોષો જણાવ્યા.

'જો (તે) આવું ખરાબ હોય, તો (સ્ત્રી તેને) કેમ સેવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાંત માનીને' શબ્દ યોજેલ છે. 'આ (મારો) કાંત ઘણો સુંદર છે' એવી (તેની) તેનામાં ઉત્તમ હોવાની બુદ્ધિ છે.

'દરરોજ મલ વિગેરે રૂપ તે દેખાય છે, તેથી તેનામાં કાંત હોવાની બુદ્ધિ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂર્ખી' વિશેષણ યોજેલું છે.

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'छदेः' પાઠ યોગ્ય લાગવાથી તે પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

‘બધીએ સ્ત્રીઓની આજ સ્થિતિ હોય છે. તેથી (તે સ્થિતિ) સાધારણ હોવાથી, ભોગ શબ્દનો આજ અર્થ હોવાથી, (અને તે) સુખ ઉત્પન્ન કરે છે એવો અનુભવ થતો હોવાથી તેના દોષનું વર્ણન કરવું નકામું છે’ એવી શંકા થાય; તેથી ‘જે આપના ચરણકમલના મકરંદની (સુગંધ લેતી નથી)’ શબ્દો યોજેલા છે. જેમ કાન (ભગવાનની) કથાનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જો નાક પણ ભગવાનની સેવા કરીને ભગવાનના ચરણારવિંદની રજને ગ્રહણ કરે તો મડદાંને સ્વીકારતું નથી; કારણ કે જે કમલની સુગંધ લે છે તે મડદાંની ગંધથી શંકાય છે (દૂર રહે છે). ભેદ નહિ જાણનાર કાગડા વિગેરે તો શંકાતા નથી; તેથી આ સર્વ (કોઇ પણ) પ્રકારે ભોગરૂપ નથી. પતિવ્રતાને આ લાગુ પડતું નથી એમ જણાવવા ‘સ્ત્રી’ શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે તે (પતિવ્રતા) ધર્મ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ તેને ભગવાન માનીને ભજે છે, અને તેને વિષયોની ઇચ્છા પણ નથી.

એવી રીતે (ભગવાન વિના) બીજાનું સેવન કરનારી સ્ત્રીની તથા પુરૂષની નિંદા કરીને, પોતાને માત્ર વિષયોનો જ અધિકાર હોવાથી, વિષયોનો તદ્દન અનુભવ નહિ કરતાં એકલો મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)નો અધિકાર નહિ* હોવાથી, પોતાની (ભગવાનને જ સેવવાની) પ્રવૃત્તિ પણ વ્યર્થ થશે’ એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ॥
यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमानुकम्पा ॥४६॥

હે કમલનયન ! આત્મામાં રમણ કરનારા અને મારા વિષે પણ જૂદી દૃષ્ટિ નહિ રાખનાર આપના ચરણમાં મારો પ્રેમ હો. જ્યારે આની વૃદ્ધિ માટે રજોગુણની અતિમાત્રા આપ ધારણ કરો ત્યારે મારા તરફ દૃષ્ટિ કરશો. તેજ અમારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે. ૪૬.

‘હે કમલનયન’ સંબોધન દૃષ્ટિથી જ ઘણું સુખ આપનાર હોવાપણું સૂચવે છે. ‘આપના ચરણમાં મારો પ્રેમ હો. બંનેનો (પરસ્પર) પ્રેમ હોય ત્યારે બંનેને સ્પર્શ વિગેરેથી સુખ થાય છે, પરંતુ પ્રેમ ન હોય ત્યારે (થતું) નથી. તેમાં જો ભગવાનનો મારા ઉપર પ્રેમ ન હોય તો મેં કરેલા સ્પર્શ વિગેરેથી (તેમને) સુખ ન થાય, છતાં પણ (તે) પૂર્ણ આનંદવાળા હોવાથી (તેમને) કાંઇ હાનિ નથી. હું તો પૂર્ણ આનંદવાળી ન હોવાથી, બીજે સ્થલે (ભગવાનના ચરણ સિવાયના અવયવોમાં) સ્પર્શ કરવામાં ઉદ્ધતાઇ થાય તેથી, (અને) ચરણનો સ્પર્શ કરવામાં વિરોધ નથી તેથી (મારો) પ્રેમ ત્યાં (ચરણમાં) હો. પ્રાર્થના (કરવા)ના અર્થમાં આજ્ઞાર્થ (**अस्तु**) યોજેલ છે. “**मम ते**” “આપના (ચરણમાં)

---

* ‘**केवलमोक्षाधिकाराभावात्**’ મૂળ પાઠ જ બરાબર જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

મારો " એવો અંતરાય વિનાનો‡ સંબંધ પ્રાર્થના (કરવા)ના અધિકારનું કારણ છે. ભગવાનને (મારા પ્રેમની) જરૂર નહિ હોવાથી, બીજાનો પ્રેમ કોઇ પ્રસંગે નડતર તરીકે ઇચ્છેલો ન હોય તેથી, ભગવાનની (મારો તેમનામાં પ્રેમ હોય એવી) ઇચ્છા ન હોવાથી પ્રેમ ન થાય, તેથી પ્રાર્થના (કરેલી છે). ભગવાનને (મારા પ્રેમની) જરૂર નથી, તેનું કારણ 'આત્મામાં રમણ કરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે.

'ત્યારે આત્મામાં રમણ કરનારા ભગવાન વિષયોની પેઠે તારી સાથે પણ સંબંધ કરશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારા વિષે પણ (જૂદી દૃષ્ટિ નહિ રાખનાર)' શબ્દો યોજેલા છે; જેમ ભગવાન આત્મામાં રમણ કરે છે તેમ પ્રપંચમાં પણ રમણ કરે છે. તેમાં પ્રપંચનું મૂલ સ્વરૂપ હું હોવાથી સૃષ્ટિ અને પ્રલય થાય છે, તેથી (ભગવાન) મારા સંગનો વિરોધ કરશે નહિ, એવો અર્થ છે.

'એમ હોય તો સંસારીઓ અને આત્મામાં રમણ કરનારાઓમાં શું ભેદ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જૂદી દૃષ્ટિ નહિ રાખનાર' શબ્દ યોજેલ છે. સર્વરૂપ ભગવાન, આત્મામાં અથવા મારામાં જૂદી નથી દૃષ્ટિ જેમની, તેવા છે. બધાએ આત્મરૂપ હોવાથી સર્વ સ્થલે (ભગવાનની) એકજ દૃષ્ટિ છે.

'ત્યારે તારો સ્ત્રીરૂપ પુરૂષાર્થ કેમ પ્રાપ્ત થશે? પ્રાપ્ત નહિ થાય, તો સ્ત્રીપણું વ્યર્થ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. જ્યારે ભગવાન આ જગતની વૃદ્ધિ માટે, 'ધારણ કરેલી છે રજોગુણની અતિમાત્રા એટલે અધિકમાત્રારૂપ કામ જેમણે' તેવા થઇ ત્યારે મારા તરફ દૃષ્ટિ કરશે,—વર્તમાન કાલની સમીપના (ભવિષ્યકાલ) માટે વર્તમાનકાલ પેઠે પ્રયોગ કરેલો છે (નિ. ૩–૩–૧૩૧) ત્યારે એટલે તેજ સમયે, નઃ અમારા ઉપર એટલે બધી શક્તિઓ ઉપર ઘણી કૃપા થશે. અમારા ઉપર (ભગવાનની) ઘણી કૃપા છે, એવો અર્થ છે. 'હે ભારત! મહદ્ બ્રહ્મ મારી યોનિ છે. તેમાં હું ગર્ભ મૂકું છું. તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે' (ભગવદ્ગીતા ૧૪–૩) વાક્ય પ્રમાણે માત્ર દૃષ્ટિથી જ ચિત્ શક્તિ મૂકવાનું કહેલું છે. ભગવાનની સાથેનો સંબંધ તો સદાનો હોવાથી, દૃષ્ટિ જ (થશે) એજ ભેદ છે. ૪૬.

એ પ્રમાણે ભગવાન ઉદાસીન રહે તો પણ પોતાને સર્વ પુરૂષાર્થો પ્રાપ્ત થશે એમ કહીને, સુખના આરંભમાં ભગવાને જે એવું (એવાં વાક્ય) કહ્યાં તેનું શું પ્રયોજન હોવું જોઇએ એમ વિચારી, (મારી) પરીક્ષા કરવાનો તે (વાક્યો)નો ઉપયોગ હતો એવા ભાવનું નીચેના બે શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે:—

---

‡ 'મમ તે' શબ્દો શ્લોકમાં પાસે પાસે જ છે. એની વચ્ચે બીજો કોઇ શબ્દ નથી, તેથી એનો સંબંધ અંતરાય વિનાનો કહેલો છે.

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन ॥
अम्बाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित् ॥૪૭॥
व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवं नवम् ॥
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ॥૪૮॥

હે મધુસૂદન! આપનાં વચનને હું વગર વિચારેલું માનતી નથી. કારણ કે ઘણા ભાગે અંબાની પેઠે કન્યાનો પ્રેમ કોઇ પ્રસંગે થાય છે; અને પરણેલી પણ વ્યભિચારિણીનું મન નવા નવા (પુરૂષ) પાસે જાય છે. ડાહ્યા માણસે વ્યભિચારિણીનું પોષણ કરવું ન જોઇએ. તેનું પોષણ કરનાર બંને (લોક)થી ભ્રષ્ટ-થાય છે. ૪૭-૪૮.

જેવો સાંભળવામાં આવ્યો તેવા અર્થ પ્રમાણે પણ આપનું વચન વગર વિચારેલું હોવાનું હું માનતી નથી. '**अलीकम्**' એટલે વગર વિચારેલું વચન. '(હે મધુસૂદન! સંબોધનથી) એમ સૂચવેલું છે કે મધુનો નાશ કરનાર હોવાથી ઘણા શક્તિવાળા, સર્વની ઇચ્છા વિનાના (આપ)ને ક્લેશવાળું (કાર્ય) કરવાનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, (આપે) પરીક્ષા કરીને જ સંબંધ કરવો જોઇએ. (આપને આવો) વિચાર આવવામાં (મારૂં) સ્ત્રીપણું જ કારણ છે; કારણ કે મોટા કુલમાં ઉત્પન્ન થએલી કાશિરાજની પુત્રી અંબાનો પ્રેમ શાલ્વમાં જોવામાં આવેલો તેની પેઠે કોઈ પ્રસંગે કન્યાનો પ્રેમ (કોઇમાં) થાય છે. "અંબા અંબિકા અને અંબાલિકા એ ત્રણ સ્વયંવર ઇચ્છનારી કાશિરાજની કન્યાઓને ભીષ્મ વિચિત્રવીર્ય માટે લાવેલ. પછી મોટી (અંબા)એ 'મારૂં મન શાલ્વમાં છે' એમ ભીષ્મને પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો. પછી ભીષ્મે (તેને શાલ્વ પાસે) મોકલી. બીજાએ હરણ કરેલી હોવાથી શાલ્વે તેને રાખી નહિ. (તે) પાછી ભીષ્મ પાસે આવી. પરશુરામે કહેવા છતાં ભીષ્મે તેને ન રાખી. એટલે તપ વડે (એ) દેહનો ત્યાગ કરી (તે) શિખંડી થઇને ભીષ્મને હણવા ઉત્પન્ન થઇ" એવી ભારતમાં કથા છે. પરણેલી પણ વ્યભિચારિણી જન્મના સંસ્કારને લીધે અથવા ગ્રહોને લીધે ઘણા પુરૂષોના સંબંધવાળી થાય છે, પછી તેનું મન નવા નવા પુરૂષ પાસે જાય છે. (તેની) પરીક્ષા કરીને અવશ્ય તે જાણવું જોઇએ. તે (જાણવા)નું પ્રયોજન 'ડાહ્યા પુરૂષે વ્યભિચારિણીનું પોષણ ન કરવું જોઇએ' શબ્દોથી કહેલું છે. 'તેનું પોષણ કરનાર બંને (લોક)થી ભ્રષ્ટ થાય છે' શબ્દોથી (પોષણ કરવાથી થતી) હાનિ કહેલી છે. ૪૮.

એવી રીતે એ પ્રકારે (રૂક્મિણીએ) અભિપ્રાય સહિત ભગવાનનાં વાક્યોનું વ્યાખ્યાન કર્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં (તેને) દિલાસો આપવા પોતાનો અભિપ્રાય (ભગવાને) જણાવેલો તેનું તેણે કરેલું વર્ણન સાંભળીને, (તેનું) અનન્યપણું જાણીને, (તેણે) દીનપણું અને હલકા હોવાની સ્થિતિ પણ જણાવેલી હોવાથી

(તેનામાં) મદ નથી એમ પણ જાણીને, સંતોષ પામી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ભગવાન તેનાં વાક્યોનું અભિનંદન કરે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

साध्व्येतदभिज्ञाय त्वं राजपुत्रि प्रलम्भिता ॥
मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥४९॥

હે ભલી રાજપુત્રિ! આ સમજીને મેં તને મેણું કહેલું, મેં કહેલ તેનું તેં જે વ્યાખ્યાન કર્યું તે બધું ખરેખર સાચું જ છે. ૪૧.

આ (તેં) વ્યાખ્યાન કહ્યું તે સારૂં જ છે. અથવા 'હે ભલી (સ્ત્રી)' એવું (સંબોધન લેવું). પહેલાં જ તું આવું બોલીશ એમ સમજીને (મેં તને) प्रलम्भिता વાંકું બોલીને મેંણું કહેલું. આમ બોલવાનું (રૂકિમણીનું) સામર્થ્ય 'રાજપુત્રિ' સંબોધનથી (કહેલું છે). 'ભલી' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે આ (મેં કહેલ તે) દોષ (તારામાં) નથી. (મારાં વાક્યોનું) વ્યાખ્યાન તેં વ્યાખ્યાન કર્યું તેવું જ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. કહેલ હોય તેને અનુસરીને બોલવું તે વ્યાખ્યાન. તેથી મેં કહેલ તેનું તેં જે अन्वात्थ વ્યાખ્યાન કર્યું તે બધું સાચું જ છે. 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય જ છે. તેમ ન હોય તો (મારાં) વાક્યો અર્થના સંબંધ વિનાના થાય. ૪૯.

નીચેના શ્લોકમાં, પ્રસન્ન થએલા (ભગવાન રૂકિમણીએ) માગેલ ચરણારવિંદમાં પ્રેમનું દાન કરવાનું કહેતાં ઘણુંએ આપે છે:—

यान् यान् कामयसे कामान्मय्यकामाय मानिनि ॥
सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥५०॥

હે માનિનિ! હે કલ્યાણિ! જે જે કામોની તું કામના કરે છે તે મારા વિષેની હોવાથી અનન્ય ભક્તિવાળીના તારા નિષ્કામપણા માટે સદાએ છે. ૫૦.

મારા સંબંધવાળા સકામ અને નિષ્કામ બધાએ વ્યવહારો નિષ્કામ જ છે. ફરી કહેવાને લીધે, પ્રાપ્ત થઇ ગએલ હોય તેની પેઠે આ વર(દાન) (ભગવાને રૂકિમણીને) આપેલ છે કે જે કામોની તું કામના કરે છે તેમની નિષ્કામપણા માટે કામના કરે છે, કારણ કે (તે) મારા વિષેની (કામનાઓ) છે એમ બીજી વાર[1] લઇ (વાક્યની) યોજના (કરવાની છે). (કામનાઓ) જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાને લીધે (જે જે એમ) બે વાર કહેલ છે. તેથી 'તારી કામનાઓ નિષ્કામ થાઓ' એમ કહેવાએલું થાય છે. 'માનિનિ' એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે (તારા) માનને ઉતારવા માટે એમ કહેલ છે, કારણ કે માનિની (માનવાળી સ્ત્રી) નિષ્કામ હોતી નથી.

---

[1] કામનાઓ મારા વિષેની છે, તેથી તે નિષ્કામપણા માટે છે એમ ફરી કહેલું છે. 'મારા વિષે' શબ્દથી નિષ્કામપણું થવાનું કારણ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)

એ પ્રમાણે કામનાઓનું નિષ્કામપણું વર્ણવીને, ઉત્તરાર્ધથી બધીએ કામનાઓ આપે છે. 'सन्ति हि' 'છે' એટલે કામનાઓ છે* દાન કર્યા વિના જ તે હોવાનું (પ્રાપ્ત થવાનું) કારણ 'અનન્ય ભક્તિવાળી' વિશેષણથી કહેલું છે. 'हि' (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) આ અર્થ યોગ્ય જ છે, કારણ કે જે અનન્ય ભક્તિવાળી હોય તે સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા 'एकान्तभक्तायाः' એટલે) જે એકાંતમાં ભજન કરે છે તે પણ ઇચ્છેલું કામનાઓનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. 'तव' 'તારા' શબ્દથી તે વિષયમાં (રૂકિમણીનો) અનુભવ (હોવાનું) કહેલું છે. 'હે કલ્યાણિ' એ સંબોધનથી (આવું ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે) સ્વરૂપની યોગ્યતા અને (ભગવાનને) પરણેલી હોવાથી ભાગ્ય કહેલાં છે. 'नित्यदा' એટલે સદા. (આ) વૈદિક (પ્રયોગ)છે. ૫૦.

તે સમયે (રૂકિમણીની) પડી જવાની ક્રિયાથી જે (પરિણામ) થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ॥
यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥५१॥

હે પાપ રહિત સ્ત્રી! તારો પતિ ઉપરનો પ્રેમ અને પતિવ્રતાપણું જાણવામાં આવ્યા, કારણ કે વાકયોથી (તને) ડગાવવા છતાં મારામાં (તારી) ભક્તિ ઘટી નહિ. ૫૧.

(મારાથી તારો) ત્યાગ થાય તેવો સંભવ થતાં (જણાતાં)જ (તેં) શરીરનો ત્યાગ કર્યો તેથી તારો પતિ ઉપરનો પ્રેમ જાણવામાં આવ્યો; અને (પતિ) વ્રતનો ભંગ થતાં મરણ જ સ્વીકાર્યું તેથી પતિવ્રતાપણું જાણવામાં આવ્યું. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) મારો સ્પર્શ થવાથી જ (તને) જીવન પ્રાપ્ત થયું તેથી મારામાં (તારી) સ્થિર ભક્તિ પણ (જાણવામાં આવી). 'च' 'અને' શબ્દથી (કહેલાં ભક્તિ જણાવાના કારણથી) જૂદું કારણ પણ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જે કારણથી વાક્યોથી (તને) ડગાવવા છતાં પણ મારામાં તારી ભક્તિ ઘટી નહિ. (ભક્તિ) જરા પણ ન હોવાનો તો સંભવ જ ન રહ્યો. ૫૧.

(સંસારમાં) વૈરાગ્યવાળી તેણે (રૂકિમણીએ) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભક્તિનો જ સ્વીકાર કરીને પ્રાસંગિક કામનું જે સમર્થન કરેલું તેજ યોગ્ય છે, પરંતુ લૌકિકની પેઠે મારૂં ભજન યોગ્ય નથી, એમ (એ વિષયમાં ભગવાન) પોતે સંમતિ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં (તેથી) વિરૂદ્ધ કાર્ય કરવાથી હાનિ થાય છે એમ કહે છે:—

ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ॥
कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥५२॥

જે કામમાં ચિત્તવાળાઓ તપથી અને વ્રત આચરીને દંપતીના

---

* 'છે' એટલે તારી પાસે છે, તને પ્રાપ્ત થએલી છે, મારે આપવાપણું નથી એવો અર્થ છે.

જેવી સ્થિતિ માટે મને મોક્ષ આપનારને ભજે છે, તેઓ મારી માયાથી મોહ પામેલા છે. ૫૨.

'दाम्पत्ये' એટલે દંપતીના જેવી સ્થિતિ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ભક્તિમાર્ગમાં એવી રીતે (મારૂં ભજન થતું) નથી તેથી, બીજા સ્થલે (માર્ગોમાં) ભગવાનનું ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ (થએલ) નહિ હોવાથી[1], કર્મમાર્ગમાં પોતે તે (તેવું ભજન) કહેવા માટે 'તપથી અને વ્રત આચરીને' શબ્દોથી (તેનાં) સાધન કહે છે. તપ પુરૂષનું (સાધન) છે વ્રતનું આચરણ સ્ત્રીનું (સાધન) છે.

'ભગવાનને પણ તે પ્રમાણે કેમ ભજતા હશે? કારણ કે શીતલતા માટે કોઇ પણ અગ્નિને સેવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'કામમાં ચિત્તવાળાઓ' શબ્દ યોજેલો છે. કામમાં ચિત્તવાળાઓ કામને જ પુરૂષાર્થ માને છે. ભગવાન 'अपवर्गेशः' મોક્ષ આપનાર છે. એ પ્રમાણે જેમની સેવા કરવામાં આવે છે તે અને સેવા કરનાર વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ જે સેવા થાય છે, તે માયાએ કરેલા મોહને લીધે જ થાય છે એમ 'મારી માયાથી મોહ પામેલા છે' શબ્દોથી કહે છે. ૫૨.

સાધારણ સેવકોની (ગયા શ્લોકમાં) સ્થિતિ કહીને, જેઓ વળી ખાસ કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત થએલા છે, તેઓ પણ જો કામનાવાળા હોય તો કાલથી તેઓની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે એમ નીચેના શ્લોકમાં (તેમની) નિંદા કરે છે:—

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं वाञ्छन्ति ये सम्पद एव तत्पतिम् ॥
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥५३॥

હે માનિનિ! મોક્ષની પ્રાપ્તિ જેમનાથી થાય છે તેવા તે(મોક્ષ)ના પતિને મને પ્રાપ્ત કરીને જે વિષયરૂપ હોવાથી નરકમાં પણ માણસોને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી સંપત્તિઓની જ જેઓ ઇચ્છા કરે છે, તેઓ મંદ ભાગ્યવાળા છે. નરક સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. ૫૩.

अपवर्गस्य મોક્ષની संपत् પ્રાપ્તિ થાય છે જેમનાથી તેવો (હું છું). 'હે માનિનિ!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (તારામાં) માન હોવાથી તું

---

[1] લોકો તો કામમાં ચિત્તવાળા છે. ભક્તિમાર્ગમાં એ પ્રમાણે નથી એટલે કામમાં ચિત્ત હોતું નથી, તેથી કર્મ વિગેરે માર્ગોથી બીજે એટલે ભક્તિમાર્ગમાં ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ થએલું નથી એવો અર્થ છે. (લે) આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. 'ભક્તિમાર્ગમાં દંપતીની સ્થિતિ માટે ભજન કરવાનું હોતું નથી' એમ કહીને 'બીજે ભગવાનનું ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી' એમ કહેલું છે. તેથી ભક્તિમાર્ગથી બીજા માર્ગોમાં ભગવાનનું ભજન પ્રસિદ્ધ નથી એવો જ અર્થ થાય. તેથી કર્મમાર્ગમાં ભજન પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી ભગવાન પોતે તેવું (દંપતીની સ્થિતિ માટેનું) ભજન તે માર્ગનું છે એમ કહેવા તેવાં ભજનનાં તે માર્ગનાં સાધનો કહે છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભજન લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, એ પણ બરાબર જણાતું નથી. ભજન પ્રસિદ્ધ ન હોય તો ભક્તિમાર્ગ જ ન કહેવાય.

(મોક્ષ) માગતી નથી. જેઓ માત્ર આ લોકની સંપત્તિઓ માટે જ પ્રાર્થના કરે છે તેઓ મંદ ભાગ્યવાળા છે. જેમ મંદ ભાગ્યવાળો નિધિને પણ પ્રાપ્ત કરીને, 'આ પથ્થર છે' એમ માની (તેને) પગથી ફેંકી દે છે. આ મંદ ભાગ્યવાળાનું લક્ષણ છે.

'સ્ત્રી, ધન વિગેરે વિષયો પણ દુર્લભ છે. તેથી (તે માગે તેઓ) મંદ ભાગ્યવાળા કેમ (ગણાય) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે વિષયો નરકમાં પણ માણસોને પ્રાપ્ત થાય છે' એમ કહેલું છે. તે (પ્રાપ્ત થવા)નું કારણ 'વિષયરૂપ હોવાથી' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે ક્યાંય પણ વિષયો ન હોય તેવું નથી, કેમ કે કૂતરા વિગેરેની યોનિમાં પણ વિષયોનો ભોગ જોવામાં આવે છે. વિષયનો સંબંધ હોય ત્યાં દુઃખ તો નક્કી છે. (દુઃખનું) થોડા ઝાઝાપણું તો નિરર્થક છે.

'ત્યારે સંપત્તિઓવાળું તેવું નરક પણ સારૂં' એવી શંકા થાય; તેથી 'નરક સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે' શબ્દો કહેલા છે. સુષ્ઠુ સારી રીતે થાય તેવો સુક્રમઃ સંબંધ છે જેનો તેવું (નરક છે). તે (પ્રાપ્ત કરવા) માટે તપ અથવા મારૂં ભજન કરવાં પડતાં નથી. તેથી દુઃખ વિના પ્રાપ્ત થાય તેવું પ્રાપ્ત કરવા દુઃખ(વાળાં સાધન) કરવાં એ દુર્ભાગ્ય છે; અથવા પૂર્ણ (ભગવાન) પાસેથી હલકું માગતાં મંદ ભાગ્યવાળા થવાય, તેથી તેવો વિચાર ન કરવો, એવો ઉપદેશ છે. ૫૩.

'મ્હારા તરફ દૃષ્ટિ કરશો તેજ અમારા ઉપર ઘણી કૃપા થશે' (શ્લોક ૪૬) એમ જે તે (રૂકિમણીએ) કહ્યું, તેનું નીચેના શ્લોકમાં અભિનંદન કરે છે:—

दिष्टया गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ॥
सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुंभराया निकृतिजुषः स्त्रियाः ॥५४॥

હે ગૃહેશ્વરિ! તેં સદ્ભાગ્યે વારંવાર ભવ મટાડનારી મારામાં અનુવૃત્તિ કરી. ઠગોને લીધે આ થવી ઘણી કઠણ છે. દુષ્ટ ઇચ્છાઓવાળી, પ્રાણનું પોષણ કરનારી, નરક સેવનારી સ્ત્રીથી તે થવી ઘણીજ કઠણ છે. ૫૪.

મારામાં વારંવાર, જે અનુવૃત્તિ કરી, તે સદ્ભાગ્યે કરી, કારણ કે તે ભવ મટાડનારી છે. 'હે ગૃહેશ્વરિ!' એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે લોકમાં પ્રસિદ્ધ સંસારનું સુખ તને પ્રાપ્ત થઈજ ગયું છે. 'અનુવૃત્તિ' એટલે ભગવાન ઉદાસીન હોય તો પણ તેમને અનુસરવું તે. પહેલાં પત્ર મોકલીને (તેં) આત્મસમર્પણરૂપ (તે) અનુવૃત્તિ (કરી). પછી રૂકમીના વધના પ્રસંગે પ્રાર્થનાથી વાણીના સમર્પણરૂપ (અનુવૃત્તિ કરી). પછી હમણાં મૂર્છાથી મનના સમર્પણરૂપ (કરી), અને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવનારાં વાક્યોથી સર્વ સમર્પણરૂપ (કરી). ઇશ્વરથી જૂદાઇથી રહેવાથી સંસાર થાય છે એમ 'ઇશ્વરથી દૂર રહેલાને....' ૧૧-૨-૩૭ માં આગળ કહેશે. તેથી આ (અનુવૃત્તિ) ભવ મટાડનારી છે.

'(મેં અનુવૃત્તિ કરી તેમાં) શું આશ્ચર્ય ? સ્ત્રી (તેમ) કરે છેજ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઠગોને લીધે તે થવી ઘણી કઠણ છે' એમ કહેલું છે. રૂકમી વિગેરે દુષ્ટોને લીધે (આ) થવી ઘણી કઠણ છે. ઠગો દુષ્ટ સ્વભાવવાળા, અદેખાઇને લીધે બીજાનાં કાર્યનો નાશ કરનારા હોય છે. વળી (તારી પોતાની) અંદરથી પણ તને (અનુવૃત્તિ કરવામાં) વિઘ્ન ન થયું એમ (૧) 'દુષ્ટ ઇચ્છાઓવાળી(થી થવી ઘણી જ કઠણ છે)' શબ્દથી કહે છે. દુષ્ટ એટલે પ્રાકૃત છે ઇચ્છાઓ જેની, તેનાથી મારી અનુવૃત્તિ થવી ઘણી જ કઠણ છે. તેમાં પણ 'આ' એટલે આવી (તેં કરી તેવી અનુવૃત્તિ), (૨) તેમાં પણ असुंभरायाः પ્રાણનું પોષણ કરનારીથી થવી ઘણી જ કઠણ છે). (૩) તેમાં પણ निकृतिजुषः નરક સેવનારીથી, અને (૪) સ્ત્રીથી (થવી ઘણી જ કઠણ છે). (૧) અંતઃકરણ (૨) પ્રાણ (૩) ઈંદ્રિય અને (૪) શરીરના દોષોમાંથી હરકોઈ (દોષ) હોય તો પણ (તે) દુર્લભ છે, તો પછી બધા (દોષો) હોય ત્યારે તો કહેવું જ શું ? એવો અર્થ છે. આજ યોગ્યતા 'हि' શબ્દથી કહેલી છે. ૫૪.

આવી બીજીઓ પણ ઘણી હોવાથી, સ્ત્રીઓમાં ઉત્તમ તરીકે તે(રૂકિમણી)ની નીચેના શ્લોકમાં પ્રશંસા કરે છેઃ—

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ॥
प्राप्तान्नृपानविगणय्य रहो अहो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥५५॥

હે માનિનિ! ઘરોમાં તારા જેવી પ્રેમવાળી ગૃહિણીને હું જોતો નથી (કે) જેણે, અહો! પોતાના વિવાહના સમયે આવેલા રાજાઓનો અનાદર કરીને સંતો પાસેથી જેમની કથા સાંભળેલી તેવા મારી પાસે એકાંતમાં બ્રાહ્મણને મોકલ્યો! ૫૫.

પ્રેમવાળી ગૃહિણી દુર્લભ છે. લૌકિક ધર્મોમાં આસક્તિવાળી હોય તે ગૃહિણી. તેવી હોવા છતાં ઘણા પ્રેમવાળી એટલે પોતાના કરતાં પણ (પતિ ઉપર) વધારે પ્રેમ રાખનારી દુર્લભ હોય છે. ઘરોમાં એટલે મારા ઘણા પ્રકારના ગૃહસ્થાશ્રમોમાં (તારા જેવી પ્રેમવાળી સ્ત્રી) હું જોતો નથી. 'હે માનિનિ!' એ સંબોધનથી તેવી (બીજી) નહિ હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (રૂકિમણીને) માન હોવાથી (માન છે એમ કહેવાથી) એમ સૂચવેલું છે કે બીજામાં તેની આસક્તિ નથી, અને તે જરા પણ અપકીર્તિ સહન કરતી નથી.

'(તે એવી) કેમ ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી કહે છે કે જેણે પોતાના વિવાહના સમયે આવેલા શિશુપાલ વિગેરેનો સર્વ પ્રકારે અનાદર કરીને रहः એકાંતમાં બ્રાહ્મણને મોકલ્યો. (તેને તે સમયે) મારી સાથે પરિચય પણ નહતો, પરંતુ સાંભળેલી હતી સંતોએ કરેલી કથા જેમની અથવા (સાંભળી હતી)

સારી કથા (જેમની) તેવો (હું અજાણ્યો હતો). અહો ! શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા યોજેલ છે, કારણ કે આવું લોકમાં કોઈ સમયે પણ થએલ નથી. સ્વયંવરમાં તો (પતિનું) વરણ કરવું યોગ્ય છે, પરંતુ આવું (થતું) નથી. બીજી બધીએ (પત્નીઓ ભગવાન) લૌકિક પ્રકારથી લાવેલા. આથી એમ કહેલું છે કે તારા જેવો (લગ્નના) સંબંધનો પ્રકાર બીજી (સ્ત્રીઓ)નો નથી. ૫૫.

અને તારી પેઠે બીજીઓ અપરાધ પણ સહન કરતી નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ॥
दुःखं समुत्थमसह्योऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥५६॥

યુદ્ધમાં જીતાએલા ભાઇને કદ્રૂપો કરવો, અને લગ્નના પ્રસંગે દ્યૂત સભામાં તેનો વધ; (તેમનાથી) થએલું દુઃખ તેં સહન કર્યું. મારાથી વિખૂટા થવાના ભયથી કાંઇ પણ બોલી જ નહિ તેથી તેં મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો. ૫૬

(૧) વિવાહના સમયે (તારા) મોટા ભાઇ રૂકમીને કદ્રૂપો કરવો એટલે (તેનું) મુંડન કરવું, અને તે પણ યુદ્ધમાં જીતાએલાનું. (૨) 'લગ્નના પ્રસંગે' શબ્દનો બંને તરફ સંબંધ છે જો કે આ (રૂકિમણીની મશ્કરીની) કથા પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ પહેલાંની જ છે, (કારણ કે) તેમ ન હોય તો (પ્રદ્યુમ્નની ઉત્પત્તિ પછી) ભગવાન (રૂકિમણીને) બીજાનો આશ્રય કરવાનું ન કહે, કેમકે પુત્ર અને પૌત્રવાળી (સ્ત્રી)ને કોઈ સમયે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવતું નથી. પહેલો સંગ (થતો) હોય ત્યારે જ એ પ્રમાણે (મશ્કરી) થાય છે. (રૂકિમણી ભગવાનનું) હૃદય સર્વથા (જરાએ) જાણતી ન હોય તેવી દશામાં જ તેના પણ પડી જવા વિગેરેનો સંભવ છે, પરંતુ સદા (ભગવાનનું હૃદય) જાણવામાં આવતું હોય ત્યારે (તેવો સંભવ) નથી. અનિરૂદ્ધના વિવાહ સમયે દ્યૂતસભામાં તે(રૂકમીનો) વધ થએલ, તે (આ) પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. છતાં પણ જેમ તે (રૂકિમણીએ) બધું દિવ્ય જ્ઞાનથી કહ્યું, તેમ ભગવાન પણ તેને તેવી (દિવ્ય દૃષ્ટિવાળી) માનીને જે બનાવ બનવાનો છે તે પણ થઇ ગએલ હોય તેમ કહે છે. ભૂતકાલના પ્રત્યય લઙ્નો પ્રયોગ કરેલો છે, તે તો પાણિની ૩–૪–૬ વાળો નિયમ દશ લકારના અર્થમાં લાગુ પડે છે તેથી (असह्यः 'સહન કર્યું' શબ્દને) ફરી લઇને યોજના કરતાં બીજા વાક્યમાં (તે કાલને) ભવિષ્ય (કાલ)ના અર્થમાં જાણવો.* તે બે (પ્રસંગો)થી

---

* વેદમાં ત્રણ ભૂતકાલો એકબીજાના અર્થમાં યોજાય છે. આ નિયમ બીજા લકાર (કાલ તથા વિધ્યર્થ)ને લાગુ પાડવાથી ભૂતકાલનો પ્રત્યય ભવિષ્યકાલના અર્થમાં યોજેલો જાણવો તેથી રૂકમીનું મુંડન કર્યું તેથી થતું દુઃખ તેં સહન કર્યું અને કાંઇ બોલી નહિ વળી

થએલું દુઃખ સહન કર્યું એમાં પણ તેમ (જાણવું). 'મારાથી વિખૂટા થવાના' એટલે મારો સંબંધ મટી જશે એવા ભયથી (કાંઈ બોલી નહિ તેથી) તુંજ સર્વથી ઉત્તમ છે, કારણ કે ઉત્પત્તિને લીધે સર્વથી બલવાન ભાઈના સંબંધ કરતાં પણ મારો સંબંધ મટી જવાની શંકા પણ (તને) મોટી લાગી. 'च' 'અને' શબ્દથી પ્રદ્યુમ્નના વિવાહ વિગેરેમાં તે (રૂકમી)નો અનાદર વિગેરે કરેલ તેનો સમાવેશ કરેલ છે. ઉત્પન્ન થએલું દુઃખ સહન કરી શકાય તેવું હોતું નથી. બલભદ્રે કરેલ ઉપદેશથી એમ જણાય છે કે દુઃખ ઉત્પન્ન થએલું. એક ક્રિયા (ભાઇનો અનાદર)થી પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી, બીજું (રૂકમીના વધનું દુઃખ) પણ તેવું (ઉત્પન્ન થએલું)જ હતું. તેથી (એ) દુઃખ સહન કરવાથી તે તેં મારા ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. હું તારો પણ (થયો છું). તારો વિજય (મેં) સ્વીકાર્યો અને તારા (સેવક)પણું પણ (સ્વીકાર્યું). ૫૬.

તારૂં (બીજું) એક ચરિત્ર, જેના જેવું બીજું ન હોઇ શકે તેવું હોવા છતાં, ઉપમા આપી ન શકાય તેવું હોવા છતાં, (તારો) વિજય વિગેરે સ્વીકારવાથી પણ જેનો બદલો ન વાળી શકાય તેવું છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

दूतस्त्वयात्मलभने सुविविक्तमन्त्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ॥
मत्वा जिहास इदमङ्गमनन्ययोग्यं तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥५७॥

તેં સારી રીતે સ્પષ્ટ કરેલ મસલતવાળો બ્રાહ્મણ મારી પ્રાપ્તિ માટે મોકલેલો. મને (આવવામાં) વિલંબ થતાં આને શૂન્ય માની, બીજા કોઈને યોગ્ય નહિ તેવા આ દેહને તજવાની ઇચ્છા કરી, તે તારામાં હો. હું અભિનંદન કરૂં છું. ૫૭.

आत्मलभने શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે **सुष्ठु** સારી રીતે **विविक्तः** સ્પષ્ટ કરેલ **मन्त्रः** મસલત છે જેની, તેવો બ્રાહ્મણ મોકલેલો આથી એમ કહેલું છે કે (હું) પ્રાપ્ત થએલ હોઉં તેવો વિશ્વાસ આરંભથી જ કરેલો (રાખેલો). પછી મને (આવવામાં) **चिरायति** વિલંબ થતાં આ જગતને શૂન્ય જ માનીને, બીજા કોઇને યોગ્ય નહિ તેવા, માત્ર ભગવાને જ ભોગ કરવા યોગ્ય આ **अङ्गम्** દેહને હું તજીશ એમ માનીને, 'બ્રાહ્મણને મોકલેલો' એમ પહેલાં કહેલ (શબ્દો) સાથે જ (વાક્યનો) સંબંધ છે. (બ્રાહ્મણને) મોકલતી વખતે જ આ વિષયોનો વિચાર કરેલો. તેથી આ તારામાં જ હો. આ (**तिष्ठेत**) વિધ્યર્થ છે. આનો બદલો (આપવાનું) સંભવતું નથી એવો (અર્થ છે). 'નજીવું (કાર્ય) હોવાથી (બદલો ન અપાય) તેવું હશે' એવી શંકા, 'તે તારામાં જ હો (તારાથી જ થઈ શકે)

રૂકમીનો વધ બલભદ્ર કરશે તે દુઃખ તું સહન કરીશ અને કાંઇ બોલીશ નહિ. તથા તેં વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે, એવો અર્થ છે.

હું અભિનંદન કરૂં છું' શબ્દોથી દૂર કરે છે. આ વિષયમાં હું (તારો) દેણદાર છું એવો ભાવ છે. ૫૭.

એ પ્રમાણે દિલાસો આપેલ તેનો ઉપસંહાર કરીને નીચેના બે શ્લોકોથી બીજી (પત્ની)ઓના સંબંધમાં પણ એવી રીતભાત હોવાનુ (શુક) જણાવે છે:—

॥ श्रीशुकउवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एवं सौरतसंलापैर्भगवान् देवकीसुतः ॥
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥५८॥
अथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ॥
आस्थितो गृहमेधीयान् धर्मान् लोकगुरुर्हरिः ॥५१॥

એ પ્રમાણે દેવકીપુત્ર ભગવાને પોતામાં રમણ કરનારા હોવા છતાં નરલોકનું અનુકરણ કરતાં સુરતને યોગ્ય વાતચિતથી રમા સાથે રમણ કર્યું. શક્તિવાળા લોકના ગુરૂ હરિ બીજી (સ્ત્રી)ઓના ઘરોમાં પણ ગૃહસ્થની પેઠે તેવી રીતે ગૃહસ્થના ધર્મો આચરતા રહેતા હતા. ૫૮–૫૯.

सौरताः એટલે જેનાથી સુરતની વૃદ્ધિ થાય તેવી સુરતને યોગ્ય, વાતચિતોથી (રમણ કર્યું). 'ભગવાન' શબ્દથી (તેમની એવી) લીલામાં યોગ્યતા કહેલી છે.[1] 'દેવકી પુત્ર' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે સ્ત્રીઓનુ પ્રિય થાય તે માટે માત્ર ભક્તોનુ હિત સાધનારૂં હોવાથી (તે) તેવું (રમણ) કરે છે: (તે) પોતામાં રમણ કરનાર હોવા છતાં **रमया** લક્ષ્મી એટલે રૂકિમણી સાથે તેમણે રમણ કર્યું, પરંતુ માત્ર વાણીથી જ (તેમની) ક્રિયા અટકી નહતી.[2]

'પરબ્રહ્મ માટે તેવું યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'નરલોકનું અનુકરણ કરતાં' શબ્દોથી (મનુષ્યની) લીલાનું અનુકરણ કહેલું છે. તેમ (કર્યું) ન હોત તો 'આ (ભગવાન) મનુષ્ય છે' એવી લોકોની માન્યતા ન થાત. ૫૮.

ઓગણસાઠમા શ્લોકમાં (એવી રીતભાત) બીજી (સ્ત્રી)ઓના સંબંધમાં થયાનું જણાવે છે. તેઓના સંબંધમાં પણ આવો જ (રમણનો) પ્રકાર નહતે, પરંતુ તે દરેકને યોગ્ય જૂદો (જૂદો પ્રકાર) હતો, તે અર્થ '**अथ**' 'તેવી રીતે' શબ્દથી કહેલો છે. રૂકિમણી સિવાયની બીજી (સ્ત્રી)ઓના ઘરોમાં પણ **गृहवानिव** પ્રાકૃત (ગૃહસ્થ)ની પેઠે તે (લીલા)નુ અનુકરણ કરતાં લૌકિક અને વૈદિક ગૃહસ્થના

---

[1] કારણ કે તે પોતાના છ ગુણોથી લીલા કરે છે. (લે)

[2] પંખો નાખવાની લીલામાં આ (મશ્કરી) થએલી. પછી ભગવાને ગયા અધ્યાયના અંતે કહેલી સુગંધી દ્રવ્યો અને માલાઓ સ્વીકારવાની વિગેરે સેવા ગ્રહણ કરી, એવો અર્થ છે. (લે)

ધર્મો આચરતાં (ભગવાન) રહેતા હતા. વિડંબન કરવા (હું મનુષ્ય છું એમ મનાવવા) લૌકિક (ધર્મો)નો આશ્રય કરતા, તે પહેલાં કહેલું છે. 'લોકના ગુરૂ' શબ્દથી વૈદિક (ધર્મો)નો આશ્રય કરવાનું જૂદું (પ્રયોજન) કહેલું છે. 'હરિ' એ શબ્દથી તે પ્રમાણે (ભૂતલ પર) આવીને બધું કરવાનું અને લાંબા સમય સુધી (ભૂતલ પર) રહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. ૫૯.

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રી ભાગવતની સુબોધિનીમાં
દશમસ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધમાં અગીઆરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બારમો.

द्वादशे रमणं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ॥
प्रसङ्गान्मारणं चोक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥१॥
भगवान् केवलं लोके क्रीडार्थं न समागतः ॥
किन्तु सर्वोद्धारणाय तदुद्वाहेऽपि मारणम् ॥२॥

બારમા (અધ્યાય)માં પુત્ર અને પૌત્રવાળા (ભગવાન)નું રમણ કહે છે પ્રસંગને લીધે રૂકમીનો વધ પણ કહેલો છે. અડચણ દૂર કરનારા[1] ભગવાન લોકમાં માત્ર ક્રીડા કરવા પધારેલા નથી પરંતુ સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા (પધારેલા છે). તથી લગ્ન(ના પ્રસંગ)માં પણ (રૂકમીને) હણ્યો. કા. ૧-૨.

कलौ शुद्धक्षत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चयात् ॥
पापं विवाहमकरोत् फलं तस्याप्यसूचयत् ॥३॥
देवकीप्रीतये वंशः स्थाप्य एवेति तत्तथा ॥

કલિ(કાલ)માં શુદ્ધ ક્ષત્રિય રાખવો નહિ એવા નિશ્ચયને લીધે દોષવાળો વિવાહ કર્યો, અને તેનું ફલ[2] પણ સૂચવ્યું, દેવકીજીની પ્રસન્નતા રહે[3] તે માટે વંશ રાખવો જ જોઇએ, તેથી તે (વિવાહ) તેવો (દોષવાળો) કર્યો. કા. ૩

तदानीं सर्वधर्माणां सम्यक्स्थितिनिरूपणे ।४॥

---

[1] (અવિદ્યાના પર્વ) સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ રૂકમી હતો. અવિદ્યાના વિભાગરૂપ હોઇ તે ભગવાનના ભજનમાં અડચણરૂપ હતો. તેને હણવાથી ભજનમાં જે અડચણ હતી તે દૂર થઇ, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] દોષવાળા વિવાહનું ફલ રૂકમીનો વધ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] તેવા દોષરૂપ વિવાહથી અશુદ્ધિ થવા છતાં પણ વંશ રાખવાનું કારણ આ શબ્દથી કહેલું છે. (લે)

दशास्यामिति वाक्येन दशपुत्रनिरूपणम् ॥
यथोक्तं श्रुतिसिद्धं हि कर्तुं नान्यः क्षमो भवेत् ॥५॥

તે સમયે સર્વ ધર્મોની સ્થિતિ માટે સારી રીતે વર્તન થાય' તે માટે 'આમાં દશ પુત્રો (ઉત્પન્ન કર)' એ વાક્યને લીધે દશ પુત્રો કહેલા છે, કારણ કે શ્રુતિમાં (કહેલું) ધાર્મિક (કાર્ય) જેવું કહેલું છે તેવું કરવા બીજો (કોઇ) શક્તિમાન થતો નથી. કા ૫.

लोकवेदौ पुरस्कृत्य रमणं तत्तथोच्यते ॥

લોક અને વેદને અનુસરીને તે રમણ તે પ્રમાણે કહેલ છે કા. ૫½.

પહેલાં લૌકિક રમણ કહેલું છે. હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી 'રૂકમીએ શત્રુના પુત્રને (પુત્રી કેમ આપી?)' (શ્લોક ૨૦) સુધીથી વૈદિક રમણ કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान् दशदशाबलाः ॥
अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसम्पदा ॥१॥

શ્રીકૃષ્ણની તે સ્ત્રીઓએ દરેકે સર્વ પોતાની સંપત્તિમાં પિતાથી ઉતરે નહિ તેવા દશ દશ પુત્રોને જન્મ આપેલો. ૧.

કારણ કે (૧) (શાસ્ત્રમાં) આજ્ઞા હોય તે પ્રમાણે કરવું અને (૨) મના કરેલ હોય તે સાચવવું (ન કરવું) એવા બે પ્રકારનો ધર્મ છે. 'त्रयी નો દ્વેષ કરનારને હણવા' વાક્ય પ્રમાણે (તેમને) જવા દેવા ન જોઇએ, તેથી રૂકમી વિગેરે દૈત્યોનો વધ પણ આથી આગળ કહેવામાં આવશે.

તે પૈકી આરંભમાં 'આમાં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર' એવું વેદનું વાક્ય હોવાથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે (ભગવાને) બધીએ (સ્ત્રીઓ)માં, વધારે નહિ (તેમ) ઓછા નહિ, (પરંતુ બરાબર) દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તે બધીએ એકે એક ભગવાનની સ્ત્રીઓ હતી. कृष्णस्य પોતાના પ્રિયની अबलाः સ્ત્રીઓએ દશ દશ પુત્રોને જન્મ આપ્યો. 'પિતાથી अनवमान् ઉતરે નહિ તેવા' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે (તેઓએ[1] સારા* પુત્રોને જન્મ આપ્યો તેમાં બધાએ ગુણ ભગવાનનો હતો. 'સર્વ પોતાની સંપત્તિમાં' શબ્દથી કોઇ પણ અંશથી તેવાપણું (ભગવાનથી ઉતરતાપણું) નહતું એમ જણાવેલ છે. પોતાની (શ્રીકૃષ્ણની) સર્વ જે સંપત્તિઓ, એટલે શરીર ઇંદ્રિય વિગેરેની સંપત્તિઓ તે એકત્ર થએલી દરેક (પુત્ર)માં હતી એમ જણાવવા (पितुः શબ્દ) એકવચનમાં યોજેલો છે. ૧.

---

[1] આ પ્રયોજન દર્શાવવા યોજેલી સાતમી વિભક્તિ છે. (લે)

* 'सुपुत्रजनने' મૂળ પાઠ જ યોગ્ય લાગવાથી તે લીધેલો છે. રા. તેલીવાળા વાળી પ્રતમાં 'तासु पुत्रजनने' પાઠ છપાએલ છે.

'(સારા પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા તેમાં. તે (સ્ત્રી)ઓની જ સરસાઇ હતી' એવી (શંકા) કોઇ સમયે થાય, તેથી તે(વી શંકા) ન રહે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી (સ્ત્રીઓનું) પ્રાકૃતપણું[1] વર્ણવે છે:—

गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ॥
प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वमतत्त्वविदः स्त्रियः ॥२॥

ઘરમાંથી બહાર નહિ જતા અચ્યુતને (ઘરમાં) રહેલા જોઇને રાજપુત્રીઓ પોતપોતાને (ભગવાનની) પ્રિય માનતી. (તે) સ્ત્રીઓ તેમના તત્ત્વને જાણતી નહતી. ૨.

આરંભમાં તેઓ અભિમાનવાળી થઈ. તેનું કારણ (૧) ભગવાનને 'ઘરમાંથી બહાર નહિ જતા જોઇને' (શબ્દોથી કહેલું છે). ભગવાન સદા ઘરમાં જ વિરાજતા. ભગવાનનો સંબંધ હોવા છતાં તેવો દોષ (સ્ત્રીઓમાં) ઉત્પન્ન થવાનું કારણ જન્મથી જ રાજકન્યાપણું હતું. (૨) (ભગવાન) અચ્યુત હોવાથી પોતાની મેળે સુરતમાં અટકતા નહિ. તેથી તેઓએ જાણ્યું કે (ભગવાન) પોતાની (સ્ત્રીઓની) ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરનારા છે. (૩) સર્વ સ્થલે રહેનાર તરીકે (ભગવાનનું) આગમન* થતું હશે, તેની શંકા કરીને, 'રહેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે લૌકિક નિયમ પ્રમાણે તેમ (આગમન) થતું. (તેઓના) ઘરોમાં જ ભગવાન લૌકિક (પુરૂષ)ની પેઠે જ રહેલા. એ પ્રમાણે ભગવાનના ત્રણ ગુણોને લીધે (સ્ત્રીઓ) પોતાને प्रेष्ठम् ભગવાનની પ્રિય માનતી હતી.

'આત્મા સર્વથી પ્રિય છે (અને) ભગવાન પણ (સ્ત્રીઓના) આત્મા જ છે. તેથી (તેઓનું માનવું) સાચું જ હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમના તત્ત્વને જાણતી નહતી' એમ કહેલું છે. તેઓ તેમના તત્ત્વને, અને તે (શંકામાં જણાવેલા) તત્ત્વને જાણતી નહતી, ભગવાનનો અભિપ્રાય અને વસ્તુ (ભગવત્સ્વરૂપ)ના તત્ત્વને જાણતી નહતી એવો અર્થ છે. (ન જાણવાનું) કારણ કે (તે) 'સ્ત્રીઓ' હતી. ૨.

તેઓના સંબંધને લીધે ભગવાનને પણ કોઇ વાર તેઓના ધર્મ(પ્રાકૃતપણા)નો સંબંધ થાય, તેવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી તેનો નિરાસ કરે છે:—

चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ॥
संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभूम्नः ॥३॥

સુંદર કમલની કળી જેવું મુખ, લાંબા બાહુઓ, વિશાલ નેત્રો, પ્રેમવાળું હાસ્ય, રસથી ભરેલી દષ્ટિ અને મનોહર કથાઓથી મોહ

---

[1] 'પ્રાકૃતપણું' એટલે 'લૌકિક પ્રેમવાળી હોવાપણું.' (લે)

* 'આગમન' એટલે 'પુરૂષનું સ્ત્રી પાસે સુરત માટે ગમન.'

પામેલી સ્ત્રીઓ પોતાના વિલાસોથી પરિપૂર્ણ ભગવાનના મનને જીતી શકતી નહતી. ૩.

ભગવાનના ગુણોથી મોહ પામેલી (સ્ત્રી)ઓ ભગવાનને મોહ ઉત્પન્ન કરી શકી નહિ; કારણ કે (તેઓ) પોતે **वनिताः** વનને પ્રાપ્ત થએલી એટલે જ્યારે સંસારરૂપી વન પ્રાપ્ત થાય છે તેવી (વયમાં) હતી (અને) તે (ભગવાન) તો પરિપૂર્ણ, એટલે **विगतः** હલકું છે **भूमा** ભરપૂરપણું જેમનાથી તેવા છે. (સ્ત્રીઓ) પોતે ઉજ્જડ જેવી હતી, (અને) તે તો સર્વના રહેઠાણરૂપ છે એવો અર્થ છે.

તેઓને મોહ ઉત્પન્ન કરનારા ભગવાનના છ ગુણો કહે છે. (૧) સુંદર કમલની કળી જેવું મુખ (૨) લાંબા બાહુઓ અને (૩) (વિશાલ) બે નેત્રો (૪) પ્રેમવાળું હાસ્ય (૫) રસથી ભરેલી દૃષ્ટિ (૬) **वल्गुजल्पाः** મનોહર કથાઓ. (૧) પૂર્ણ રસ જણાવવા માટે (મુખ) સુંદર કમલની કળી (સમાન) હતું. (૨) આલિંગનની ક્રિયા પૂર્ણ થતી એમ જણાવવા (બાહુઓ) લાંબા (કહેલા છે). (૩) સૌંદર્ય જણાવવા માટે નેત્રને જૂદું (વિશાલ કહેલું છે), કારણ કે તે (વિશાલ નેત્ર) સ્વરૂપથી પણ રસને જાગ્રત કરનારૂં છે. આ ત્રણ કાયાના (ગુણો) રસ (ઉત્પન્ન થતો એમ) જણાવવા કહ્યા.

‘ પ્રેમવાળું હાસ્ય, રસથી ભરેલી દૃષ્ટિ ’ શબ્દોથી (૧) પ્રેમ (૨) હાસ્ય અને (૩) રસથી ભરેલી દૃષ્ટિઓ એવા ત્રણ મનના (ગુણો) કહેલા છે. સ્નેહ (પ્રેમ) ન હોય તો તે (દૃષ્ટિ) રસભરેલી થતી નથી, તેથી પ્રેમ તેની સાથે હોવાનું કહેલું છે. હાસ્ય રસ જાગ્રત કરનારૂં છે અને રસથી ભરેલી દૃષ્ટિઓ ઘણી લલચાવનારી છે.

‘ મનોહર કથાઓ ’ શબ્દથી વાણીના (ગુણો) કહેલા છે. વાક્યો (૧) મનોહર અર્થવાળા (૨) પોતાના મતનું સ્થાપન કરનારા અને (૩) બીજાના મતમાં દોષ દર્શાવનારાં હોવાથી તે પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે. એ પ્રમાણે કાયા વાણી અને મનથી મોહ પમાડેલી, (અને) તેથી જ બલ વિનાની (થએલી તે સ્ત્રીઓ) ભગવાનના મનને જીતી એટલે વશ કરી શકતી નહતી, આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનું ચિત્ત તેઓમાં આસક્તિવાળું નહતું. ૩.

(ભગવાનના મનમાં) ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરવા પણ તેઓ શક્તિવાળી (થતી) નહતી. એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स्मायावलोकलवदर्शनभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ॥
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥४॥

સોળ હજાર પત્નીઓ ગર્વવાળી દૃષ્ટિ કટાક્ષ અને પ્રેમ હરનારા ભ્રમરના મંડલોથી મોકલેલા, સુરતના મંત્રોથી બલવાન થએલા કામના બાણોથી અને કપટોથી જેમની ઇંદ્રિયોમાં ખળભળાટ કરી શકતી નહતી. ૪

..આસક્તિ જૂદી અને મનનો ખળભળાટ જૂદો. કોઇ સમયે (સ્ત્રીઓ ભગવાનના મનને) વશ કરવા માટે (ભગવાનના) પ્રેમને ઉત્પન્ન કરીને, હરકોઇ પ્રકારે પોતાના મોહને રોકી રાખી (ભગવાન પાસે જવામાં) વિલંબ કરતી, (ત્યારે) તેમ કરવા છતાં પણ ખળભળાટ કરતી (કરી શકતી) નહિ, તેથી (ભગવાન સાથેના) સંબંધથી* તથા સંબંધ વિના* (તેઓ) ભગવાનમાં દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી નહિ એવું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(૧) **स्मायावलोकः**[1] ગર્વ સાથેની દૃષ્ટિ. તે(વી દૃષ્ટિ)થી (સ્ત્રીઓ ભગવાનનું) માન ઉતારવા સંબંધ (થવા)માં વિલંબ સૂચવે છે; (૨) અને (ભગવાનની) બેદરકારીને હઠાવવા કટાક્ષો[2] ફેંકે છે, એટલે મંદદૃષ્ટિ અથવા વાંકી (કરચલીવાળી) દૃષ્ટિ વિગેરે કટાક્ષોથી (ભગવાનની) પોતાની અંદર આસક્તિ (ઉત્પન્ન) કરે છે (કરવા પ્રયાસ કરે છે), (૩) પછી પ્રેમ હરનારાં ભ્રમરના મંડલો કરે છે તેથી જેમ કરવાથી ભગવાનના મનનો ધર્મ એટલે પ્રેમ પોતામાં આસક્ત થાય તેવું કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ભ્રમરનું મંડલ કરે છે. તે ત્રણુથી મોકલેલા (કરેલા) અને સુરતના મંત્રો એટલે સુરતને જાગ્રત કરનાર ગુહ્ય ભાષણોથી, તેમનાથી **प्रौढाः** બલવાન થએલા જે અભિનયો (કામના બાણો), (તેમનાથી ખળભળાટ કરી શકતી નહતી): આથી જણાય તેવા અને ન જણાય તેવા (કામના) સાધનો કહ્યાં; અને બધીએ પત્નીઓ (પોતાને) સુખ થાય તેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરવામાં સંકોચ વિનાની અને અડચણ વિનાની હતી, તેઓ પણ સોળ હજાર એટલે સોળ કળાવાળા મનને એક હજાર પ્રકારે મોહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળી હતી. '**अनङ्गबाणाः**' 'કામના બાણો' એટલે અભિનય સાથેના અમુક (દેહના) અવયવો કે જેમનાથી વિજય (પ્રાપ્ત) થાય જ. મંત્રો સાથેના બાણો કાર્ય પાર પાડે છે એવી બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરે(ના સંબંધ)માં પ્રસિદ્ધિ છે. (૧) દૃષ્ટિ જેમનું દ્વાર છે તેવાં મંડલ બનાવેલ[3] (ગોળ થતાં સુધી ખેંચેલાં) ધનુષ્યો (૨) તેવી જ રીતે દૃષ્ટિ અને મુષ્ટિનું એકપણું જણાય તે માટે (કરેલાં)[4] કટાક્ષો (અને ૩) વીરરસ ખુલ્લો જણાય તે માટે ગર્વવાળી દૃષ્ટિ એવાં (કામના બાણો હતાં). એવી રીતે સર્વ સાધનોના વૈભવવાળાં બાણોથી પણ (સ્ત્રીઓ) જેમની ઇંદ્રિય એટલે મન **विमथितुं** થકવી અથવા

---

* ભગવાન સાથેના સંબંધથી સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી નહતી એમ પાછલ શ્લોક ૩ માં દર્શાવ્યું. સંબંધ વિના દોષ ઉત્પન્ન કરી શકતી નહતી એમ આ શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

[1] **स्मयस्य** ગર્વનો **अयम्** આ (ગુણ) તે **स्मायः**, તેવી દૃષ્ટિ, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] **लवं** માત્ર થોડી જ **दर्शनं** દૃષ્ટિ તે **लवदर्शनम्** એવો અર્થ છે. (લે)

[3] ભ્રમરનો તેવો (ધનુષ્ય જેવો) આકાર હોવાથી. (લે)

[4] જેમ મુઠીથી ધનુષ્ય ખેંચીને બાણુ મૂકવામાં આવે છે, તેવી રીતે દૃષ્ટિ ભ્રમર સુધીની કરીને કટાક્ષ બાણુ મૂકવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (લે)

ખળભળાટવાળું કરી શકતી નહતી. આવા વિષયમાં કુદરતી (ગુણો)થી વિજય (પ્રાપ્ત) થતો નહિ હોવાથી, ઘણા જ ભયમાં રહેલાઓના સંબંધમાં રાજધર્મોમાં કપટ (કરવાનું) કહેલું છે, તેથી **कुहकैः** કપટવાળી રીતોથી પણ (તેઓ તેમ) કરી શકતી નહતી. ૪.

એવી રીતે તેઓનો દોષ (જણાવી), તેઓના સંબંધથી ભગવાનમાં દોષ થતો નથી એમ જણાવી, ભગવાનના સામર્થ્યથી જ તેઓમાં ધર્મનું સ્થાપન થએલું હોવાથી (દશ) પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યાનું કહીને, 'અગીઆરમા પતિની સેવા કર' એ વેદના વાક્ય પ્રમાણે તેઓ ભગવાનની સેવા કરતી હતી એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:—

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ताः ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ॥
भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसङ्गमलालसाढ्यम् ॥५॥
मत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ॥
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥६॥

જેમના માર્ગનું બ્રહ્મા વિગેરેને પણ જ્ઞાન થયું નથી, જે પ્રેમ-યુક્ત હાસ્ય, અવલોકન અને નવા સંગની ઇચ્છાથી ભરપૂર હતા, તેવા લક્ષ્મીપતિને આવી રીતે પતિ તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તે સ્ત્રીઓએ નિરંતર વધતા જતા આનંદથી (તેમની) સેવા કરી ૫.

(છઠ્ઠા શ્લોકના અનુવાદ માટે જૂઓ પૃષ્ઠ ૧૧૦).

પહેલાં આ બે શ્લોકોનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે (જૂઓ પૃષ્ઠ ૧૦૯–૧૧૦). વિવાહના પ્રસંગમાં (આ બે શ્લોકો) કહેલા હોવા છતાં પોતાના યોગ્ય સ્થાનમાં (શુકે) ફરીથી તેજ કહેલા છે. તેથી બધોએ અર્થ (તેનો) તેજ છે. ભ્રમ ન થાય તે માટે '**लालसाढ्यम्**' 'ઇચ્છાથી ભરપૂર' એવો જૂદો પાઠ (શ્લોક પાંચમાં) કહેલો છે. પહેલાં (૧૦–૫૯–૪૪ માં) પ્રેમ વિગેરે સ્ત્રીઓમાં રહેલા હતા, હવે (આ શ્લોકમાં) ભગવાનમાં રહેલા (કહેલ) છે. (૧) પ્રેમયુક્ત હાસ્ય મનનો, (૨) અવલોકન ઇંદ્રિયનો અને (૩) નવો સંગ કાયાનો (ગુણ) છે. ત્રણેથી જે **लालसा** તેમની ખાસ ઇચ્છા, તેનાથી ભગવાન ભરપૂર હતા. સ્ત્રીઓમાં રહેલા આ ગુણોની ભગવાન પોતાની અંદર ભાવના કરતા હતા, તેથી (તે) ગુણો ભગવાનમાં રહેલા (કહેલા) છે. ૫.

અને સામા આવવું વિગેરે (ગુણો)થી (સ્ત્રીઓ) દાસ્ય કરતી. તેઓએ ઇચ્છેલી, કામને લીધે કરેલી (તે) સેવા, (અને) દાસ્ય સાધારણ* એવો (એ બેમાં)

---

* કામને લીધે પોતે ઇચ્છેલી ભગવાન પ્રતિ જે ક્રિયા કરી તે સેવા. તેનાથી તેમનું સ્ત્રીપણું એટલે દેહ કૃતાર્થ થયા. ભગવાન પ્રતિ જે સાધારણ ક્રિયા કરી તે દાસ્ય, તેનાથી તેઓનું ભક્તપણું અને અંતઃકરણ કૃતાર્થ થયા. આ બે શ્લોકોમાં અનુક્રમે સેવા અને દાસ્ય વર્ણવેલાં છે.

ભેદ છે. (તે બેથી અનુક્રમે તેઓએ પોતાનાં) સ્ત્રીપણું અને ભક્તપણું, એટલે દેહ અને અંતઃકરણને કૃતાર્થ કર્યાં એવો અર્થ છે. ૬.

(વૈદિક રમણમાં) વિધિનું પ્રધાનપણું હોવાથી વિધિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલી આઠ પટરાણીઓના પુત્રોના નામ કહેવાનો આરંભ કરે છે કે જેથી ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે ભગવાન આટલા રૂપવાળા થયા એમ તેઓનાં નામ લેવાથી રાજાના (પરિક્ષિતના) પાપનો ક્ષય થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રસિદ્ધ નામો પણ કહે છે:—

तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ॥
अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् गृणामि ते ॥७॥

તે દશ પુત્રોવાળી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓમાંની જે આઠ પટરાણીઓ પહેલાં કહી તેમના પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે પુત્રો તને કહું છું. ૭.

તે શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ દશ પુત્રોવાળી હતી. બધીએ દશ પુત્રોવાળી હતી. તેઓ પૈકી રૂકિમણી વિગેરે આઠ પટરાણીઓ જે પહેલાં કહી તેમના પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે પુત્રો તે તારા હિત માટે કહું છું. બીજી (સ્ત્રી)ઓ કામને લીધે કરેલી તેથી તેમના (પુત્રોના) નામ લેતો (કહેતો) નથી. ૭.

चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ॥
सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥८॥
चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ॥
प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यानवमाः पितुः ॥९॥

પિતાથી ન્યૂન નહિ અને પ્રદ્યુમ્ન જેઓમાં મુખ્ય હતો તેવા ચારૂદેષ્ણ અને સુદેષ્ણ, અને બલવાન ચારૂદેહ, સુચારૂ અને ચારૂગુપ્ત, તેમ બીજો ભદ્રચારૂ, ચારૂચંદ્ર અને વિચારૂ અને દશમો ચારૂ હરિએ રૂકિમણીથી ઉત્પન્ન કર્યા. ૮-૯.

ચારૂદેષ્ણ વિગેરે નવ પ્રદ્યુમ્ન પછી ઉત્પન્ન થએલા. જેવા નામના અવયવો છે તેવા તે (પુત્રો)ના ગુણો હતા 'બલવાન' એ વિશેષણ સુંદર દેહવાળા (ચારૂ દેહ)માં શૌર્ય હશે કે નહિ તેવી શંકા થાય તેથી કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દો સર્વ સ્થલે પહેલા (કહેલા) ગુણોનો સમાવેશ કરવા યોજેલા છે. છેલ્લો (એ શબ્દ) કન્યાઓનો સમાવેશ કરવા યોજેલા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે બીજા પણ 'च' શબ્દો) કન્યાઓનો સમાવેશ કરવા યોજેલા છે, એટલે જે (પુત્ર)ની પછી કન્યા થઇ તે (પુત્ર)ની પછી 'च' શબ્દ યોજેલ છે. 'તેમજ' એટલે બલવાન. 'તે (ચારૂગુપ્ત)ની સાથે (હોય ત્યારે) બલવાન હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'બીજો' એમ જૂદું કહેલું છે; અથવા 'परः' એટલે સર્વથી ઉત્તમ (એવો પાઠ લેવો).

અહિં અનુક્રમ ઇચ્છેલો છે, તેથી 'દશમો' એમ કહેલું છે. પ્રદ્યુમ્ન જ જેઓમાં મુખ્ય હતો તેવા (આ પુત્રો) હરિએ રૂક્મિણીથી ઉત્પન્ન કર્યા. રૂક્મિણી (પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાનું) માત્ર સાધન હતું, પરંતુ આ માતાના પુત્રો નહતા, એવો અર્થ છે, કારણ કે (તેઓ) પિતાથી ન્યૂન નહતા, એમ તેનું કારણ કહેલું છે. अवमः એટલે ન્યૂન હોવાપણું. ૯.

भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ॥
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥१०॥
श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥

ભાનુ, સુભાનુ, સ્વર્ભાનુ, પ્રભાનુ. તથા ભાનુમાન્. ચંદ્રભાનુ, બૃહદ્ભાનુ તથા આઠમો અતિભાનુ. શ્રીભાનુ અને પ્રતિભાનુ (એ) દશ સત્યભામાના પુત્રો (થયા) ૧૦½.

ભાનુ વિગેરે દશ સત્યભામાના (પુત્રો થયા). 'तथा' નો (અર્થ એવો છે કે) જે (પુત્ર)નાં કર્મો પ્રસિદ્ધ થએલાં નથી તેને પણ પ્રસિદ્ધ હોય તેવો જ જાણવો એવા અભિપ્રાયથી કોઇ સ્થલે 'તથા' એમ કહેલું છે. 'આઠમો' વિશેષણથી તેનું સ્વતંત્રપણું અને સરસાઇ કહેલાં છે, કારણ કે સંખ્યામાં (તેને) જૂદો જણાવેલો છે. 'સત્યભામાના પુત્રો' એમ ઓળખવા માટે જ માતા(નું નામ) કહેલ છે, કારણ કે બધા પુત્રોનો બધી (ભગવાનની પત્નીઓ) પ્રતિ માતા તરીકેનો વ્યવહાર સરખો હતો. ૧૦½.

साम्बः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥११॥
विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः ॥
जाम्बवत्याः सुता ह्येते साम्बाद्या पितृसंमताः ॥१२॥

સાંબ. સુમિત્ર, પુરૂજિત્ અને શતજીત્, સહસ્રજીત, વિજય અને ચિત્રકેતુ. વસુમાન, દ્રવિડ, ક્રતુ આ સાંબ વિગેરે જાંબવતીના પુત્રો પિતાથી આદર પામેલા હતા ૧૨.

સાંબ વિગેરે દશ જાંબવતીના પુત્રો હતા. 'આ' શબ્દથી તેઓ દેવતારૂપ હોવાથી (નામ) જણાવતી વખતે (તેઓની) હાજરી કહેલી છે. ફરીથી 'સાંબ વિગેરે' એવું વચન (આ) દશ દ્વિસ્વભાવવાળા (અસ્થિર મનના) હોવાનું સૂચવે છે. તેથી ભગવાને તેઓનો આદર કરેલ નહિ હોય એવી શંકા કરી, 'પિતાથી આદર પામેલા' વિશેષણથી પિતાનો આદર કહેલ છે. ૧૨.

वीरश्चन्द्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान् वृषः ॥
आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान्कुन्तिर्नाग्नजितेः सुताः ॥१३॥

વીર, ચંદ્ર અને અશ્વસેન, ચિત્રગુ, વેગવાન, વૃષ, આમ, શંકુ, વસુ, (અને) શ્રીમાન્ કુંતિ નાગ્નજીતિના પુત્રો હતા. ૧૩.

'શ્રીમાન્' એ વિશેષણ છે. (આ) નાગ્નજીતિ એટલે સત્યાના પુત્રો હતા. ૧૩.

श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ॥
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥१४॥

શ્રુત, કવિ, વૃષ, વીર, સુબાહુ, એકલો (શત્રુઓને) હણનાર ભદ્ર, શાંત, દર્શ, પૂર્ણમાસ, (અને) છેલ્લો સોમક કાલિન્દીના (પુત્રો હતા. ૧૪.

શ્રુત વિગેરે દશ કાલિન્દીના (પુત્રો હતા).एकः એકલો હોવા છતાં બધા શત્રુઓને लाति હણે તે 'एकलः' એ વિશેષણ છે. સોચક તો છેલ્લો દશમો હતો. સંખ્યા પૂરી થાય તે માટે પાછલથી ઉત્પન્ન થએલો. ૧૪.

सुघोषो गात्रवान् सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ॥
माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह आजोऽपराजितः ॥१५॥

સુઘોષ ગાત્રવાન. સિંહ બલ. પ્રબલ, ઊર્ધ્વગ, મહાશક્તિ સહ. ઓજ (અને) અપરાજીત માદ્રીના પુત્રો હતા ૧૫.

સુઘોષ વિગેરે માદ્રી એટલે લક્ષ્મણાના પુત્રો હતા. 'ઊર્ધ્વગ' એ નામ છે. 'મહાશક્તિ' એક, 'સહ' જૂદો અને 'ઓજ' (જૂદો) 'અપરાજીત' એ નામ છે. ૧૫.

वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोऽन्नाद एव च ॥
महाशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः ॥१६॥

વૃક. હર્ષ. અનિલ ગૃધ્ર વર્ધન, અને વળી અન્નાદ, મહાશ, પાવન, વહ્નિ (અને) ક્ષુધિ મિત્રવિંદાના પુત્રો હતા. ૧૬.

વૃક વિગેરે દશ મિત્રવિંદાના (પુત્રો હતા). 'મહાશ' એ નામ છે. 'ક્ષુધિ' દશમો સંખ્યા પૂરી કરનાર (કરવા જન્મેલો) હતો. ૧૬.

संग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् ॥
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥१७॥

સંગ્રામજીત્. બૃહત્સેન, શૂર, પ્રહરણ. અરિજિત્. જય સુભદ્ર. વામ, અને આયુ. (તથા) સત્યક ભદ્રાના (પુત્રો) હતા ૧૭

સંગ્રામજીત્ વિગેરે દશ ભદ્રના (પુત્રો હતા). સત્યક (તેનો) દશમો (પુત્ર હતો). ૧૭.

दीप्तिमांस्ताम्रपत्राद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ॥

દીપ્તિમાન, અને તામ્રપત્ર વિગેરે રોહિણીના હરિથી થએલા પુત્રો હતા. ૧૭½.

રોહિણી સોળ હજાર અને એકસોમાંની મુખ્ય (સ્ત્રી) હતી. કોઇ વાર આ આઠ પટરાણીઓમાં (ગણાએલી) હોવાથી મંત્રશાસ્ત્રમાં ભદ્રાને ઠેકાણે (પટરાણી તરીકે) પ્રસિદ્ધ થએલી છે. તેનો પુત્ર દીપ્તિમાન્ આઠ પટરાણીઓના પુત્રોની સમાન હતો. તેથી એકાશી પુત્રો થયા. (આ પુત્રો) એકાશી હોવાથી જાણે કે ભક્તિના પ્રકારો હોય તેમ ભગવાને (તેમને) પ્રકટ કરેલા એમ સૂચવેલું છે. તામ્રપત્ર વિગેરે રોહિણીના (બીજા) પુત્રો સાધારણ હતા. બીજીઓને (પણ) દશ પુત્રો હતા એમ જણાવવા આ (રોહિણી)ના દશ ગણાવેલા નથી. ૧૭½.

પૌત્રોને જણાવતાં, નીચેના શ્લોકથી એક (પૌત્ર)નું વર્ણન કરીને 'તેના જેવા બીજા હતા' એમ (બીજાઓને તે) લાગુ પાડે છેઃ—

प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः ॥
पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन्नाम्ना भोजकटे पुरे ॥१८॥
एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ॥
मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥१९॥

અને હે રાજન્! ભોજકટ નગરમાં રૂકમીની પુત્રી રૂકમવતીથી તો પ્રદ્યુમ્નને અનિરૂદ્ધ નામનો ઘણો બલવાન પુત્ર થયો હતો હે રાજા! આમના પુત્રો અને પૌત્રો કરોડો થયા અને શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની માતાઓ સોળ હજાર હતી ૧૮-૧૯.

રૂકમીની પુત્રી રૂકમવતી (પ્રદ્યુમ્નના) મામાની કન્યાં હતી. પ્રદ્યુમ્ન કેટલાક સમય સુધી ત્યાં (મામાને ઘેર)જ રહેલો, ત્યાં જ વિવાહ કરીને તેણે પુત્ર ઉત્પન્ન કરેલો. '(તે) શત્રુના ઘરમાં એકલો કેમ રહ્યો?' એવી શંકા 'ઘણો બલવાન' વિશેષણ દૂર કરે છે. 'च' 'અને' શબ્દ 'तु' 'તો'ના અર્થમાં યોજાએલો છે. ભગવાનના આવેશવાળા પ્રદ્યુમ્નથી અનિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થયો એમ જણાવવા 'च' 'અને' શબ્દ યોજેલો છે. તેમ ન હોય તો કામને લીધે ઉત્પન્ન થએલો (પુત્ર) નમાલો હોય.

'રૂકમીની પુત્રીથી' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તે માયાવતીમાં ઉત્પન્ન થએલો નહતો. "('રૂકમવતી' એ) માયાવતીનું બીજું નામ હશે અથવાં (તેમાં માયાવતીનો) આવેશ હશે" એવી અશકયતાનું 'तु' 'તો' શબ્દ નિવારણ કરે છે. 'હે રાજન્!' એ સંબોધન (એમ) સૂચવે છે કે (રૂકમીએ) પ્રદ્યુમ્નને દ્વારકા મોકલ્યો નહતો, કારણ તે પણ રાજા હતો (અને) તેણે જમાઇ તથા કુંવરીને (પોતાને) ત્યાં જ રાખેલા. પુરે એટલે ભોજકટ નામના પોતાના નગરમાં (રાખેલ). ૧૮.

એક પૌત્રનું વર્ણન કરીને બીજાઓને (તે) લાગુ પાડે છે. આમના 'पुत्रपौत्राश्च' પુત્રો અને પૌત્રો કરોડો થયા. તેઓમાં દશની સંખ્યામાં હોવાનો નિયમ નહતો. બધામાં સંપ હતો એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોની (માતાઓ

સોળ હજાર હતી)' એમ કહેલું છે. બધાએ ભગવાનના પુત્રોની ભગવાનની બધીએ પત્નીઓ માતાઓ હતી. જેવી જન્મ આપનારી (માતા), તેવી જ બધીએ (માતાઓ હતી), એમ શોકના પુત્ર હોવાપણું નહતું એવું કહેલ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (બાકીની) એક સો આઠ (માતાઓ કહેલી છે). ૧૯.

રૂકમીની કન્યા સાથેનો (પ્રદ્યુમ્નનો) વિવાહ મિત્રપણાના સંબંધ વિનાનો હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (રાજા) તેનું કારણ પૂછે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:—

कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि ॥
कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ॥
एतदाख्याहि मे विद्वन् द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥२०॥

રૂકમીએ (પોતાની) પુત્રી શત્રુના પુત્રને કેમ આપી? શ્રીકૃષ્ણથી યુદ્ધમાં પરાભવ પામેલો (તે) તેમને હણવા (તેમની) ખામીની તપાસ કર્યા કરતો હતો. હે વિદ્વાન! આ બે શત્રુઓનો પરસ્પર વિવાહ સંબંધી વ્યવહાર મને કહો. ૨૦.

વિવાહ સ્નેહને લીધે કરવામાં આવે છે. પુત્ર પિતાનો ગણાય (માતાનો નહિ), તેથી શત્રુ કરતાં શત્રુનો પુત્ર વધારે દ્વેષ કરવા યોગ્ય છે અને પુત્રી (પોતાને) ઘણી વહાલી હોય છે. 'શ્રીકૃષ્ણથી યુદ્ધમાં પરાભવ પામેલો' શબ્દોથી વૈરનું કારણ કહેલું છે. હજી સુધી તે દ્વેષની ક્રિયા કરતાં અટક્યો નહતો. 'ખામી' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાનનો) સાક્ષાત્ વિરોધ કરવા તે શક્તિમાન નહતો. (તેઓમાં વિવાહનો) સંબંધ થવાનું પ્રસિદ્ધ કારણ નહિ હોવાથી 'આ (મને) કહો' શબ્દોથી બીજું (અપ્રસિદ્ધ) કારણ પૂછે છે. 'હે વિદ્વાન!' એ સંબોધનથી (તે) કહેવામાં કારણભૂત જ્ઞાન (શુકને હોવાનું) જણાવે છે. द्विषोः પરસ્પર જે બેમાં વેર રહેલું છે તેવાઓનો પરસ્પર वैवाहिकं વિવાહ સંબંધી વ્યવહાર અથવા (વિવાહ થવાનું) કારણ (કહો). ૨૦.

'આ મેં પહેલાં સાંભળેલ નથી (અને) હમણાં સમાધિ નહિ હોવાથી[1] (હું તેનો) વિચાર કરતો નથી. તેથી (મને) તે જ્ઞાન કેવી રીતે હોય?' એમ (શુક) કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ॥
विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥२१॥

---

[1] આ વૃત્તાંત ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારો નહિ હોવાથી, સમાધિભાષા(નો વિષય) નથી એવો અર્થ છે. (જો) આવો અર્થ કરવામાં આવે તો 'अधुना' 'હમણાં' શબ્દ અર્થ વિનાનો થાય છે.

ભવિષ્યમાં થનારૂં અને થઇ ગએલું, ઇંદ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું જે છે તે, દૂરનું (અને) આડચવાળું યોગીઓ સારી રીતે જૂએ છે. ૨૧.

દેશ અને કાલની આડચો યોગીઓને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થવામાં નડતર થતી નથી. જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવામાં ચક્ષુનું નજીક આવવારૂપ ગાઢ સંબંધ (જ્ઞાન કરાવનાર) છે, તેમ યોગીઓનો યોગથી (પ્રાપ્ત) થએલ ગુણ સર્વ વિષયો(નું જ્ઞાન થવા)માં ગાઢ સંબંધ છે, કારણ કે જેમ નદી જલ લઇ જાય છે તેમ કાલ વસ્તુઓને ઢસડી જાય[1] છે. જો કે ઓળખાવનાર પદાર્થ સાથે કોઇ પણ પ્રદેશમાં રહેલું જલ તે સમયે તે પ્રદેશમાં રહેલો (માણસ) જૂએ છે, છતાં પણ તે પ્રદેશમાં રહેલો બીજા પ્રદેશમાં ગએલા (તે) જલને જોતો નથી, અને (તેની) સાથે ગએલો તે (બીજા પ્રદેશમાં ગએલા જલ)ને પણ જૂએ છે. અથવા જેમ મનુષ્યોથી જોઇ ન શકાય તેવા (પદાર્થ)ને પણ દેવો જૂએ છે, જેમ સર્વથી છૂપા (પદાર્થ)ને જોશીઓ જૂએ છે, એવી રીતે સર્વ શક્તિવાળો યોગ જ સર્વ (જાણવા)ની શક્તિવાળો છે. 'ઇંદ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવું' એ 'वर्तमान' 'જે છે તે'નું વિશેષણ છે. 'થઇ ગએલું' એટલે જેનો અનુભવ થયો નહતો તેવું (થઇ ગએલું); 'ભવિષ્યમાં થનારૂં' એટલે જેને જણાવનાર કાંઇ નથી તેવું; 'च' 'અને' શબ્દથી ફરી ગએલ ગુણવાળું (સૂચવેલું છે); 'દૂરનું' એટલે જેની (અને આપણી) વચ્ચે દેશ (ઘણી જગ્યા) છે તેવું; સમીપ રહેલું પણ ભીંત વિગેરેની આડચવાળું; (આ) બધુંએ યોગીઓ સારી રીતે જૂએ છે. જ્ઞાનીઓને ધ્યાન (વિચાર કરવા)થી જ્ઞાન થાય છે. યોગીઓને તો યોગથી (પ્રાપ્ત) થએલ ગુણ પ્રકટ થાય ત્યારે ભગવાનની પેઠે સર્વજ્ઞપણું (પ્રાપ્ત થાય છે) એવો (અર્થ છે). ૨૧.

(૧) 'બેનનું પ્રિય કરતાં' એવું એક (અને) 'સ્વયંવરમાં કન્યાએ જ પસંદ કર્યો' એવું બીજું, એમ તે પ્રદ્યુમ્નનો વિવાહ થવાનાં બે કારણો નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છે:—

॥ श्रीशुकउवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ॥
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम् ॥२२॥

જો કે શ્રીકૃષ્ણે અપમાન પમાડેલો રૂકમી વેરનું સ્મરણ કર્યા કરતો, (છતાં) બેનનું પ્રિય કરતાં તેણે પુત્રી ભાણેજને આપી. ૨૨.

---

[1] આ લૌકિક (સર્વ) કાલને અધીન જ છે. ભગવાનની લીલા જ કાલને અધીન નથી, એવો ભાવ છે. (હે) અહિં સામાન્ય જ વૃતાંત રાજા પૂછે છે.

તે પૈકી પહેલું (કારણ આ શ્લોકમાં) કહે છે. જો કે શ્રીકૃષ્ણે અપમાન પમાડેલો રૂકમી વૈરનું સ્મરણ કર્યા કરતો હતો, છતાં પણ બેનનું પ્રિય કરતાં માતાનો પક્ષ લેનાર **भागिनेयाय** ભાણેજને તેણે પુત્રી આપી. બેનને સંતોષવી જોઇએ. પહેલાં તેનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તેના ઉપર અપકાર કર્યો, પછી (તેનો અભિપ્રાય) જાણીને તે કેમ પ્રસન્ન થાય એમ વિચારીને, અને તેણે (પોતાના) પ્રાણોનું રક્ષણ કરેલું તેથી રૂકમીએ પોતાની કન્યા તેના પુત્રને આપી; કારણ કે પ્રિય (પુરૂષ)ને પ્રિય (પદાર્થ) આપવામાં આવે તો બધાએ પ્રસન્ન થાયછે. ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં (તેને કન્યા આપવાનું) બીજું (કારણ) કહે છે:—

वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ॥
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥२३॥

તેણે સ્વયંવરમાં અંગવાળા સાક્ષાત્ અનંગનું વરણ કર્યું. એકરથવાળા તેણે એકઠા થએલા રાજાઓને યુદ્ધમાં જીતી (તેનું) હરણ કર્યું. ૨૩

જેને લીધે બીજા (પુરૂષો)નું પણ (કન્યાઓ) વરણ કરે છે, તે પોતે જ પહેલાં અનંગ (અંગ વિનાનો) હતો (અને) તેથી કોઇ કન્યા (તેને) વરેલી નહિ. હમણાં તે અંગવાળો થયો, તેથી તે (રૂકમવતી) ઓળખીને (તેને) વરી. સ્વયંવરમાં પસંદ કરેલાને (કોઇથી કન્યા આપવાની) ના પડાતી નથી, તેથી ઘણા અભિમાનવાળા તે (રૂકમીએ) કન્યાનો સ્વયંવર કર્યો (અને) પછી સંતોષથી ધાર્મિક વિધિ કરીને પણ (કન્યા) આપી, એમ 'આપી' (શ્લોક ૨૨) શબ્દથી કહેલું છે.

'તે (પ્રદ્યુમ્ન)નું સૌંદર્ય જ ઘણું હતું, પુરૂષાતન (ઘણું) નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. યુદ્ધમાં સાવધાન* (અને) તે પણ બધા એકઠા થએલાઓને સંપૂર્ણ રીતે જીતીને, એકરથવાળા એટલે સાહાય્ય કરનાર વિનાના તેણે (કન્યાનું હરણ કર્યું). પહેલાના (અઢારમા) શ્લોકથી નક્કી થાય છે કે (કન્યાનું) હરણ કરીને તે મામાના ઘેર જ ગયો. એકરથવાળા હોવાપણું વિગેરે ગુણોથી (થતી) કીર્તિ વડે પિતાથી અધિકપણું કહેલું છે. ૨૨.

એ પ્રમાણે ધર્મ (આચરવા)ના પ્રારંભમાં પુત્રની ઉત્પત્તિ અને વિવાહ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાને કરેલ કન્યાદાન(ની કથા) પણ કહે છે:—

रुक्मिण्यास्तनयां राजन्कृतवर्मसुतो बली ॥
उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल ॥२४॥

હે રાજન્! (લોકો) કહે છે તેમ રૂકિમણીની પુત્રી વિશાલ ચક્ષુઓવાળી કન્યાં ચારૂમતીને કૃતવર્માનો પુત્ર બલી પરણ્યો. ૨૪.

---

* રાજાઓ' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. રાજાઓ યુદ્ધમાં સાવધાન જ રહે.

કૃતવર્મા યાદવ હતો. 'બલી' એ નામ છે. 'વિશાલ ચક્ષુઓવાળી' વિશેષણથી સૌંદર્ય જણાવેલું છે. (બલીને) બોલાવીને, કન્યા આપી. 'રૂક્મિણીની પુત્રી' આ શબ્દોથી બીજી (સ્ત્રી)ઓની પણ પુત્રીઓ કહેલી (જણાવેલી) છે. (બીજી સ્ત્રીઓની પુત્રીઓ) હોવાથી, તે પ્રમાણે તેઓનો વિવાહ પણ (થએલ હોવાનું) જાણવું. 'વિશાલ ચક્ષુઓવાળી' શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે તેનો વિવાહ થવાનું કારણ સૌંદર્ય હતું, પરંતુ મોટા (પુરૂષ)ની કન્યા હોવાપણું નહતું. 'ચારૂમતી' એ નામથી એમ સૂચવેલું છે કે (રૂક્મિણીને) બીજી કન્યાઓ પણ હતી. તેથી (પાછલ શ્લોક ૮–૯ માં) પાંચ 'च' શબ્દોથી કહેલી પાંચ કન્યાઓ રૂક્મિણીને હોવાનું નક્કી થાય છે. બીજી (સ્ત્રી)ઓની પણ જેટલા 'च' શબ્દ હોય તેટલી કન્યાઓ જાણવી. 'किल' '(લોક) કહે છે તેમ' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ (હોવાનું જણાવે છે), કારણ કે આ (ભગવાનની) સરસાઇ દર્શાવતું નહિ હોવાથી (અને) માત્ર લૌકિક હોવાથી વ્યાસ વિગેરેએ કહેલું નથી. ૨૪.

પછી ત્યાં ભોજકટમાં જ અનિરૂદ્ધ જન્મ્યો. તેનો પણ વિવાહ ત્યાં જ થયાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यदाद्धरेः ॥
रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥
जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशवशंगतः ॥२५॥

હરિની સાથે વેર રાખેલ હોવા છતાં, તે વિવાહના સંબંધને ધર્મ વિરૂદ્ધ જાણતો હોવા છતાં, સ્નેહના બંધનને વશ થએલા રૂકમીએ બેનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (પોતાની) દીકરીના દીકરા અનિરૂદ્ધને દીકરાની દીકરી રોચના આપી. ૨૫.

પોતાના કુલમાં રહેલી કન્યા સાથે બીજો (સંબંધ વિનાનો) વિવાહ ન કરે એવા અભિપ્રાયથી (રૂકમીએ અનિરૂદ્ધને રોચના આપી). 'રોચના' એ તે (કન્યા)નું નામ હતું. તે પણ અનિરૂદ્ધના મામાની કન્યા હતી. 'તેટલાથી (રોચના આપવાથી) વેર શાંત થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'વેર રાખેલ હોવા છતાં' શબ્દો યોજેલ છે. 'બેનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી' એ કારણ પહેલાના જેવું (કહેલું છે). જીંદગી સુધી જે કાંઇક ઉત્તમ હતું તે બધુંએ બેનની પ્રીતિ થાય તે માટે તેણે આપ્યું એવો નિર્ણય થાય છે. તેમ ન હોત તો વારંવાર તે (બેનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા) કારણ તરીકે કહેત નહિ.

'કોઇને આપવાનું હતું તે (તેણે અનિરૂદ્ધને) આપ્યું. આટલાથી બેન પ્રસન્ન કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બેનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તે વિવાહના સંબંધને ધર્મ વિરૂદ્ધ જાણતો હોવા છતાં' શબ્દો યોજેલા છે. (આ)

સ્ત્રીનો સંબંધ ધર્મથી વિરૂદ્ધ છે. 'જેની મા, દાદી તેમજ દાદાની મા ત્રણ એક કુલમાં ઉત્પન્ન થએલી હોય તે શ્રાપિત કહેવાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તે (રોચના)માં ઉત્પન્ન થએલ (પુત્ર) શ્રાપિત થવાના દોષવાળો હોવાથી તે વિવાહનો સંબંધ ધર્મથી વિરૂદ્ધ છે. ધર્મથી વિરૂદ્ધ (સંબંધ)નો પણ સ્વીકાર કરીને એનનું પ્રિય (કરવા) માટે (રોચના) આપી.

'શાસ્ત્રમાં મના કરેલ આચરણથી પ્રિય કેમ થાય? વળી તેવું પ્રિય (લાગે તે વસ્તુતઃ) પ્રિય હોતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્નેહનાં બંધનને વશ થએલા' વિશેષણ યોજેલું છે. સ્નેહ હોય ત્યારે બધું યોગ્ય જ જણાય છે. (રૂક્મી અને રૂક્મિણી) બંનેમાં ઘણો સ્નેહ હોવાથી તેમાં રહેલ દોષ (તેમને) જણાયો નહિ. તેથી (ધર્મ વિરૂદ્ધ છે એમ) જાણવા છતાં 'આમ કરવાથી પ્રિય થશે' એવી બંનેની લૌકિક બુદ્ધિને લીધે તેણે તેમ કર્યું, એવો અર્થ છે. ૨૫.

આ વિવાહ લૌકિક* જેવો હોવાથી, (કન્યા) આપી ત્યારે ભગવાન વિગેરે બધાંએ જાનૈયાં (ભોજકટ) આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

तस्मिन्नभ्युदये राजन् रुक्मिणी रामकेशवौ ॥
पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्नकादयः ॥२६॥

હે રાજન્! તે ઉત્સવ ઉપર રૂક્મિણી, બલભદ્ર અને કેશવ, સાંબ પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે ભોજકટ નગર ગયાં ૨૬.

વિવાહના ઉત્સવમાં રૂક્મિણી (વિવાહ થવાનું) કારણ હોવાથી મુખ્ય હતી. પછી (વિવાહ) લૌકિક હોવાથી વયના અનુક્રમે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ નગર બનેલા (રૂક્મીની) પ્રતિજ્ઞાના સ્થલ ભોજકટ સ્થાને ગયા. જેઓ (ભોજકટ) પધારવાનું સંભવે નહિ તેવા બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને કહીને, સાંબ પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે જાનૈયા કહેલા છે. સાંબ સુંદર હોવાથી પ્રદ્યુમ્નથી પણ પહેલાં કહેલો છે. (साम्बप्रद्युम्नकादयः માં) 'क' પ્રત્યય (વિવાહ શાસ્ત્રમાં) મના કરેલ (પ્રકારનો) હોવાથી તિરસ્કાર દર્શાવવા યોજેલો છે. ૨૬.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) મના કરેલ આચરણનું ફલ કહે છે:—

तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ॥
दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिजय ॥२७॥

તે વિવાહ પૂરો થયો ત્યારે મદવાળા કલિંગના વિગેરે રાજાઓએ રૂક્મીને કહ્યું કે તું બલભદ્ર ઉપર પાસાઓથી (જૂગારમાં) વિજય મેળવ. ૨૭

---

* પ્રદ્યુમ્ન વિગેરેના વિવાહો વિધિપૂર્વક શાસ્ત્ર પ્રમાણે થએલ હોવાથી વૈદિક હતા. આ વિવાહ શાસ્ત્રમાં મના કરેલ પ્રકારનો હોવાથી વૈદિક અથવા ધાર્મિક નહતો. તેથી લૌકિકજ હતો.

કન્યાદાન પછી વરની યાત્રા (કન્યા વળાવવાનું) પણ પૂરી થઇ ત્યારે, (પોતાના) દેશના નામથી જ પ્રસિદ્ધ 'कालिङ्ग' કલિંગ દેશનો રાજા (વિગેરે)એ સ્નેહને લીધે પોતે શાંત રહેલા* પણ રૂકમીને કહ્યું, કારણ કે તે(રાજા)ઓ મદવાળા હતા; તેમજ તે (રૂકમી)ને તેવું કરવાનું કાંઇએ પ્રયોજન પણ નહતું. ૨૭.

'પાસામાં સદાએ મારી જ જીત કેમ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् ॥
इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥२८॥

'હે રાજન્! આ પાસા ન જાણનારા છે, છતાં (તેમને) તે ભારે વ્યસન છે.' એમ કહેવાએલા રૂકમીએ બલભદ્રને બોલાવી તેમની સાથે પાસાથી જૂગાર રમવા માંડયું. ૨૮.

કારણ કે જેઓ વૈદિક કર્મમાં અથવા ધર્મમાં આસક્તિવાળા હોય છે, તેઓ પાસા જાણનારા હોય છે. બલભદ્ર તે બે પૈકી એકે પ્રકારના નહિ હોવાથી તેમને પાસાનું જ્ઞાન ન હોય તે યોગ્ય જ છે. 'હે રાજન્!' એ સંબોધનથી (એમ કહેલું છે કે) તું પાસા જાણનારો છે. 'છતાં (તેમને) તે ભારે વ્યસન છે' શબ્દોથી (પાસા) નહિ જાણનાર (બલભદ્ર) રમશે નહિ, એવી શંકા દૂર કરેલી છે. તેથી પ્રથમ (રમવાનો) આરંભ કરેલા તે પાછલથી (રમતાં) અટકશે નહિ એટલે હારી જશે.

એ પ્રમાણે તર્કથી સમજાવેલા તે(રૂકમીએ) તે પ્રમાણે કર્યું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. બલભદ્રે પહેલાં (રૂક્મિણીને) જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો અને દિલાસો આપેલો. તેથી તે હિતકારી છે એમ માની બલભદ્રને જ બોલાવી એટલે ભગવાનથી છૂટા પાડી દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા રૂકમીએ જૂગાર રમવા માંડયું. ૨૮.

शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणम् ॥
तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्बलम् ॥
दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः ॥२९॥

તેમાં બલભદ્રે એકસો, એક હજાર અને દશ હજાર હોડમાં મૂકયા. તે તો રૂકમી જીત્યો. ત્યાં કાલિંગે દાંત દેખાડતાં મોટા અવાજે બલભદ્રની મશ્કરી કરી. તે હલાયુધે સહન કરી નહિ. ૨૯

ત્યાં પાસા ઝાલીને રૂકમીએ 'હોડ કરો' એમ કહ્યું, પાસાઓ ઉપર ચાર બાજુએ જૂદી જૂદી સંખ્યા(ના મીંડાં) કોરેલ હોય છે. તે પૈકી કોઇકની બેકી

---

* શત્રુઓ ઘેર આવેલ હોવા છતાં રૂકમી બેન ઉપરના સ્નેહને લીધે શાંત રહેલો હોવા છતાં, એવો અર્થ જણાય છે.

સંખ્યા, કોઇકની એકી સંખ્યા એવી પહેલેથી જ પ્રતિજ્ઞા કરીને, રમત કરવા માટે શરૂઆત થતાં, પછી હાથમાં પાસા પકડેલ રૂકમીએ (હોડ કરવા) કહેલા બલભદ્રે એકસો, એક હજાર, દશ હજાર એમ એક પછી એક દશગણા ત્યાં હોડમાં મૂકયા: તે હોડ તો પોતાને લાભકારક રીતે પાસાઓ નાખી રૂકમી જીત્યો. તે વિષયમાં (બલભદ્રનુ) પાસાનું અજાણપણું કાલિંગે પ્રથમ કહેલું હોવાથી, તેણે બલભદ્રની મશ્કરી કરી. તે મશ્કરી પણ પ્રકટ રીતે કરી એમ 'દાંત દેખાડતાં મોટા અવાજે' શબ્દોથી કહેલું છે. તે(કાલિંગ)ના મનમાં કપટ રાખીને હસે છે એમ વિચારી હલાયુધે તે સહન કરી નહિ.

'નીતિ જાણનારે અવશ્ય (આવી) મશ્કરી સહન કરવી જોઇએ' એવો વિચાર થાય, તેથી 'હલાયુધ'* શબ્દ યોજેલો છે. ૨૯.

ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं तत्राजयद्बलः ॥
जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥३०॥

પછી રૂકમીએ એક લાખની હોડ લીધી. તેમાં બલભદ્ર જીત્યા. કપટનો આશ્રય કરેલા રૂકમીએ કહ્યું કે હું જીત્યો. ૩૦.

પછી ત્રણ વાર પછી, જય અથવા પરાજય થતાં, (પાસા પાડનારને) ફેરવીને બીજાએ નાખવા જોઇએ, એવો જૂગારશાસ્ત્રનો નિયમ હોવાથી, કપટ વિગેરેની શંકા ન રહે તે માટે બલભદ્રે પોતે પાસા લઇને નાખ્યા. પછી દશ હજારથી દશગણાં એટલે એક લાખ ग्लहं હોડમાં મૂકવાના દ્રવ્યની રૂકમીએ પ્રતિજ્ઞા કરી. તે સમયે તે રમતમાં બલભદ્ર જીત્યા. (બલભદ્ર) એકાંતમાં રમતા હતા તેથી પોતાના સંબંધી સાંબ વિગેરે સાક્ષીઓ નહતા, પરંતુ બધા તે(રૂકમી)ના જ સંબંધીઓ હતા. તેથી એકવાર જ (રૂકમીની) ભારે હાર થવાથી, જૂગારમાં જૂઠું બોલવું નિંદાપાત્ર નહિ હોવાથી, રૂકમીએ 'હું જીત્યો' એમ કહ્યું. તે પાસાને ઉલટા પકડીને દેખાડીને, કપટનો આશ્રય કરીને એટલે 'કપટથી જ હું જીતીશ' એવો નિશ્ચય કરીને, તે જૂઠું બોલ્યો. ૩૦.

मन्युना क्षुभितः श्रीमान् समुद्र इव पर्वणि ॥
जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्वर्बुदं ग्लहमादधे ॥३१॥

જેમ પૂનેમને દિવસે સમુદ્ર (ખળભળે) તેમ ક્રોધથી ખળભળેલા, શ્રીમાન સ્વભાવથી લાલ નયનવાળા ઘણા ક્રોધને લીધે (ઘણા લાલ નેત્રવાળા) થયા. (રૂકમીએ) દશ કરોડ હોડમાં મૂકયા ૩૧.

---

* સામાન્ય પુરૂષ એવા નીતિના વિચાર રાખે. હલ જેમનું આયુધ હતું તેવા ઘણા બલવાન બલભદ્ર એવી મશ્કરી કેમ સહન કરે? એવો ભાવ જણાય છે.

પછી તે સહન ન કરતાં (બલભદ્ર) ક્રોધથી ખળભળી ઉઠ્યા. 'આપવાનું (હોડવાળું દ્રવ્ય) નહિ હોવાથી સહન નહિ કરેલ હોય' એવી શંકા થાય, તેનો 'શ્રીમાન' વિશેષણથી નિરાસ કરેલો છે. (શ્રીમાન એટલે) પૂર્ણ ધનવાળા. રોકવા છતાં સ્વભાવથી જ (બલભદ્ર) તેવા હતા એવું, અને તે સમયે તેમજ (કરવું) યોગ્ય હતું એવું દૃષ્ટાંત 'જેમ પૂનેમને દિવસે સમુદ્ર (ખળભળે)' શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે તે (સમુદ્ર) પૂર્ણ ચંદ્રની સામે જાય છે, તેમ આ (બલભદ્રે) પણ 'મારો જ શિષ્ય મારાથી પણ સરસાઇ (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છે છે અને જૂઠું બોલે છે' એમ વિચારી, (જેમ) સમુદ્ર (ચંદ્રને પકડવા ઇચ્છે છે) તેમ (રૂકમીને) પકડવાની ઇચ્છા કરી. વળી તે જાત્યા સ્વભાવથી લાલ નયનવાળા હતા, ક્રોધ કરેલ ન હોય ત્યારે પણ ક્રોધ કરેલા જેવા દેખાતા, તો પછી ક્રોધ કરે ત્યારે તો કહેવું જ શું ? એવો અર્થ છે. ઘણા ક્રોધને લીધે તે ઘણા લાલ નેત્રવાળા થયા. તેથી 'આ હણવા યોગ્ય છે' એવો વિચાર (તેમના) મનનો કહ્યો.

પછી ત્રણ વાર રમવું જોઇએ, તેથી બલભદ્રે ફરીથી પાસા લીધા. તે સમયે રૂકમીએ દશ કરોડ હોડમાં મૂક્યા એટલે દશ કરોડ જેટલું (દ્રવ્ય હોડમાં હોવાની) પ્રતિજ્ઞા કરી. જેમ (કરવાથી) એક અસત્ય બોલવાથી જ બધું અસત્ય (બોલવાનું કાર્ય) થાય, તે માટે ત્રણ વાર દશગણું કરવાથી જેટલું થાય,* તેટલું એકવાર જ (હોડમાં) મૂક્યું ૩૧.

જાણકાર હોવાથી નહિ, પરંતુ દૈવની ગતિને લીધે પહેલાંની પેઠે તે પણ બલભદ્ર જીત્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं चापि जितवान्रामो धर्मेणच्छलमाश्रितः ॥
रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति ॥३२॥

અને તે પણ ધર્મ પ્રમાણે બલભદ્ર જીત્યા. કપટનો આશ્રય કરેલા રૂકમીએ (કહ્યું) કે 'હું જીત્યો આ વિષયમાં આ મધ્યસ્થો કહે (નિર્ણય આપે).' ૩૨.

તે સમયે ભારે ખોટ જોઇને, કપટનો આશ્રય કરીને એટલે કપટ જ કરવું જોઇએ. એવો નિશ્ચય કરીને, રૂકમીએ કહ્યું. 'च' 'અને' શબ્દથી (ત્રીસમાં શ્લોકમાંના) 'आह' 'કહ્યું' શબ્દથી જણાવેલી પહેલાની ક્રિયા લેવાની છે. તેણે કહ્યું કે 'હું જીત્યો. આ વિષયમાં આ મધ્યસ્થો કહો (નિર્ણય આપો),' (કારણ કે) મધ્યસ્થો પણ પોતાના લાભનું વચન કહે તો બલભદ્રને પોતાને થએલ જ્ઞાન ભૂલભરેલું લાગે. તે માટે મધ્યસ્થ સભાસદોનો (મત પૂછ્યો). સંદેહ હોય ત્યારે જેઓની સમીપ પ્રશ્ન (કરવાનું) સંભવે તે મધ્યસ્થો. ૩૨.

---

* એક લાખને ત્રણ વાર દશગણા કરવાથી દશ કરોડ થાય. હવે રૂકમી હારતો હોવાથી વારંવાર અસત્ય બોલવા કરતાં એકવાર જ ત્રણવાર જેટલી હોડ મૂકી, 'હું જીત્યો છું' એમ અસત્ય બોલી કામ પતાવી લેવાની ઇચ્છાથી તેણે આવી હોડ કરી એવો ભાવ જણાય છે.

तदाब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ॥
धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥३३॥

તે સમયે આકાશવાણીએ કહ્યું કેઃ–'ધર્મ પ્રમાણે બલભદ્ર જ હોડ જીત્યા છે. રૂકમી માત્ર વચનથી જૂઠું જ બોલે છે' ૩૩.

ત્યાં દેશ વિગેરેના દેવો સાક્ષીઓ હતા. કાલિંગ વિગેરે દુષ્ટો હોવાથી તેઓએ તેમનામાં આવેશ કરેલ નહતો. ત્યાં રહેલા (સભાસદો) બોલે તે પહેલાં જ સર્વ દેવતારૂપ આકાશવાણીએ સંદેહ દૂર કરવા કહ્યું કે 'બલભદ્ર જ હોડ જીત્યા છે.' જો કે તે પાસાની રમત જાણુતા નહતા, છતાં પણ ધર્મ પ્રમાણે જીત્યા છે. રૂકમી માત્ર વચનથી જ એટલે ધર્મ વિનાનું (વચન) બોલે છે. વૈ નિશ્ચયપૂર્વક (એમ છે), આ વિષયમાં સંદેહ કરવો નહિ. તેનું વચન લૌકિક પણ નથી એમ 'મૃષા' 'જૂઠું' શબ્દથી કહેલું છે. લૌકિક (પુરૂષો) પણ આવા વિષયમાં જૂઠું બોલતા નથી. ૩૩.

तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः ॥
संकर्षणं परिहसन् बभाषे कालचोदितः ॥३४॥

તેનો તિરસ્કાર કરીને દુષ્ટ રાજાઓએ પ્રેરેલા વૈદર્ભે સંકર્ષણની મશ્કરી કરતાં કાલથી પ્રેરાઇ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:– ૩૪.

પછી 'સાક્ષાત્ મધ્યસ્થો હાજર હોવા છતાં આ કયો બનાવટી શબ્દ પ્રમાણ (ગણાય)?' એમ તે (આકાશવાણી)નો તિરસ્કાર કરીને, દુષ્ટ રાજાઓએ '(તારે) તે પ્રમાણે જ કહેવું યોગ્ય છે, આ (આકાશવાણી)નો સ્વીકાર કરવો નહિ' એમ પ્રેરેલા (રૂકમી)એ સંકર્ષણની મશ્કરી કરતાં નીચે પ્રમાણે (શ્લોક ૩૫) કહ્યું, કારણ કે તે वैदर्भः એટલે જેમાં ધર્મ મુખ્ય હોય તેવા દેશમાં નહિ રહેનારો અને દુષ્ટોની સોબતવાળો હતો. તે (સંકર્ષણ) લય કરવા માટે જ જગતને જ ખેંચે છે. તેવા સામર્થ્યવાળાની કટાક્ષ હાસ્ય વિગેરેથી મશ્કરી કરતાં તેણે અયોગ્ય (વચન) કહ્યાં.

'બોલવાનું (તેને) શું પ્રયોજન હતું? શાંત રહેવું હતું અથવા ઊઠીને જતા રહેવું હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલથી પ્રેરાઇ' શબ્દ યોજેલ છે. ૩૪.

नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ॥
अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥३५॥

તમે વનમાં ફરનારા ગોપાલો પાસા જાણનારા નથી જ. રાજાઓ પાસાઓથી અને બાણોથી રમે છે, તમારા જેવા નહિ. ૩૫.

ભગવાને ગોપાલપણું માન્ય રાખેલું તેથી તે(રૂકમી)ના અંતર્યામીએ પણ (તેને) તેવી જ પ્રેરણા કરી. 'બાલપણમાં (સર્વ) વિદ્યાભ્યાસ કરે છે, અને ક્ષત્રિયો

શસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. તે સમયે (તમે) વનમાં ગાયો જ ચારી' એવું મર્મસ્થાનમાં પ્રહાર કરનારૂં (વાક્ય) લોકોને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહે છે. તમે પાસા જાણનારા નથી, કારણ કે ગોપાલ છો. કેમકે બધા બધી વિદ્યાઓ જાણનારા હોતા નથી. તેથી તમે વનમાં ફરનારા (ગાયો ચારનારા)જ છો.

'(પાસા રમવાનું અને ગાયો ચારવાનું) બંને જાણીએ છીએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'રાજાઓ પાસાઓથી રમે છે' એમ કહેલું છે, કારણ કે અભ્યાસ વિના વિદ્યા આવતી નથી. પાસા(ની રમત) ઉપયોગી નથી એવી શંકા કરીને, જૂગાર રમવામાં આસક્તિવાળા અધમ છે, એવી શંકા દૂર કરવા, (તે રમત) જય પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી બાણો(ની રમત)ની સમાન છે એમ 'અને બાણોથી' શબ્દોથી કહેલું છે.

'અમે ક્ષત્રિયો હોવાથી બંને જાણીએ છીએ' એમ (બલભદ્ર) કહે, તેથી 'તમારા જેવા નહિ' એમ કહેલું છે. પારકા ઘેર મોટા થએલા, બાલકપણું રહ્યું ત્યાં સુધી નીચ કર્મમાં યોજેલા (તમારા જેવા) પાસાઓ અને બાણ જાણનારા હોતા નથી, એમ 'તમારા જેવા નહિ' શબ્દોથી (તમે) જાણતા નથી, એમ કહેલ છે. ૩૫.

रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ॥
क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृप संसदि ॥३६॥

હે રાજા! રૂકમીએ એવી રીતે અપમાન કરેલા અને રાજાઓએ મશ્કરી કરેલા (બલભદ્રે) ક્રોધ કરી ભોગળ ઉંચકી. સભામાં તેને મારી નાખ્યો. ૩૬.

પછી બધાએ '(રૂકમી) સત્ય કહે છે' એમ કહ્યું, અને મશ્કરી કરી, ત્યારે કાલે પ્રેરણા કરેલા બલભદ્રે દૈવગતિથી ત્યાં જ કાલના હથોડારૂપ ભોગળ ઉંચકીને **संसदि** સભામાં બેઠેલા જ તેને મારી નાખ્યો; '(તેનો) પક્ષપાત કરનારાઓએ તેના પક્ષને ટેકો આપવો જોઇએ' એમ જાણે કે કહેતા હોય તેવી રીતે સભામાં જ (તેને) મારી નાખ્યો. 'હે રાજા!' એ સંબોધન એમ જણાવે છે કે રાજાઓએ તે પ્રમાણે કરવું યોગ્ય છે. 'ક્રોધ કરેલ' શબ્દથી વિચાર કર્યા વિના (તેમ કર્યું એમ જણાવેલું છે). 'ભોગળ ઉંચકીને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બીજી (બાકીની હણવાની) ક્રિયા કરી. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેના સેવકોએ પણ (બલભદ્રની) મશ્કરી કરેલી. ૩૬.

વાણીથી અપરાધ થતાં વધ કરીને, મનથી અપરાધ કરેલ (તેમને) માર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

कलिङ्गराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ॥
दन्तानपातयत् क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥३७॥

ક્રોધ પામેલા (બલભદ્રે) કલિંગરાજ જેણે દાંત ખુલ્લા કરી મશ્કરી કરેલી તેને ઝડપથી દશમા પગલે પકડી પાડી, (તેના) દાંત પાડી નાખ્યા. ૩૭

જેણે મશ્કરી કરેલી (શ્લોક ૨૯) તેને ભાગતાં દશમા પગલે પકડ્યો. ક્રિયાશક્તિ પ્રાણની હોવાથી, 'પુરૂષમાં જરૂર નવ પ્રાણ છે' શ્રુતિને લીધે પ્રાણને અનુસરી, (તેના ભાગવાના) નવ પ્રયત્નો (પગલાં) જવા દઇને, દશમા પગલે તેને પકડી પાડ્યો. પછી તેણે લોકોને દાંત દેખાડેલા હોવાથી, ફરી તે દેખાડે નહિ તે માટે (તેના) દાંત પાડી નાખ્યા. આ સમયે પણ તે ક્રોધ પામેલા હોવાથી વિચાર વિના (તેમ કરેલું). 'જેણે મશ્કરી કરેલી' શબ્દોથી તેનો દોષ કહેલો છે. 'દાંત ખુલ્લા કરી' શબ્દોથી દાંત જ પાડવાનુ કારણ (કહેલું છે). ૩૭.

अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ॥
राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥३८॥

બલભદ્રે ભોગળથી પીડેલા બાહુ સાથળ અને માથું ભાંગેલા, લોહીથી ખરડાએલા બીજા રાજાઓ ભય પામી નાઠા. ૩૮.

બીજા પણ (રૂકમીનુ) અનુમોદન કરનારા (રાજાઓ), ભાંગેલા હતા બાહુઓ સાથળો અને માથાંઓ જેઓનાં તેવા થયા. 'रुधिरोक्षिताः' લોહીથી ખરડાએલા' વિશેષણથી (તેઓને) ઓળખવાનુ ચિહ્ન કહેલું છે. પછી તેઓ ભય પામીને નાઠા. (તેઓ) પોતાની મેળે ભયથી નાસી જાય તેમાં બલભદ્રની સરસાઇ ન થાય, તેથી 'ભોગળથી પીડેલા' શબ્દથી ભાગવામાં તે ક્રિયાનુ સાધન (કારણ) કહેલું છે. ૩૮.

'પૌત્રના વિવાહમાં એવી રીતે અનર્થ થયો ત્યારે ભગવાને શું કર્યું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ॥
रुक्मिणीबलयो राजन् स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥३९॥

હે રાજન્! સાળો રૂકમી હણાતાં રૂકિમણી અને બલભદ્રના સ્નેહનો ભંગ થવાના ભયથી હરિ સારૂં અથવા ખરાબ કાંઇ બોલ્યા નહિ. ૩૯.

(બલભદ્રે ભગવાનના) સાળાને એકલાને મારી નાખ્યો. (૧) વિવાહ(ના પ્રસંગ)માં સાળો પવિત્રપણું કરનાર છે. તેથી (સાળો હણાતાં) (ભગવાને બલભદ્રને) કાંઇક કહેવું (ઠપકો આપવો) જોઇએ. (૨) ધર્મનું સ્થાપન કરવાનું હોય ત્યારે દુષ્ટ મારી નાખવા યોગ્ય જ છે. તેથી (ભગવાને બલભદ્રને) કાંઇ ન કહેવું

જોઇએ. 'સાળો હણાતાં સારૂં અથવા ખરાબ કાંઇ બોલ્યા નહિ' શબ્દોથી તે બંને કર્યાં નહિ, એમ કહેલું છે.

'જેનો વિરોધ કરેલ ન હોય તે મંજુર કરેલું થાય (ગણાય)' એ નિયમ પ્રમાણે શાંત રહેવાથી પણ (ભગવાન) બલભદ્રના પક્ષના થાય (ગણાય), તેથી 'સારૂં (કર્યું)' એમ ન કહેવાથી શું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હણાતાં' શબ્દ યોજેલ છે. (હણવાનું) કાર્ય થઇ ગયા પછી વચન વ્યર્થ જ થાય આથી એમ સૂચવેલું છે કે 'ખરાબ કર્યું' એમ (ભગવાને બલભદ્રને) કહેવું (ઠપકો આપવો) જોઇતું હતું, છતાં પણ કહ્યું નહિ. તેનું[1] કારણ 'રૂકિમણીના[1] સ્નેહનો ભંગ થવાના ભયથી' શબ્દોથી કહેલું છે. (રૂકિમણી) ભક્ત હોવા છતાં, (તે) માયાના કાર્યરૂપ અવિદ્યા હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતાં તેના સ્નેહનો ભંગ થવાનું સંભવતું હતું. પછી ભક્ત (રૂકિમણી) તેવી (સ્નેહ વિનાની) થતાં, મારે પણ તેવું થવું યોગ્ય હોવાથી, સ્નેહનો સર્વથા (બંને તરફથી) ભંગ થતાં ભક્તિમાર્ગનો નાશ થાય એવો ભય હતો.

'(ભક્તિ)માર્ગનો નાશ થાય, તો પણ ઇશ્વરને શું ભય* ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે તે સર્વનાં દુ:ખ હરનારા છે. તેમ ન કરે (માર્ગનો નાશ થવાની દરકાર ન કરે) તો બધાનાં દુ:ખ જાય નહિ, એવો (અર્થ છે).

તેવી જ રીતે 'ખરાબ કર્યું' એમ ન કહેવાનું કારણ બલભદ્રના સ્નેહનો ભંગ હતો, કારણ કે તેમના સ્નેહનો ભંગ થતાં, અવતારનું પ્રયોજન (સિદ્ધ) ન થાય. ભગવાન સિવાયનામાં બીજા ગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી (બલભદ્રના) સ્નેહનો ભંગ (થવાનું) સંભવતું હતું, કારણ કે (ભગવાનની) શક્તિનો વિભાગ થઈ ગએલ હતો.‡ ૩૯.

---

[1] 'ખરાબ કર્યું' એમ કહેવું જોઇતું હતું, એટલે 'સારૂં કર્યું' એમ ન કહ્યું (તેનું કારણ રૂકિમણીના સ્નેહનો ભંગ થવાનો ભય હતો) એવો અર્થ છે. (લે) આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. 'તેનું કારણ' એટલે "'સારૂં કર્યું' અથવા 'ખરાબ કર્યું' એમ ભગવાને કાંઇ ન કહ્યું તેનું કારણ" રૂકિમણીના (અને બલભદ્રના) સ્નેહનો ભંગ થવાનો ભય હતો, એમ લેવાથી બધું યોગ્ય થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં 'रुक्मिणीबलयोः' એવો સમાસ જ છે. અહિ સુબોધિનીમાં બંનેના સ્નેહનો ભંગ અનુક્રમે કેવી રીતે થાય તે દર્શાવેલું છે. તેથી 'तत्र हेतुः' 'તેનું કારણ' શબ્દોનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે લેવાથી કાંઇ દોષ રહેતો નથી.

*રા. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં 'इव' વધારે છે.

‡ જૂઓ પાછલ અધ્યાય ૮ શ્લોક ૨૪ ઉપરનાં શ્રી સુબોધિની (પૃષ્ઠ ૪૮).

બંનેનું[*] છૂટા પડવાનું કહીને, ત્રણ[‡] ઉત્સાહ વિનાના થતાં, બાકીનાઓએ[†] જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकटाद्दशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥४०॥

પછી જેમણે મધુસૂદનનો આશ્રય કરેલ અને જેમના બધા મનોરથો સિદ્ધ થયા હતા તેવા બલભદ્ર વિગેરે યાદવો અનિરૂદ્ધને નવવધૂ સાથે ઉત્તમ રથમાં બેસાડીને ભોજકટથી કુશસ્થલી ગયા. ૪૦.

તે (રૂકમી)ના પક્ષપાતીઓ અટકાવ ન કરે તે માટે બલભદ્રને ફરીથી જાનૈયાઓમાં મુખ્ય તરીકે રાખેલા છે. (અનિરૂદ્ધને) **सूर्यया** નવવધૂ સાથે રથમાં 'બેસાડીને' (ગયા), એમ માના બાપ તથા પિતાના બાપને[§] મારી નાખેલ હોવાથી દુ:ખી થએલા હોવાથી બલથી બેસાડવાનું કહેલ છે. 'કુશસ્થલી' શબ્દથી પ્રદેશ ખડબચડો હોવાનું સૂચવેલું છે. दशार्हाः એટલે અમુક કુલના યાદવો, તેવી દશાને યોગ્ય હોવાથી (એવા નામથી ઓળખાએલ હતા).

બાકીનાઓને[†] બંને ઇચ્છેલાં હતાં, એમ 'જેમના બધા મનોરથો સિદ્ધ થયા હતા' વિશેષણથી કહેલું છે. (૧) શત્રુનું મૃત્યુ અને (૨) ઇચ્છેલાની[✿] પ્રાપ્તિ (તે) સર્વ મનોરથો (સિદ્ધ થયા). તેવા (સિદ્ધ મનોરથવાળા) થવાનું કારણ 'જેમણે મધુસૂદનનો આશ્રય કરેલ' વિશેષણથી કહેલું છે. એવી રીતે ધર્મના આરંભમાં, અનિરૂદ્ધ ધર્મનો રક્ષક હોવાથી તેની કથામાં દુષ્ટનું નિવારણ કહેલું છે. ૪૦.

ઇતિશ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં
દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય બારમો સંપૂર્ણ.

---

[*] 'બંનેનું' એટલે જાનૈયા અને માંડવીઆઓનું.

[‡] રૂક્મિણી, અનિરૂદ્ધ અને રોચના એ ત્રણ રૂકમીના મરણથી ઉત્સાહ વિનાના થયા. તેથી જ વરકન્યાને પરાણે રથમાં બેસાડવા પડ્યાનું કહેલ છે.

[†] ત્રણ ઉત્સાહ વિનાના થયા તે સિવાયનાઓએ.

[§] અનિરૂદ્ધની માના બાપ અને રોચનાના પિતાના બાપને.

[✿] ઇચ્છેલ કન્યાની.

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય તેરમો.

निरोधे राजसफले देवानां विजयः स्फुटः ॥
निरूप्यते यतो रुद्धा नान्यं संभावयन्ति हि ॥१॥

નિરોધમાં રાજસફલ (પ્રકરણ)માં (ભગવાને) કરેલ દેવો (ઉપર)નો સ્પષ્ટ વિજય કહેવામાં આવે છે, કારણ કે જેઓનો નિરોધ થએલ છે તેઓ બીજાને નમન કરતા નથી. કા. ૧.

त्रयोदशे ततोऽध्याये हेतुस्तस्य निरूप्यते ॥
अनिरुद्धप्रसङ्गेन धर्मः सिध्यति तेन हि ॥२॥

તેથી તેરમા અધ્યાયમાં અનિરૂદ્ધના પ્રસંગથી તે (વિજય)નું કારણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે(અનિરૂદ્ધ=મન)થી ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. કા. ૨.

सर्वथाप्युपकारित्वात्सर्वतो भयशङ्कया ॥
परमानन्दरूपत्वात्सफलो राजसः स्मृतः ॥३॥

બધાએ પ્રકારે ઉપકાર કરનાર હોવાથી, સર્વ તરફથી ભય (થવા)નો સંશય હોવાથી, (અને) પરમાનંદરૂપ હોવાથી રાજસફલ મનાએલો છે.* કા. ૩.

अनिरुद्धो निरोद्धव्यो निरुद्धो येनकेनचित् ॥
तन्मूलाः सर्वे एवैते विनिरुद्धा भवन्ति हि ॥४॥

હરકોઇએ પૂરી રાખેલ અનિરૂદ્ધનો (ભગવાને પોતાની અંદર) નિરોધ કરવાનો છે, કારણ કે (તેનો નિરોધ થતાં) તેના આધારવાળા આ બધાનો[1] નિરોધ થાય છે. કા. ૪

સર્વ દેવો ઉપર (ભગવાનનો) વિજય થાય તે માટે આરંભમાં અનિરૂદ્ધના બંધનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે (ભગવાનમાં) નિરોધ થએલું મન સર્વ(ના નિરોધનું) કારણ થાય છે. તે સંબંધમાં અનિરૂદ્ધનું બંધન કાલથી જ થતું હોવાથી, ઉષાનું ઉપાખ્યાન[2] કહેવામાં આવે છે. કાલમાં પણ વિષયોનો ભેદ (જાણનારી) કારણરૂપ હોવાથી ચિત્રલેખા અગ્રેસર છે.[3]

---

* મન બધી રીતે ઉપકાર કરી શકે તેવું હોવાથી, તેને સર્વ તરફથી (ચંચલ હોવાથી ફરી જવાનો) ભય થવાનો સંશય હોવાથી અને (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી) પરમાનંદરૂપ થાય તેવું હોવાથી રાજસનો નિરોધ સફલ થાય છે, એવો ભાવ જણાય છે.

[1] 'આ' એટલે ભક્તોની ઇંદ્રિયો વિગેરે બધાંનો આધાર અનિરૂદ્ધ, કારણ કે અનિરૂદ્ધ મનના અધિદેવ છે એવો ભાવ છે. (લે)

[2] દૈત્યો કાલના સેવકો હોવાથી કાલરૂપ છે. તેથી દૈત્ય (બાણ)ની પુત્રી ઉષા પણ કાલરૂપ છે એવો ભાવ છે. (લે)

[3] (અનિરૂદ્ધનું બંધન થવામાં) કાલ કારણરૂપ હોવા છતાં વિષયોનો ભેદ જાણનારી (ચિત્રલેખા) મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે તે હોય ત્યારે મનનું બંધન સારી રીતે થાય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

स्वप्नेऽपि चेत्प्रसङ्गःस्याद्बद्धो भवति मानवः ॥
अन्येन वा तथा ज्ञातः किमु साक्षात्तथाविधः ॥५॥

સ્વપ્નમાં પણ જો પ્રસંગ[1] પડે, અથવા બીજો (કોઇ) તેવો જાણે તો માણસને બંધન (પ્રાપ્ત) થાય છે તો પછી સાક્ષાત્[2] તેવા પ્રકારના[2] (માણસ)નું તો કહેવું જ શું ? કા ૫.

આરંભમાં અનિરૂદ્ધના બંધનના કારણરૂપ (ઉષા)નો સંબંધ કરાવનારી (ચિત્રલેખા) (અનિરૂદ્ધને) લઇ જાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી[3] સત્તર શ્લોક વડે પ્રસ્તાવના કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ॥
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ॥१॥

મહાત્મા બલિના એકસો પુત્રોમાં બાણ સર્વથી મોટો હતો. એક હજાર હાથવાળા તેણે તાંડવમાં શંકરને વાજીંત્રથી પ્રસન્ન કર્યા. ૧.

એકસો પુત્રોમાં (બાણ) સર્વથી મોટો હતો. ભગવાને તે(બલિ)ને બાંધેલ હોવાથી તેનું વેર વળાયાનું જણાવવા ભગવાનના અંશરૂપ અનિરૂદ્ધને તેના પુત્રે બાંધ્યો એમ સૂચવવા, (બાણ) બલિનો પુત્ર હોવાનું જણાવેલું છે.

"તે (બલિએ)જ કેમ ન બાંધ્યો ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'મહાત્મા' વિશેષણ યોજેલું છે; કારણ કે તે મહાત્મા (હોવાથી) અપકાર કરતો નહતો. 'એકસો પુત્રોમાં સર્વથી મોટો' વિશેષણથી એમ જણાવેલું છે કે (૧) તેણે (બાણે) કર્યું તે તેના પિતાએ જ કરેલું (ગણાય), (અને) (૨) તેને સાહાય્ય કરનારા ઘણા હોવાથી બલિની પેઠે આનું બંધન થવાનો ભય પણ નહતો. છતાં પણ ભગવાન સાથે શત્રુવટ થતાં (આનું) સામર્થ્ય ન રહે તેથી તેણે મહાદેવની ઉપાસના કરી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વળી તેણે તેમની (મહાદેવની) કૃપાથીજ એક હજાર હાથ મેળવેલા. તે (એક હજાર હાથવાળા વિશેષણ)થી એમ સૂચવેલું છે કે તેણે મહાદેવ પાસેથી ઘણા પ્રકારે બક્ષિસો પ્રાપ્ત કરેલી. તાંડવ (નૃત્ય)માં

---

[1] કાલની ઉપાસના કરનાર દુષ્ટ દૈત્યો સાથે પ્રસંગ. તેથી જ અનિરૂદ્ધનું બંધન થવામાં કાલને કારણ કહેલ છે (લે) 'સ્ત્રી સાથે પ્રસંગ' એવો અર્થ પણ લઇ શકાય તેમ છે.

[2] 'સાક્ષાત્' એટલે જાગતા હોય ત્યારે, 'તેવા પ્રકારના' એટલે કુસંગવાળાનું (તો કહેવું જ શું)! (લે)

[3] પહેલા શ્લોકથી આરંભી, ત્યાર પછીના સત્તર શ્લોકોથી (એટલે પહેલા અઢાર શ્લોકોથી) એવો અર્થ છે. ૧૦–૮–૨૮ શ્લોક પરના શ્રીસુબોધિનીમાં 'ત્રણ શ્લોકોથી' લખેલ છે તેનો આ પ્રમાણે અર્થ ટિપ્પણીમાં કરેલ છે, તે પ્રમાણે અહિં પણ લખું છું. (લે)

ઉત્સાહ વધે તે માટે ઘણાં વાજીંત્રોની જરૂર રહે છે. તે પ્રસંગે ઘણા (પુરૂષો) (જૂદાં જૂદાં વાજીંત્રો) વગાડે ત્યારે જૂદા જૂદા (પુરૂષો)માં રહેલી ક્રિયાઓ એકસરખી ન થાય, તેથી એક (પુરૂષ) ઘણાં વાજીંત્રો વગાડે તેથી સંતોષ પ્રાપ્ત થાય, તેથી (બાણે) એક હજાર હાથોથી તાંડવમાં શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. ૧.

નીચેના શ્લોકમાં પ્રસન્ન થએલા (શંકરે) જે કર્યું તે કહે છે:—

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ॥
वरेण छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥२॥

સર્વ પ્રાણીઓના ઇશ્વર, રક્ષણ કરનારા, ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર તે ભગવાને વર(દાન)થી (તેને) સંતોષ્યો. તેણે તેમને શહેરનું રક્ષણ કરનાર (તરીકે) માગી લીધા. ૨.

'ભગવાન' શબ્દથી (શંકરનું) વરદાન આપવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. તેમણે આપેલું કોઇ પણ મિથ્યા કરશે નહિ એમ સૂચવવા (તેમને) 'સર્વ પ્રાણીઓના ઇશ્વર' એટલે સર્વને વશ રાખનાર કહેલા છે. તે (શંકર)જ જો ઉત્પન્ન થાય, એટલે અહંકારવાળા થઇ શરીરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય, તો જરૂર તે અહંકાર વશ રાખનારને વશ થાય. સાત્ત્વિક વિગેરે (પ્રકારનો) અહંકાર (તેમનામાં) નહિ હોય એમ વિચારી* 'સર્વ' શબ્દ યોજેલ છે.

(દાન કરવાનું) સામર્થ્ય અને તે મિથ્યા ન થાય તેવું હોવાનું કહીને 'રક્ષણ કરનારા' વિશેષણથી (તેમનો) દાન આપવાનો સ્વભાવ જણાવે છે જે શરણે આવેલાનું દુઃખ મટાડનાર હોય તેજ રક્ષણ કરવા યોગ્ય (ગણાય) છે.

(એવા હોવા) છતાં પણ જો યોગ્ય દાન કરનાર હોય તો થોડું જ આપે; તેથી વધારે દાન (કરનારા છે એમ) જણાવવા 'ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનાર' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ વાછરડાં ઉપર પ્રેમ રાખનારી ગાય (પોતાની) અંદર રહેલું દુધ પણ બીજાઓને પણ તેની ઇચ્છા થતાં આપે છે, તેમ ભગવાન ભક્તોને ન આપવા યોગ્ય (પદાર્થ) પણ આપે છે, તેથી 'વર માગ' એમ (કહી શંકરે તેને) સંતોષ્યો. '**छन्दनं**' 'સંતોષ' એટલે (પોતાની) ઇચ્છા પ્રમાણે ફરવાની સત્તા.‡ પછી છૂપું (કાર્ય) કરવાની ઇચ્છાવાળા તે બાણે પોતે સર્વ સ્થલે ફરતાં ઘણા શત્રુઓ હોવાને લીધે ઘરના રક્ષણ માટે ચિંતાથી દુઃખી થતાં તે મહાદેવને **पुराधिपं** શહેરનું રક્ષણ કરનાર તરીકે માગી લીધા. આથી તેનું નગર સર્વથી (કોઇથી) પ્રવેશ થઇ ન શકે તેવું કહેવાયું. તેથી દેવો વિગેરેથી પણ તેનો વિરોધ થઇ શકે તેમ નહતું એમ કહેલું છે ૨.

---

* 'એમ વિચારી' એટલે એવી શંકા કરી, તેમ નહતું પણ સાત્ત્વિક વિગેરે પ્રકારના અહંકાર પણ હતા એમ 'સર્વ' શબ્દથી સૂચવેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

‡ 'સંતોષ્યો' એટલે આવી સત્તા આપી

'ત્યારે તેવા (બાણ)નો નાશ કેવી રીતે થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી તેમના (શંકરના) ક્રોધથી જ (તેનો નાશ થયો) એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી બીજો પ્રસંગ કહે છેઃ—

स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ॥
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥३॥
नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् ॥
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥४॥

વીર્યના દુષ્ટ મદવાળા તેણે એક દિવસે પાસે રહેલા શંકરને તેમના ચરણકમલનો સૂર્યના જેવા રંગવાળા મુકટથી સ્પર્શ કરતાં કહ્યું કે હે મહાદેવ! લોકોના ગુરૂ, ઇશ્વર, જેમની કામનાઓ પૂર્ણ થઇ નથી તેવા પુરૂષોની કામના પૂરનાર કલ્પવૃક્ષ રૂપ આપને હું નમન કરૂં છું. ૩-૪.

ગિરિશઃ એટલે મહાદેવ, ત્યાં જ ગિરૌ પર્વત ઉપર શેતે શયન કરે છે એવી સદાની (તેમની) સ્થિતિથી (બાણની) ઉદ્ધતાઇ સૂચવેલી છે. 'પાસે રહેલા' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) ત્યાં પણ ભક્ત ઉપરની કૃપાને લીધે તેની પાસે જ (શંકર) રહેલા, તેથી તેને ઘણો જ મદ થયો. વીર્યનો દુષ્ટ મદ હતો જેનો, તેવો તો જેમના ઉપર આધાર રાખતો તેમનો વિરોધ કરનારો હતો. વીર્યના મદને લીધે વિવેક વિનાનો તેણે જે કર્યું તે (બીજા શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણ કે વિનયવાળો હોય તે મુકુટ પાઘડી વિગેરે (નીચે) મૂકીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને વિનતિ કરે; આણે તો મુકુટ જ, અને તે પણ અગ્નિના જેવા રંગવાળો સ્પર્શમાં ઘણો જ કઠોર ધારણ કરીને, તેનાથી (શંકરના) ઘણાં કોમલ ચરણકમલનો સ્પર્શ કરતાં ચારથી છ સુધીના શ્લોક કહ્યા. ૩.

'હું નમન કરૂં છું' શબ્દોથી સ્તુતિ કરી, અથવા વાણીથી નમસ્કાર કર્યા. 'હે મહાદેવ!' એ સંબોધનથી (એમ કહેલું છે કે) આપના જેવો બીજો (કોઇ) નથી કે જે ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોય. 'લોકોના ગુરૂ' એટલે ઉપદેશ કરનારા અને (ઇશ્વર એટલે) ફલ આપનારા આપ જ છો, એમ (શંકરને) સાધનરૂપ અને ફલરૂપ કહ્યા. તે(શબ્દ)થી આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ બીજો (તેવો) નથી, એમ પ્રાર્થના કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. વળી (શંકર) માગેલું બધું અયોગ્ય હોવા છતાં આપે છે, તેમજ હરકોઇ (પદાર્થ) માગવામાં આવે તો પણ ક્રોધ કરતા નથી એ વિષયમાં જાણે કે દૃષ્ટાંત કહેતા હોય તેમ 'જેમની કામનાઓ પૂર્ણ થઇ નથી (તેવા પુરૂષોની કામના પૂરનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ)' શબ્દ કહે છે. બીજા દેવતાનું તપ વિગેરે સાધનોથી જ્યારે (જેમની) કામના સિદ્ધ

થએલી ન હોય, તેવા નિષ્ફલ થએલ સર્વ ઉપાયવાળાઓએ માત્ર આશ્રય કરવાથી સર્વ (ફલ) આપનાર अमराङ्घ्रिपवत् કલ્પવૃક્ષની પેઠે કામના પૂરનાર કલ્પવૃક્ષરૂપ (આપ છો). ૪.

એવી રીતે પ્રાર્થના કરેલ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (પ્રાર્થના કરી) નીચેના શ્લોકમાં પ્રપંચથી યુદ્ધની માગણી કરે છેઃ—

दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ॥
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदृते समम् ॥५॥

આપે એક હજાર હાથ આપ્યા. પરંતુ મને ભારરૂપ થયા. ત્રણ લોકમાં આપના વિના (મારી) સમાન સામાવળીઓ મળ્યો નહિ. ૫.

(મારી) ક્રિયાશક્તિ ઘણી થાય તે માટે (આપે) એક હજાર હાથ આપ્યાં. વિષય વિના તે સાર્થક ન થાય. (તેમનો) વિષય તો (મારી) સમાન અથવા (મારાથી) અધિક (બલવાળા) સાથે સંગ્રામ છે, પરંતુ તે ન હોવાથી (મળવાથી), જેમ ટાઢ ન હોય ત્યારે વસ્ત્રો ભારરૂપ થાય છે, અથવા યુદ્ધ ન હોય ત્યારે શસ્ત્રો ભારરૂપ થાય છે તેમ ભારરૂપ થયા છે. ઉત્તરાર્ધથી (હાથનું) વ્યર્થપણું પ્રકટ કરે છે.

'ત્યારે સસલાનું શીંગડું નહિ હોવાથી શું આંખ ફલ વિનાની (થાય છે)? તે પ્રમાણે જેઓ હોય તેમનાથી જ જેમ યોગ્ય હોય તેમ (યુદ્ધ) કર' એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે) કે, સમાન (બલવાળા) સાથેજ યુદ્ધ કરવું જોઇએ. આપ (મારી) સમાન છો, તેથી આપ વિના બીજો સમાન (બલવાળો) મને મળ્યો નથી. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાન છે; પરંતુ ઇંદ્રિયોથી જણાતા નહિ હોવાથી, મને મળ્યા નથી. ૫.

'ત્યારે (યુદ્ધ) ભલે ન થાય, સૂઇ રહે' એવું કહેવાની શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ॥
अन्वयां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥६॥

ચળથી ભરેલા હાથોથી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળો હું પર્વતોના ભુક્કા કરતો દિગ્ગજોની પાછળ ગયો. તેઓ પણ ભય પામી નાસી ગયા. ૬.

(ચળથી) निभृताः એટલે પૂર્ણ, તેથી (પડ્યા) રહેવાને અશક્ત (હાથો હતા).

'ત્યારે યુદ્ધ ન મળવાથી ચળ મટાડવાનો બીજો જ કોઇ ઉપાય કર' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે દિગ્ગજોની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળો હું પર્વતોના ભુક્કા કરતો (તેમની) પાછળ ગયો. પર્વતોના પણ મેં ભુક્કા કર્યા. યુદ્ધ માટે દિગ્ગજોની પણ શોધ કરી. બંને પ્રકારે બલનો ક્ષય થાય છે. યુદ્ધથી

શૌર્યરૂપ (બલનો) અને પરાક્રમથી બલરૂપ (બલનો), તે પૈકી જડ (પર્વતો)ના ભુક્કા કર્યા, અને ચેતન (દિગ્ગજો) તો નાસી ગયા, એટલે (મારૂં બલ) વ્યર્થ જ થયું, એવો અર્થ છે. ૬.

એવી રીતે (તેના) ગર્વનું શ્રવણ કરીને, ભગવાને ક્રોધ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ।।७।।

તે સાંભળીને ક્રોધ પામેલા ભગવાને (કહ્યું કે), હે મૂર્ખ! જ્યારે તારી ધજાનો ભંગ થશે ત્યારે તને મારા સમોવડીઆ સામે તારા મદને હરનારૂં યુદ્ધ (પ્રાપ્ત) થશે. ૭

ક્રોધ પામેલા સર્વ જાણનાર ભગવાન મહાદેવે, 'કહ્યું' એ પહેલાં (શ્લોક ૩ માં) કહેલી ક્રિયા ચાલી આવે છે. જ્યારે તારી ધજાનો ભંગ થશે, ત્યારે તેજ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું છે એમ તને જણાવનારૂં થશે. ધજા એટલે વંશની ધજા. જારથી ભોગવાએલી કન્યા ભાંગેલી ધજા (ધજાનો ભંગ) કહેવાય છે, અને તે રથમાં બેઠેલો હોય ત્યારે એકાએક (રથની) ધજાનો ભંગ (થાય તે ધજાનો ભંગ કહેવાય છે). તે સમયે त्वद्दर्पघ्नं તારા મદને હરવા માટેનું જ યુદ્ધ મારા સમોવડીઆ ભગવાન સાથે થશે. ભગવાન મારી સમાન છે. તે સર્વની સમાન હોવાથી મહાદેવની પણ સમાન છે. ૭.

એ પ્રમાણે યુદ્ધ (થવા)નો સંભવ (હોવાનું) સાંભળીને તે પ્રસન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ।।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ।।८।।

હે નૃપ! એમ કહેલા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા તેણે આનંદ પામી પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. દુષ્ટ મતિવાળો પોતાના વીર્યનો નાશ કરનારા મહાદેવના ભવિષ્ય કથનની રાહ જોવા લાગ્યો. ૮.

મહાદેવે એમ કહેલો તે આનંદ પામ્યો, કારણ કે તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હતો. 'પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો' શબ્દોથી તેનો મહાદેવના વચનમાં વિશ્વાસ કહેલો છે. પોતે ઉદ્યમ ન કરતાં પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, (અને) મહાદેવના ભવિષ્ય કથનની રાહ જોવા લાગ્યો. જો કે તે ભવિષ્ય કથન પોતાના વીર્યનો નાશ કરનારૂં હતું, છતાં પણ દુષ્ટ મતિવાળો (હોવાથી તેની રાહ જોવા લાગ્યો). ૮.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેની ધજાના ભંગનો પ્રકાર કહે છે:—

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ॥
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन वै ॥९॥

તેના ઉષા નામની પુત્રી કન્યાએ પહેલાં નહિ જોએલા અને નહિ સાંભળેલા જ કાન્ત પ્રદ્યુમ્નના પુત્રથી સ્વપ્નમાં સુરતસમાગમ પ્રાપ્ત કર્યો ૯.

આ વિષયમાં બીજા પુરાણમાં (એમ કહેલું છે કે) ઉષાએ પતિ માટે પાર્વતીને પ્રાર્થના કરી; પછી તે (પાર્વતી) પ્રસન્ન થયાં. પાર્વતીએ (તેને) કહ્યું કે આજે સ્વપ્નમાં જે તને ભોગવશે તે તારો પતિ (થશે). પ્રદ્યુમ્નના પુત્રરૂપ આધિદૈવિક ભગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં માયારૂપવાળીને તેને આલિંગન કરીને પોતાના પ્રેમનું તેનામાં સ્થાપન કર્યું. પછી વાસ્તવિક રીતે તેણે આધિદૈવિક પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર સાથે સુરતસમાગમ પ્રાપ્ત કર્યો. કન્યાનો સમાગમ (તેના) વ્રતનો ભંગ કરનારો છે. 'કાન્ત' શબ્દથી તે માત્ર મનોરથ નહતો એમ કહેલું છે....

'ત્યારે મનોરથ જેવું સ્વપ્ન ભાવનાથી જ તેવું (સમાગમ કરાવનારૂં) થયું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પહેલાં નહિ જોએલા અને નહિ સાંભળેલા' વિશેષણ યોજેલું છે. પહેલાં એટલે તે સ્વપ્ન થયું તે પહેલાં તેણે કોઇ પણ સમયે તે (પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર ને જોએલ નહતો તેમજ સાંભળેલ નહતો. वै 'જ' એટલે નિશ્ચયપૂર્વક. એ (શબ્દ)થી દૈવી બનાવ કહેલો છે. ૯.

सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी ॥
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥१०॥

ત્યાં તેને નહિ જોતી 'હે કાન્ત! આપ ક્યાં છો?' એમ બોલતી બેબાકળી થએલી તે સખીઓની વચ્ચે ઊભી થઇ ગઇ (અને) ઘણી શરમાઇ. ૧૦

પછી તેના વ્રતની સમાપ્તિ કરીને (અનિરૂદ્ધ) ગયો ત્યારે સ્વપ્ન પૂરૂં થતાં તે ઊઠી (અને) જે પ્રદેશમાં સ્વપ્ન થએલું ત્યાં શય્યામાં અનિરૂદ્ધને નહિ જોતી, 'હે કાન્ત! આપ ક્યાં છો' એમ બોલતી તે સખીઓની વચ્ચે ઊભી થઈ ગઇ, કારણ કે આસપાસ (રહેલી) સખીઓની વચ્ચે તે સૂતી હતી. સખીઓમાં છૂપાએલા (કાન્ત)ને જાણે કે શોધતી હોય તેમ તે ઊઠી. 'બેબાકળી' વિશેષણથી ઊભી થએલીનું પણ તેનું ભોગવાયાનું ચિહ્ન કહેલું છે. પોતાની સ્થિતિનું સ્મરણ કરીને અંદરથી તે ભૃશમ્ ઘણી જ શરમાએલી હતી. ૧૦.

જેનાથી તેના બધાએ મનોરથ ફળે તેવી ચિત્રલેખા નામની યોગિનીને પાર્વતીએ પહેલાં જ તેની સખી બનાવેલી. જો કે બીજી (સખી)ઓએ પણ (ઉષાની સ્થિતિ) જાણવાની ઇચ્છા કરેલી, છતાં પણ તે (ચિત્રલેખા)જ ઉપયોગી હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચિત્રલેખાનું ઉપાખ્યાન કહેવામાં આવે છે:—

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ॥
सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥११॥

બાણનો મંત્રી કુંભાંડ હતો અને ચિત્રલેખા તેની પુત્રી હતી. (તે) સખીએ જાણવાની ઇચ્છાવાળી થઇ સખી ઉષાને (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧૧.

રાજ્ય મંત્રીને અધીન હોવાથી તે (કુંભાંડ મંત્રી) મહાદેવે આપેલો એમ જણાવેલું છે. 'કુંભાંડ' એ (તેનું) નામ હતું, પરંતુ કુંભના આકારના વૃષણવાળો (તે હોવાનું કહેલ) નથી. ચિત્રલેખા તેની પુત્રી હતી. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બીજી પણ તેની કન્યાઓ ઉષાની સખીઓ હતી. 'સખી' એટલે ઉષાની સખી. બંને પરસ્પર સખીઓ હોય ત્યારે વાતચિતમાં કાંઇ પણ છૂપું રાખવાનું રહે નહિ, તેથી 'સખી ઉષાને' એમ કહેલું છે. 'આજે જ પાર્વતીએ કહ્યું (અને) આજે જ આ બેબાકળી થઇ,' તેથી (ચિત્રલેખા' ઉષા બેબાકળી થવાનું કારણ) જાણવાની ઇચ્છાવાળી થઇ. ૧૧.

તેણે જે કહ્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

कान्तं मृगयसे सुभ्रु कीदृशस्ते मनोरथः ॥
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥१२॥

હે સુંદર ભ્રુકુટિવાલી! તું કાન્તને શોધે છે. તારો મનોરથ કેવો છે? હે રાજપુત્રિ! હજી સુધી તારો વિવાહ (થયાનું) હું જાણતી નથી. ૧૨.

'હે સુંદર ભ્રુકુટિવાલી!' એ સંબોધનથી ભ્રુકુટિનો ભંગ વિગેરેવાળી સ્થિતિ જોવામાં આવતી હોવાથી તે કન્યા (રહી) નથી એમ કહેલું છે.

'કાંતની શોધ કરવી તે યોગ્ય જ છે' એમ કહે, તેથી 'તારો મનોરથ કેવો છે?' એમ પૂછેલ છે. મનોરથ કરવામાં આવે ત્યારે સ્વપ્નમાં (જેવો મનોરથ હોય) તેવું જોવામાં આવે છે તેથી (કાંતને શોધવાનો) ઉપાય જણાએલ જ હોવાથી, તે મનોરથ જ પૂછે છે. 'કોઇક મનોરથ હશે' એમ કહે, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. **हस्तः** હાથ **गृह्यते** ઝલાય છે આનાથી તે **हस्तग्राहः** એટલે પતિ, અથવા (હાથ ઝલાય છે) આની અંદર તે **हस्तग्राहः** એટલે વિવાહ. હજી સુધી તારો વિવાહ (થયાનું) હું જાણતી નથી. કોઇક (કન્યા)નો બાલપણમાં જ વિવાહ થાય છે (અને) પછી સખીઓ સાથે સંબંધ થાય છે ત્યારે પણ વિવાહ થયો છે એમ જણાય છે. વિવાહ (થયો હોય) ત્યારે તો સારા કુલની કન્યા તે (પતિ)ના સંબંધમાં મનોરથ કરે તે યોગ્ય છે. 'હે રાજપુત્રિ!' એ સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે તું પૂરાએલી હોવાથી ઇચ્છા પ્રમાણે તારાથી સંબંધ થઇ શકે તેમ નથી. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં (ઉષા તેનો) ઉત્તર આપે છેઃ—

॥ उषोवाच ॥ ઉષા કહે છેઃ—

दृष्टः कश्चिन्नरवरः श्यामः कमललोचनः ॥
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥१३॥

કોઇએક શ્યામ, કમલના જેવાં લોચનવાળા, પીળાં વસ્ત્રોવાળા, મોટા બાહુઓવાળા (અને) સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવા ઉત્તમ પુરૂષને મેં જોયા. ૧૩.

'કોઇએક' એટલે જેનું વધારે વર્ણન કરી ન શકાય તેવા नरवरः ઉત્તમ પુરૂષને (મેં જોયા). બધાનો આકાર જૂદો (જૂદો) હોવાથી, તે દેવ નહતો, દૈત્ય પણ નહતો અથવા બીજો (કોઇ) નહતો, પરંતુ ઉત્તમ પુરૂષ જ હતો. સ્વપ્નમાં સંપૂર્ણ ભાવ સ્પષ્ટ થતો નહિ હોવાથી માત્ર ભ્રમ થાય, તેવું આ પ્રસંગમાં નહતું એમ જણાવવા, (તે પુરૂષના) આકાર, રૂપ, ગુણ વિગેરેનું વર્ણન કરે છે. સર્વલક્ષણસંપન્ન પુરૂષપણું આકૃતિ હતી. 'શ્યામ' શબ્દથી રૂપ (કહ્યું). 'કમલના જેવાં લોચનવાળા' વિશેષણથી સૌંદર્ય (કહ્યું). 'પીળાં વસ્ત્રોવાળા' વિશેષણથી ભૂષણવાળા (હોવાનું) (કહ્યું). 'મોટા બાહુઓવાળા' વિશેષણથી ભોગ કરવાની યોગ્યતા (જણાવી). 'સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવા' વિશેષણથી સંભોગ કરવાનું સામર્થ્ય (કહ્યું). ૧૩.

'માત્ર જોવાથી તે કાન્ત કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ॥
क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥१४॥

(જે) મને અધરનું અમૃત પાઇને, (તેની) ઇચ્છા રાખનારીને દુઃખના સમુદ્રમાં ધકેલી ક્યાંક જતો રહ્યો તે કાંતને હું શોધું છું. ૧૪.

તે મારો કાંત થયો, તેથી હું (તેને) શોધું છું. 'કેવી રીતે (કાંત) થયો ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'અધરનું અમૃત પાઇને' શબ્દો યોજેલ છે. આથી બધાએ સંબંધ (થએલા હોવાનું) કહેલું છે; કારણ કે ઘણા પ્રકારે સંબંધ થતાં સામર્થ્યનો ક્ષય થાય ત્યારે સ્ત્રી પુરૂષના અધરનું પાન કરે છે. આથી (તે) ઘણા સમય સુધી રહેલ હોવાનું સૂચવેલું છે. પછી તે ક્યાંક જતો રહ્યો પરંતુ ભોગ થવાના ચિહ્નો હોવાથી (તે) ક્ષીણ થએલ નથી. વધારે સુખ આપ્યા વિના જતો રહ્યો તેથી (તેને) શોધવો યોગ્ય છે એમ કહેવા, 'ઇચ્છા રાખનારીને મને દુઃખના સમુદ્રમાં ધકેલીને' શબ્દો યોજેલા છે. (મારામાં) રસની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરીને, તે પૂર્ણ ન કરવાથી (મને) દુઃખ (થએલું છે). ૧૪.

પછી નીચેના શ્લોકમાં સખી (ચિત્રલેખા)એ કરેલી પ્રતિજ્ઞા કહે છે:—

॥ चित्रलेखोवाच ॥ ચિત્રલેખા કહે છે:—

व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ॥
तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥१५॥

જો (તે) ત્રણ લોકમાં હશે તો તારું દુઃખ દૂર કરીશ. ચિત્ર કરું છું, જે પુરુષ તારું મન હરનારો છે તેને હું લાવીશ. તેને દેખાડ. ૧૫.

જો ત્રણ લોકમાં તે હશે તો હું તારું દુઃખ દૂર કરીશ. 'કેવી રીતે (દુઃખ દૂર કરીશ)?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'ચિત્ર કરું છું' એમ કહેલું છે. હું ચિત્ર દોરું છું. તેમાં જે તારું મન હરનારો હોય તે દેખાડ. તેને હું લાવીશ, એવી (તારું) દુઃખ દૂર કરવાની રીત છે. ૧૫.

इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥
दैत्यविद्याधरान् यक्षान्मनुजांश्च यथालिखत् ॥१६॥

એમ કહીને, (૧) દેવો (૨) ગંધર્વો (૩) સિદ્ધો (૪) ચારણો (૫) સર્પો (૬) દૈત્યો (૭) વિદ્યાધરો (૮) યક્ષો અને (૯) મનુષ્યોને બરાબર ચિતર્યા. ૧૬.

જો કે 'ઉત્તમ પુરુષ' એમ ખાસ (શ્લોક ૧૩માં) કહેલું હોવાથી દેવો વિગેરેના ચિત્રો દોરવાનું યોગ્ય (જરૂરી) નહતું, છતાં પણ દેવો વિગેરે બીજાં રૂપો ધારણ કરીને ઉપભોગ કરતા આવતા હોવાથી, અહિં પુરુષરૂપ ધારણ કરેલા જ દેવો વિગેરે ચિતરવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ ઉપરથી નીચે સુધીની હોય છે, તેથી (ચિત્રલેખાએ) પહેલા દેવો ચિતર્યા. આ ત્રણગણા ત્રણ ગુણો,* એટલે દેવો વિગેરે નવ સામાન્ય રીતે ચિતરેલા. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) મનુષ્યોમાં બધા પ્રકારો (બધા પ્રકારના મનુષ્યો), અથવા દેવો વિગેરેમાં પણ (બધા પ્રકારો ચિતરેલા). ૧૬.

मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ॥
व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥१७॥

અને મનુષ્યોમાં તેણે વૃષ્ણિઓને, શૂરને. વસુદેવને, બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને અને પ્રદ્યુમ્નને ચિતર્યા. પ્રદ્યુમ્નને જોઇ તે શરમાઇ. ૧૭.

'શ્યામપણું' વિગેરે ગુણો તે (ઉષા)એ કહેલા હોવાથી, અને મનુષ્યોમાં તેમની સમાનપણું યાદવોમાં જ હોવાથી, મનુષ્યોમાં તેણે વૃષ્ણિઓને ચિતર્યા.

---

* સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણો ત્રણ ત્રણ પ્રકારના, એટલે સાત્ત્વિક વિગેરે નવ પ્રકારના.

તેથી પણ વધારે 'સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે તેવા' વિગેરે ગુણોથી એક એકથી વધારે સુંદર રૂપવાળા વૃષ્ણિઓમાં શૂરને ચિતર્યા, અને તેના પુત્ર 'आनकदुन्दुभिम्' વસુદેવને (ચિતર્યા). તેઓમાં બલભદ્ર જો કે શ્યામ નહતા, છતાં પણ તે બીજું રૂપ ધારણ કરીને તેમ કરે, તેથી બલભદ્રને પણ ચિતર્યા. 'रामकृष्णौ च' માં 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી (એમ જણાવેલું છે કે) ગદ વિગેરેને પણ ચિતર્યા. પ્રદ્યુમ્નને ચિતરેલા જોઇને, સ્હેજ તફાવતને લીધે '(તે પુરૂષ) તેમના (પ્રદ્યુમ્નના) પુત્ર હોવા જોઇએ' એવો નિર્ણય કરીને તે શરમાઇ. જો કે ભગવાન (પોતાનું) તેવું કુદરતી રૂપ કરવા શક્તિવાળા છે, છતાં પણ મર્યાદામાં એક એક ગુણ સ્પષ્ટ જણાય તે માટે (તેવા ગુણવાળો) એક જ પદાર્થ નક્કી કરવામાં આવે છે. તેથી જે પ્રકારનો ગુણ અનિરૂદ્ધના મૂળ કારણરૂપ હતો, તેનાથી અનિરૂદ્ધ જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ. બીજો (પુરૂષ તેવો) કરવામાં આવે તે કૃત્રિમ જ હોય; તેથી (અનિરૂદ્ધમાં અને તેવા પુરૂષમાં) ભેદ હોય જ. તેણે આધિદૈવિક (અનિરૂદ્ધ)ને જોએલો તેથી, અથવા અનિરૂદ્ધ પોતે માયા વડે તે પ્રમાણે (તેવું રૂપ લઇ) આવેલો તેથી, '(તે પુરૂષ) આપનો પુત્ર હોવો જોઇએ' એવો ભેદ તેણે શરમને લીધે જાણ્યો નહિ. પતિના દાદા વિગેરેની લાજ હોતી નથી એમ લૌકિક (પુરૂષો) કહેછે.* ૧૭.

પછી અસલ અનિરૂદ્ધનું ચિત્ર કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी ह्रिया ॥
सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ॥१८॥

હે રાજા! અનિરૂદ્ધને ચિતરેલો જોઇને ઉષા શરમથી નીચા મુખવાળી થઇ અને 'તે આ છે. આ છે' એમ હસતાં કહ્યું ૧૮.

(અનિરૂદ્ધનું) ખાસ ચિતરેલું કુદરતી રૂપ સ્વપ્નમાં જોએલાં (રૂપ) જેવું જોઇને, તે જાતે જ (પતિ) હોવાનું માનીને, પહેલાના સંબંધનું સ્મરણ કરીને ઉષા નીચા મુખવાળી થઇ. પછી (ચિત્રલેખા) બીજાનું ચિત્ર ન કરે તે માટે, આદરથી 'તે જ આ છે, આ છે' એમ બે વાર બોલી. 'હસતાં' શબ્દથી 'હું (તેને) પ્રાપ્ત કરીશ' એવા વિચારથી તેને થએલ હર્ષ સૂચવેલો છે. 'હે રાજા!' એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) ભ્રમ ન થાય તે માટે (કરેલું છે). ૧૮.

પછી વર નક્કી કરી, (ચિત્રલેખા) તેને લેવા ગઇ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ॥
ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥१९॥

---

* શૂર, વસુદેવ, બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચિત્રો જોઇ શરમાઇ નહિ, તેનું કારણ આથી જણાવેલું છે.

હે રાજન્! યોગિની ચિત્રલેખા તે શ્રીકૃષ્ણના પૌત્રને ઓળખીને આકાશમાર્ગે શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલી દ્વારકાં ગઇ. ૧૯.

'શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર' હોવાથી સ્ત્રીઓનું હિત કરનારાં હશે, અને પોતે યોગિની (હોવાથી), તેણે પહેલાં કરેલું રમણ યોગના અભ્યાસથી તેણે જાણ્યું. તેથી જ તે આકાશમાર્ગે ગઈ, કારણ કે ચોકીદારોને લીધે બીજા પ્રકારે (ત્યાં) જવાની અથવા (ત્યાંથી) આવવાની (તેની) શક્તિ નહતી. 'હે રાજન્!' એ સંબોધન (પરિક્ષિત્) સાવધાન રહે તે માટે (કરેલું છે). 'શ્રીકૃષ્ણથી રક્ષાએલી' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે સમયે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ આ જ કાર્યને લક્ષ્યમાં રાખીને રક્ષણ કરનાર, શહેરના અધ્યક્ષ બનેલા. તેમ ન હોત તો દૈવો અને પ્રભાવવાળા (પુરૂષો)થી શહેરનું રક્ષણ થતું હોવાથી, કોઇથી (તેમાં) પ્રવેશ થઈ શકે તેમ નહતું. ૧૯.

तत्र सुप्तं स्वपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता ॥
गृहीत्वा शोणितपुरे सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥२०॥

યોગનો આશ્રય કરેલીએ તેણે ત્યાં પોતાના પલંગ ઉપર પોઢેલા પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને લઇને શોણિતપુરમાં સખીને (તેના) પ્રિયનાં દર્શન કરાવ્યાં. ૨૦.

ત્યાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી અનિરૂદ્ધ પણ જાગતો નહતો. નહિ તો (જાગતો હોત તો), તેજ ન જાત. 'પોતાના પલંગ ઉપર' શબ્દથી ગાઢ નિદ્રા જણાવેલી છે.

'ક્ષત્રિયો સાવધાન રહે છે. (અનિરૂદ્ધ) એવી રીતે ગાઢ નિદ્રામાં કેમ હતો?' એવી શંકા થાય તેથી 'પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે પ્રદ્યુમ્નનો પુત્ર ભય વિનાનો હતો. પ્રદ્યુમ્નને (શંબર) ઉપાડી ગએલ, આને પણ ઉપાડી જવામાં આવ્યો, અથવા ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેમ થયું) (શત્રુનો) પરાભવ અને સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ બંનેનાં સંબંધમાં સરખાં થયાં. શક્તિનો સંકોચ તો નિમિત્તને લીધે થએલ એમ જણાવવામાં આવે છે. તે (ચિત્રલેખાએ) પણ તેને લઇ જવા માટે લૌકિક ઉપાંયનો ત્યાગ કરીને યોગનો આશ્રય કર્યો. યોગ અલૌકિક ઉપાય છે 'આશ્રય કર્યો' એટલે સર્વ પ્રકારે તેના ઉપર ઘણો ભાર મૂકીને, પલંગમાંથી તે (અનિરૂદ્ધ)ને જ બાલકની પેઠે લઇને (શોણિતપુરમાં સખીને દર્શન કરાવ્યાં).

---

૧ પ્રદ્યુમ્ન પોતે જ શત્રુને હણીને સ્ત્રીને લાવેલ. આ અનિરૂદ્ધ તો પોતે બંધાઇ ગએલો, અને પછી ભગવાને તેને છોડાવેલ; એવો જે તેની શક્તિનો સંકોચ થએલો તે નિમિત્તને લીધે થએલ. કાલથી અને તેમાં પણ વિષયોનો ભેદ કરનારથી મનનું બંધન થાય તે યોગ્ય જ છે, એમ પહેલાં કહેલું હોવાથી, (એ નિમિત્તથી તેની શક્તિનો સંકોચ થયો). (લે).

(અનિરૂદ્ધ) જાગ્યો નહિ તે યોગનો પ્રભાવ હતો. 'શોણિતપુર' એ નામથી જ (તે શહેરનું) ભયાનકપણું કહેલું છે. 'સખીને' એટલે ઉષાને, 'આ તારો પ્રિય' એમ (કહી) તેના પ્રિય અનિરૂદ્ધનાં દર્શન કરાવ્યાં. ૨૦.

सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुम्भी रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥२१॥

અને તેણે તે સુંદર વરને જોઇને આનંદિત મુખવાળી થઇ પુરૂષોથી જોઇ ન શકાય તેવા પોતાના ઘરમાં પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર સાથે રમણ કરવા માંડયું. ૨૧.

ત્યાં જઇ તે સ્ત્રીઓના મંડલમાં જાગ્યો. પછી આનંદિત મુખવાળી થએલી તેણે તેની સાથે રમણ કરવા માંડયું. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેણે (અનિરૂદ્ધે) પણ તેની સાથે (રમણ કરવા માંડયું). 'આનંદિત મુખવાળી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે વિષય (અનિરૂદ્ધ)ના સૌન્દર્યને લીધે તેને ભય રહ્યો નહતો. '(પુરૂષોથી) જોઇ ન શકાય તેવા પોતાના ઘરમાં' શબ્દોથી (તેને ભય ન રહેવાનું) લૌકિક કારણ પણ કહેલું છે. બધી સ્ત્રીઓ (ઉષાની) માતા વિગેરે પણ કન્યા ઉપર અને તે (અનિરૂદ્ધ)ના ઉપર સ્નેહ રાખનારી હોઇ એકમત'વાળી થએલી. 'પ્રદ્યુમ્નના પુત્ર' શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) તે સર્વ પ્રકારે કામમાં સંતોષ આપનારો હતો. ૨૧

તેઓ છૂપા રહીને દુઃખથી રમણ કરતા નહતા, એમ નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે:—

परार्घ्यवासः स्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः ॥
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः ॥२२॥
गूढः कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ॥
नाहर्गणान्स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥२३॥

ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો માલાઓ સુગંધી પદાર્થો ધૂપ, દીપક આસન વિગેરેથી અને પાન ભોજન તથા ભક્ષ્યથી, વાણીથી (અને) સેવાથી આદર પામેલા, સદા કન્યાના અંતઃપુરમાં છૂપાવેલા, (અને) ઘણા વધેલા સ્નેહવાળી તે ઉષાએ જેની ઇંદ્રિય હરી લીધેલી તેવાએ ઘણા દિવસો (ગયા તે) જાણ્યું નહિ ૨૨–૨૩,

(વસ્ત્રો વિગેરે) બધાંએ ઘણાં કિંમતી એટલે અમૂલ્ય હતાં. ધૂપ, દીપક, આસન વિગેરેથી (અનિરૂદ્ધની) દેવની પેઠે પૂજા (થયાનું) કહ્યું, સ્નાન કર્યા પછી પ્રથમ વસ્ત્ર, પછી માલાઓ, પછી સુગંધી પદાર્થો એમ (અપાતા). કેશોના

સંસ્કાર (સૂકવવા) માટે ધૂપ (અપાતો). પછી ઘરમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે આરતી (દીપક) થતી. પછી બેસવા માટે આસન (અપાતું) પછી પાન, ભોજન અને ભક્ષ્યો (અપાતાં). મદ કરનારાં અને રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારાં દ્રવ્યોનું બનાવેલું પાન (પીણું) હતું. 'ભોજન' એટલે સામાન્ય (ખોરાક). 'ભક્ષ્ય' એટલે તાંબૂલ વિગેરે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેના સંબંધવાળા (પદાર્થો પણ અપાતા). મનનો (સ્નેહ) તો સિદ્ધ થએલો જ હોવાથી આ બહારના (સ્નેહના ચિહ્નો) કહેલા છે. 'વાણીથી' શબ્દથી વાચાથી થતી, અને 'સેવાથી' શબ્દથી કાયાથી થતી (સરભરા કહેલી છે). સર્વ પ્રકારથી તેનો આદર થતો. ૨૨.

તે પણ તે(સ્ત્રી)ઓની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો થયો એમ ત્રેવીસમા શ્લોકથી કહે છે. ઉપચારો (થતા) સદાએ જોવામાં આવતા હોવાથી, (અનિરૂદ્ધનું તેઓની) ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તન થયું. 'ઘણા વધેલા-સ્નેહવાળી' વિશેષણથી સદા (ઉપચારોના) સાધનો (પૂરા પાડવા)નું કારણ કહેલું છે. તેને બીજાં કોઇ કાર્યનું સ્મરણ રહેલું નહિ એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. 'ઉષાએ' શબ્દથી એમ સમજાવેલું છે કે તેને પહેલાંની સ્ત્રીઓનું સ્મરણ રહેલ નહિ, (અને) આને સર્વથી ઉત્તમ (જાણતો). 'अपहृतम्' વશ કરેલી એટલે તે(ઉષા)ને અધીન થએલી હતી इन्द्रियम् ઇંદ્રિય જેની તેવો (તે થયો હતો). ૨૩.

तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ॥
हेतुभिर्लक्षयांचक्रुरापीतां दुरवच्छदैः ॥२४॥
भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ॥
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥२५॥

તેવી રીતે યદુવીરથી ભોગવાતી પીળા વર્ણવાળી તેને સીપાઇઓએ છૂપાં રાખી ન શકાય તેવાં ચિહ્નોથી વ્રતથી ભ્રષ્ટ થએલી જાણી, (અને) 'હે રાજન્! આપની પુત્રી કન્યાનું વર્તન કુલને દૂષણરૂપ હોવાનું અમે માનીએ છીએ' (એમ) જાહેર કર્યું. ૨૪–૨૫.

પછી પુરૂષથી ભોગવાએલી (તે), ગર્ભથી થએલાં અથવા ભોગથી જ થએલા ચિહ્નોથી, ભ્રષ્ટ થએલું છે વ્રત જેનું તેવી (જણાઇ). કન્યાનું વ્રત બ્રહ્મચર્ય છે. પછી (સીપાઇઓએ) તેને વ્રતથી ભ્રષ્ટ થએલી માની. 'યદુવીરથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (તે) ઘણી જ ભોગવાએલી. તેથી ચિહ્નો સ્પષ્ટ (દેખાયાં). આ સર્વ બાજુએ પીતાં પીળા વર્ણવાળી (તે થઇ). શ્રમને લીધે અથવા ગર્ભ (રહેવા)ને લીધે સ્ત્રીઓ તેવી થાય છે. 'दुरवच्छदैः' એટલે છૂપાં રાખી ન શકાય તેવા ગુણો અને રૂપથી (તેને તેવી) જાણીને, પોતાનો અપરાધ ગણાશે એવા ભયથી સીપાઇઓએ (બાજુને) જાહેર કર્યું. 'હે રાજન્!' (વિગેરે)થી તે ચોકી રાખનારા કન્યાના અંતઃપુરના અમલદારોનું વાક્ય કહે છે.

'અયોગ્ય (વૃત્તાંત બાણુને) કેમ સંભળાવવું?' એવા વિચારથી ભય રાખી સંબોધન કરીને, પછી ભારે દુઃખદાયક (વૃત્તાંત) સૂચવે છે. 'વર્તન' એટલે વ્યભિચાર. 'માનીએ છીએ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે એ) સત્ય માત્ર અનુમાનથી જાણેલું છે.

'ભલે (તેમ) હોય, (તેમાં) શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કુલને દૂષણરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે જો કે પાપ વિગેરેનો તેઓને ભય હોતો નથી છતાં પણ દૈત્યો વ્યભિચારી હોતા નથી, જેમ દેવોમાં અસત્ય દોષ (ગણાય) છે, તેમ તેઓના કુલમાં વ્યભિચાર દોષરૂપ છે. ૨૫.

'ત્યારે કોણ (કન્યાના અંતઃપુરમાં) આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ।
कन्याया दूषणं पुम्भिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥२६॥

હે પ્રભો! ઘરમાં સંપૂર્ણ સાવધાનીથી અમારાથી રક્ષાતી, પુરૂષો જેને જોઇ શકે નહિ તેવી કન્યાનું દૂષણ (કેમ થયું તે) અમે જાણતા નથી. ૨૬

'કન્યા' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે પોતાની મેળે તેણે વિવાહ કર્યો નથી. આ (શબ્દ)થી અનુમાન કરેલો વૃત્તાંત ખોટો હોવાનું પણ યુક્તિથી કહેલું છે. તેથી જ 'દૂષણ અમે માનીએ છીએ' અને 'જાણતા નથી' એમ કહેલું છે. જો તેમ ન હોય, (દૂષણનો) નિશ્ચય થએલ હોય, તો તેઓ પણ હણવા યોગ્ય થાય. ૨૬.

પછી (દૂષણનો) નિશ્ચય કરવા તેણે પોતે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥२७॥

પછી પુત્રીનું દૂષણ જેણે સાંભળેલું તેવો બાણ ઘણો દુઃખી થઈ ઝડપથી કન્યાના અંતઃપુરમાં ગયો (અને) તેણે યદુના વંશજને જોયો. ૨૭.

તે ઘણો એટલે શસ્ત્રો વિગેરેના (પ્રહારો)થી પણ વધારે દુઃખી થયો. પછી ઝડપથી કન્યાના અંતઃપુરમાં ગયો (અને ત્યાં) પહેલાં યદુના વંશજ (અનિરૂદ્ધ)ને જ જોયો. તે બધાએ यदून् યદુઓનો उद्वहति ઉદ્ધાર કરતો હતો, તેથી તે ઘણો શૂરવીર અને યદુકુલમાં ઉત્પન્ન થએલો હતો એમ (બાણે) જાણ્યું. ૨૭.

તેણે જોએલ અનિરૂદ્ધ ભય વિનાનો હતો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકોમાં તેનું વર્ણન કરે છે:—

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ॥
बृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥२८॥
दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाभितृष्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ॥
बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥२९॥

ભુવનોમાં એકલા સુંદર, શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રવાળા, કમલ જેવાં નયનવાળા, મોટી ભુજાવાળા, કુંડલો અને કેશોના તેજથી તથા હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી શોભતા મુખવાળા, સર્વ તરફની તૃષ્ણાવાળી પ્રિયાની સાથે પાસાથી જૂગાર રમતા, તેના અંગના સંગને લીધે સ્તન ઉપરના કેસરવાળી અને રસવાળા મોગરા જેમાં હતા તેવી માલાને બાહુઓ વચ્ચે ધારણ કરતા, તેની સમીપ બેઠેલા કામના તે પુત્રને જોઇને તે વિસ્મય પામ્યો. ૨૮-૨૯.

તે સ્ત્રીઓનું અત્યંત હિત કરનાર હતો એમ જણાવવા 'કામના પુત્રને' શબ્દ યોજેલ છે. 'ભુવનોમાં એકલા સુંદર' વિશેષણથી (તેને) બધાએને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર કહેલો છે. 'શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રવાળા' વિશેષણોથી ભગવાનની સમાન રંગથી ભગવદીયપણું જણાવેલું છે. 'કમલ જેવાં નયનવાળા' વિશેષણથી (તેને) દૃષ્ટિથી જ સર્વને આનંદ આપનાર કહેલો છે. 'મોટી ભુજાવાળા' વિશેષણથી ભોગ (કરવા)ની યોગ્યતાવાળો અને વીર (કહેલો છે). આ સ્વભાવથી પણ ઉત્તમ હોવાથી 'કુંડલોથી અને કેશોથી શોભતું હતું મુખ જેનું' એમ કહેલું છે. 'હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (શોભતા મુખવાળા)' શબ્દથી (તેનો) મનોહર સ્વભાવ કહેલો છે. આથી એમ કહેલું છે કે આ વર સર્વ લક્ષણોથી સંપૂર્ણ હતો. ૨૮.

તે ચોરીથી વ્યભિચારનો સંબંધ રાખતો નહતો એમ ઓગણત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. જેમ પરણેલા સ્ત્રી અને પુરૂષ પાસાથી રમે છે તેમ તેની એકલાની અંદર પ્રેમ રાખતી પ્રિયાની સાથે પાસાથી જૂગાર રમતો (તેને જોયો) અને 'સર્વ તરફની તૃષ્ણાવાળી' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે રમત રમત માટે જ (રમાતી) નહતી, પરંતુ રસનું પોષણ કરનારી હતી, કારણ કે સર્વ તરફની તૃષ્ણા હતી જેની તેવી (ઉષા) સર્વ તરફથી સંબંધ (રાખવા) ઇચ્છતી હતી. અથવા 'अभितृप्तया' એટલે સંભોગથી સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થએલી (પ્રિયા સાથે પાસાથી રમતો જોયો). અથવા 'अभिनृम्णया' (પાઠ લેવો). 'नृम्णम्' વૈદિક શબ્દ 'नृम्णाय नृम्णम्' એ (મંત્ર)માં પ્રસિદ્ધ છે. 'પ્રકાશમાનમાં પ્રકાશમાન' એવો (તેનો) અર્થ છે. 'अभिनृम्णया' એટલે સર્વ તરફથી પ્રકાશતી, પરંતુ કોઇ પણ અંશથી સંકોચથી નહિ રહેલી (પ્રિયા સાથે પાસાથી રમતો જોયો). તેના સંબંધમાં આવેલો જ ક્રીડા કરતો હતો એ વિષયના સર્વ સંદેહો દૂર થાય

તે માટે 'તેના અંગના સંગને લીધે સ્તન ઉપરના કેસરવાળી માલાને (ધારણ કરતો)' શબ્દ યોજેલ છે. તે(ઉષા)ના અંગના સંગને લીધે સ્તન ઉપરનું જે કેસર માલાને ચોંટેલું, તેવી માલાને (પોતાના) બાહુઓ વચ્ચે ધારણ કરતો, એટલે ઘણા જ રસાલ સમયે જોયો, એવો (અર્થ છે). રસવાળો જે મોગરો, તે જેમાં હતો તેવી માલા (હતી), એમ તેને ભ્રમર વિગેરેનો સંબંધ (હોવાનું) જણાવેલ છે. મોગરો ગંધથી અને રંગથી રસનું પોષણ કરનારો છે. તે(બાણ)ની જ સમીપ પણ બેઠેલો, એટલે બાણ આવ્યો ત્યારે પણ તેવી જ રીતે બેસી રહેલો (તેણે) જોયો. '(મારી) પોતાની સમીપ બેઠેલો' એમ (બાણે) કહેવું જોઇએ, ત્યારે તે(બાણ)ને તેવો વિચાર થયો (આવ્યો) નહિ, તેથી 'તેની સમીપ પણ બેઠેલા' એમ શુકે જ કહેલું છે. (તેની સમીપ પણ બેસી જ રહ્યો) તેથી જ (બાણ) વિસ્મય પામ્યો. ૨૯.

પછી તેના સેવકોએ (તે) સહન નહિ કરતાં યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः ॥
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥३०॥

શસ્ત્ર ધારણ કરેલા સીપાઇઓ અને સૈન્યોથી વીંટાએલા તેને પ્રવેશેલો જોઇને, હણવાની ઇચ્છાથી દંડ ધારણ કરનાર કાલની પેઠે. માધવ લોખંડની ભોગળ ઉગામીને ઉભો રહ્યો ૩૦.

(અંતઃપુરની) અંદર પ્રવેશ કરેલા તે (પોતાના) સાસરાને 'आततायिभिर्वृतम्' શસ્ત્ર ધારણ કરેલા (સીપાઇઓ અને સૈન્યો) સહિત આવતા (જોઇને), '(આ બધા મને) મારશે' એવો નિશ્ચય કરીને, (માધવ ઉભો રહ્યો). મધુના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ (માધવ) પોતાના સંબંધથી બીજાની અંદર પણ મદ ઉત્પન્ન કરે છે, તો પછી સાક્ષાત્ પોતાની અંદર (ઉત્પન્ન કરે તેમાં) કહેવું જ શું? તેથી તે એકલો યુદ્ધ (કરવા) માટે તૈયાર થયો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ('मौर्वं' એટલે) લોઢાથી જડેલી અથવા અમુક પ્રકારના ઘાસથી વીંટેલી (ભોગળ ઉગામી ઉભો રહ્યો). मौर्वी એ કોઇ ઘાસની જાત છે, અથવા લોઢાની જાત છે. (તેની બનેલી ભોગળ ઉગામીને) ઉત્તમ પ્રકારે ઉભો રહ્યો. (તેઓ) ઘણા નજીક જશે તો (અનિરૂદ્ધ તેઓના) પ્રાણ લેશે એમ જણાવવા 'દંડ ધારણ કરનાર કાલની પેઠે' એમ કહેલું છે. 'હણવાની ઇચ્છાથી ઉભો રહ્યો' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે સ્વરૂપથી ભયાનક નહતો. ૩૦.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ॥
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥३१॥

જેમ વારાહના સમૂહનું રક્ષણ કરનાર કૂતરાંને દૂર હઠાડે તેમ તેણે પકડવાની ઇચ્છાથી ચારે તરફથી ધસી આવતા તેઓને દૂર હઠાડ્યા. માર ખાતા તેઓ મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા (અને) ભાંગેલા માથાં સાથળ અને ભુજાઓવાળા થઇ નાઠા ૩૧.

આ (અનિરૂદ્ધ)ને પકડવો જ જોઇએ, પરંતુ હણવો ન જોઇએ એવા વિચારથી તેઓ ચારે તરફથી ધસી આવ્યા. પછી (અનિરૂદ્ધે) પોતે પણ સર્વ તરફથી ધસી આવતા તેઓને **अहरत्** દૂર હઠાડ્યા, અથવા જેમ (વારાહ) નજીક જઇને કૂતરાંઓને દાંતોથી મારે છે તેમ '**अहनत्**' માર્યા, પરંતુ કોઇથી પણ ગાંજ્યો ગયો નહિ. દૂરથી જ તેઓના અવાજો (આવતા હતા), પરંતુ તેઓ સમીપ જઇ શકતા નહતા. પછી જે થયું તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'સારી રીતે ભાંગેલાં હતાં માથાં, સાથળ અને ભુજાઓ જેઓની' એ શબ્દથી માર સહન ન થવાનું કારણ કહેલું છે. તેથી વીખરાએલા હોવાથી આરંભમાં મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યા, પછી ત્યાં (બહાર) પણ ભાંગેલા (દેહના) અવયવોવાળા થઈ નાઠા. ૩૧

તેઓ જતા રહ્યા ત્યારે, (બાણે) અલૌકિક પ્રકારથી તે(અનિરૂદ્ધ)ને બાંધ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली घ्नन्तं स्वसैन्यं कुपितो बबन्ध ह ॥
ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥३२॥

કોપેલા બલવાન બલિના પુત્રે પોતાના સૈન્યને હણતા તેને નાગના પાશોથી બાંધ્યો. (તેને) બંધાએલો સાંભળીને ઘણા શોક અને દુઃખથી પીડાએલી ઉષા આંખમાં આંસુ લાવી રડી ૩૨.

(બાણ) બલિનો પુત્ર હોવાથી પિતાના વેરને લીધે તેણે (અનિરૂદ્ધને) બાંધ્યો. નાગના પાશો (ભગવાનનો) અમુક અવતાર હોય ત્યારે ભગવાનનું પણ તેમ (બંધન) કરે છે, તો પછી તેમના અંશોનું (બંધન) કરે તેમાં કહેવુંજ શું? તે(અનિરૂદ્ધ)થી (બાણ) બલવાન હતો. દૈવી બલથી બંધન (કરવા)નું બીજું કારણ 'પોતાના સૈન્યને હણતા' વિશેષણથી કહેલું છે. જો (અનિરૂદ્ધ સૈન્યને) હણે નહિ તો પછી (બાણ શું બન્યું એ) જાણવાની ઈચ્છા કરીને, 'તેવું (લગ્ન) અયોગ્ય નથી' એમ વિચારીને પોતાની મેળે અથવા મહાદેવને પૂછીને વિવાહની પેઠે (ઉષાના કાર્યનું) અનુમોદન કરત. તેથી પોતાના સૈન્યને (તે) હણતો હોવાથી, '(આ મારો) જમાઈ છે' એવો નિશ્ચય કરીને (તેણે તેને) બાંધી જ લીધો, અને તે બંધન પણ (અનિરૂદ્ધ અંતઃપુરથી) દૂર ગયો ત્યારે જ કર્યું, તે

અર્થ* ઉત્તરાર્ધથી કરે છે. તે (અનિરૂદ્ધ)નું આશ્ચર્યકારક બંધન સાંભળીને, (તે પોતાનો) પતિ હોવામાં સંદેહ નહિ હોવાથી, આંખમાં આંસુવાળી થઈ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતી, તે રડી. આથી ('એમ કહેલું છે કે') તે (અનિરૂદ્ધ) જાર નહતો ૩૨

ઇતિ શ્રીમલ્લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રી વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રી ભાગવતની સુબોધિનીમાં
દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો અધ્યાય તેરમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચૌદમો.

चतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निरूप्यते ॥
निरोधो राजसः पूर्णो भविष्यति यतः फले ॥१॥

ચૌદમા (અધ્યાય)માં તો શિવ વિગેરે ઉપરનો વિજય વર્ણવેલો છે, જેને લીધે ફલ સંબંધમાં રાજસનો નિરોધ પૂર્ણ થાય. કા ૧.

भक्तवत्सलता दृष्टा न निरोधः क्वचित्तथा ॥
अतोऽन्यनाशशङ्कापि भजनान्तरबाधिका ॥२॥

(ભગવાનનું) ભક્તો પ્રતિ પ્રેમાળપણું જોવામાં આવ્યું, (પરંતુ) તેવા પ્રકારે (કરેલ) નિરોધ જોવામાં આવ્યો નથી.[1] કારણ કે બીજા (દેવ)થી નાશ થવાનો ભય[2] થાય, તે પણ ભજનની અંદર વિઘ્ન કરનારો છે. કા. ૨.

न बाधते हरिः क्वापि विरुद्धोऽपि कथं च न ॥
अक्लिष्टत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निरूप्यते ॥३॥

(હરિથી) વિરૂદ્ધ થવા છતાં પણ હરિ કોઈ પણ સમયે કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખ

---

* (ઉષાએ તેને બંધાએલો) 'સાંભળીને' એમ કહેલું હોવાથી, તે દૂર ગયા પછી તેનું બંધન થયાનું કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[1] ભગવાનનું ભક્ત પ્રતિ પ્રેમાળપણું સર્વ સ્થળે જોવામાં આવેલ, પરંતુ ભક્ત માટે બીજા દેવ સાથે વિરોધ જોવામાં આવેલ નહતો. (લે) निरोधः પાઠ છે. બીજા દેવ ઉપર યુદ્ધમાં વિજય મેળવી, ભક્તનો નિરોધ કરેલ હોય તેવું જોવામાં આવ્યું નહતું, એવો અર્થ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

[2] કારણ કે ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરનારો બીજા દેવથી નાશ થવાનો ભય 'પણ ભક્તોને થાય' તેથી તેવો ભય દૂર કરવા બીજા દેવ ઉપરના વિજયનું અહિં વર્ણન કરવામાં આવે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

દેતા નથી.[1] હરિની બેદરકારી તો અહિં (તેમનું) ક્લેશ વિના કર્મ કરનારપણું જણાય[2] તે માટે કહેલી છે. કા. ૩.

प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि नयनेऽन्वेषणं न हि ॥
अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तनाधिके ॥४॥

પ્રદ્યુમ્નની પેઠે તે(અનિરૂદ્ધ)ને પણ લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે તપાસ થઇ નહિ. (તેનું) અધિક ચિંતન થતાં અહિં પણ નારદને ભાળ આપનાર[3] કહેલછે કા. ૪.

सर्वभावेन युद्धाय ज्वरोपाख्यानमुच्यते ॥
तामसस्तु ज्वरोऽत्रैव समुत्पन्नस्तथोत्तमः ॥५॥

સંપૂર્ણ રીતે યુદ્ધનું વર્ણના થાય તે માટે જ્વરનું ઉપાખ્યાન કહેલું છે. તામસ[4] જ્વર તો[5] અહિંજ ઉત્પન્ન થએલો. તેવી જ રીતે ઉત્તમ[6] (જ્વર પણ થએલો). કા. ૫.

शीतरोगौ पृथक् पूर्वमुत्पन्नौ मिलितौ न हि ॥
अतो हि भगवानत्र मेलयामास सर्वथा ॥६॥

શીત અને રોગ[7] પહેલાં જૂદા જૂદા ઉત્પન્ન થએલા, ભેગા થએલા નહિ તેથી અહિં ભગવાને (તેમને) સર્વ પ્રકારે ભેગા કર્યાં. કા. ૬.

ગયા અધ્યાયના અંતે (અનિરૂદ્ધનું) બંધન કહ્યું. એવી રીતે શોણિતપુરમાં વૃત્તાંત થતાં, દ્વારકાની કથા કહેવી જોઇએ, તેથી (તે કહેવાનાં) કારણ તરીકે પહેલાં કહેલી કથા નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बन्धूनां च भारत ॥
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥१॥

---

[1] 'નારદે કહ્યું તે પહેલાં ભગવાને (અનિરૂદ્ધને છોડાવવાની) પ્રવૃત્તિ કેમ ન કરી!' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. (લે)

[2] 'ત્યારે ભગવાને ભક્તોની દરકાર કરી નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી આ પ્રયોજન જણાવેલું છે. (લે)

[3] ('प्रमाणम्' એટલે જ્ઞાન (પ્રમા) જેનાથી થાય તે) પ્રદ્યુમ્ન પેઠે અનિરૂદ્ધની ભાળ આપનાર પણ નારદ હતા, એવો અર્થ છે. (લે)

[4] 'તામસ' એટલે શંકરની કથારૂપ. (લે)

[5] પ્રસિદ્ધ જ્વર પહેલાં જ ઉત્પન્ન થએલો, તેથી 'तु' 'તો' શબ્દથી તે આ સમયે ઉત્પન્ન થયો નહતો એમ જણાવેલ છે. (લે)

[6] 'ઉતમ' એટલે વૈષ્ણવ જ્વર, એવો અર્થ છે. (લે)

[7] શીત અને ઉષ્ણ જ્વર પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા. આ સમયે જ્વર શિવની કથારૂપ થયો, એવો ભેદ (કરેલો) છે. (લે) અહિં 'शितज्वरौ' પાઠ પણ છે.

હે ભારત! અને અનિરૂદ્ધને નહિ જોતાં તેના બંધુઓ શોક કરતા હતા તેટલામાં વળી વર્ષાઋતુના ચાર માસ વીત્યા ૧.

'च' 'અને' શબ્દથી (અનિરૂદ્ધ દ્વારકાથી) કેવી રીતે ગયો તેના પ્રકારનું જ્ઞાન વિગેરેનો સમાવેશ કરેલો છે. અનિરૂદ્ધ પણ જો છૂપાઈ જાય તો બધું વિપરીત થાય,[1] એવા વિચારથી તેના બંધુઓને અને 'च' 'વળી' શબ્દ હોવાથી બીજાઓને (પણ) શોક થયો. 'હે ભારત!' એ સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. 'ચાર વર્ષાઋતુના માસો વીત્યા' શબ્દોથી શાંત રહેવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે વર્ષાઋતુમાં યુદ્ધ વિગેરે માટે જવાની (શાસ્ત્રની) મના છે. 'શોક કરતા હતા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેઓ તે(અનિરૂદ્ધ)માં એકલામાં આસક્તિ વાળા હતા. (તેનું) જ્ઞાન કરાવનારૂં ચિહ્ન[2] પ્રસિદ્ધ નહિ હોવાથી, લૌકિક પ્રકારથી પ્રાપ્ત થયું નહિ, તેથી (તેની) શોધ કરવા છતાં તે મળ્યો નહિ. ૧

તેથી નારદના વચનને લીધે, વૈષ્ણવોની પ્રસન્નતા[3] થાય તે માટે તેઓએ યુદ્ધ માટે તૈયારી કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ॥
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥२॥

બંધાએલા (અનિરૂદ્ધ)ની વાત અને કર્મ નારદ પાસેથી સાંભળીને, શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા વૃષ્ણિઓ શોણિતપુર ગયા. ૨.

તે(અનિરૂદ્ધ)નું વૃત્તાંત અને (તેનું) થએલું બંધન, वार्तां આરંભથી (તેની) વાત, બંધાએલાની વાત અને તે(બાણ)ની કન્યા સાથે રમણરૂપ કર્મ, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી (તેણે કરેલું) યુદ્ધ (સાંભળીને), પછી યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ શોણિતપુર ગયા.

'તે (શોણિતપુર)માં મહાદેવ રહેતા હતા. તેથી (ત્યાં જવાથી) તેમની સાથે કજીઓ થવાનો સંભવ હોવાથી યાદવો (ત્યાં) કેમ ગયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ હતા તેવા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. શ્રીકૃષ્ણજ હતા દેવ જેમના તેવા (તેઓ હતા). આ (વિશેષણ)થી (યુદ્ધ કરવાની) શક્તિ પણ જણાવેલી છે. ૨

---

[1] મનના અધિદેવ (અનિરૂદ્ધ)ને અસુરો પૂરી રાખે તો બધાનાં મન અસુરના સંબંધવાળા થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'प्रमाणम्' એટલે જ્ઞાન કરાવનાર, ભાળ કરાવનાર કાંઇ (સાધન) પ્રાપ્ત થયું નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

[3] વૈષ્ણવોને શોક થયાનું કહેલ તે (શોક) દૂર કરવા. તેથી જ ભગવાનની આજ્ઞાની પણ રાહ જોઇ નહિ. (લે)

(તેઓનું) લૌકિક સામર્થ્ય કહેવા માટે નીચેના શ્લોકમાં મોટાઓનાં નામ કહે છેઃ—

प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः साम्बोऽथ सारणः ॥
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥३॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेता सर्वतो दिशम् ॥
रुरुधुर्बाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥४॥

બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા પ્રદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ, ગદ સાંબ અને સારણ, નંદ ઉપનંદ ભદ્ર વિગેરે ઉત્તમ યાદવોએ બાર અક્ષૌહિણી સાથે મળી બાણના નગરને બધી દિશાઓથી સંપૂર્ણરીતે ઘેરી લીધું. ૩-૪.

(૧) પ્રદ્યુમ્ન. (૨) युयुधानः એટલે સાત્યકિ. (૩) 'ગદ' બલભદ્રના ભાઈ. (૪) 'સાંબ' ભગવાનના પુત્ર. આ ચાર મહારથીઓને મુખ્ય ગણેલા છે. પછી 'अथ' 'અને' શબ્દથી જૂદા આરંભથી છૂટા (સામાન્ય યાદવો)ને ગણાવે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી તેના સંબંધવાળા સારણ વિગેરે ભગવાનના ભાઇઓ કહેલા છે. તે પણ ચાર ગણાવેલા છે. એવી રીતે આઠ પ્રકારના મુખ્ય થએલા. જે મુખ્ય અને ગૌણ(યાદવો)ના, તે બધાએ બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા હતા, પરંતુ ઉદ્ધત અથવા સ્વતંત્ર નહતા. પૂરેપૂરી શક્તિ જણાય તે માટે (બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ) બંનેનાં નામ કહેલાં છે. તેઓનું સ્વાભાવિક બલ બાર અક્ષૌહિણી (સૈન્ય) સાથે ભળ્યું. 'समेताः' પરસ્પરની કડવાશ તજીને ભેગા થઈ તેઓએ બધી દિશાઓથી (શોણિતપુરને) ઘેરી લીધું. (તે શહેર) 'બાણનું નગર' એમ પ્રસિદ્ધ હતું. 'સંપૂર્ણરીતે' (ઘેરી લીધું), એટલે કોઈ પણ સ્થલે સૈન્ય તૂટક થતું નહતું. 'ઉત્તમ યાદવો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તેઓને કોઈ સ્થલે ભય (થતો) નહતો. ૩–૪

પહેલાં જ તે(બાણ)નો અપરાધ સાબિત થએલો હોવાથી, તેઓએ જતાં વેત સર્વ તરફથી વિનાશ કરવા માંડ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भज्यमानपुरोद्यान प्राकाराट्टालगोपुरम् ॥
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥५॥

શહેરના મધ્ય ભાગો, બગીચા, કિલ્લો, કોઠા તથા દરવાજાઓ જેના ભંગાતા હતા તેવા (નગર)ને જોઇને, ક્રોધ કરીને, સરખું સૈન્ય લઇ (બાણ) બહાર નીકળ્યો. ૫.

पुराणि-જેમ મોટા નગરોની અંદર શહેરો હોય છે, તેવા શહેરના મધ્ય ભાગો; उद्यानम् બગીચાઓ, प्राकारः કિલ્લો, अट्टालाः ઉંચી મેડીઓના ઉપરના

ભાગો (કોઠા), ગોપુરમ શહેરનો દરવાજો; આ (સર્વ) ભંગાતા હતા જે નગરના, તેવા પ્રકારનું ભગવદીઓએ બનાવેલું પોતાનું નગર જોઇને, પોતાની વડાઈ જણાવવા માટે સરખુંજ સૈન્ય લઇને (બાણ) નગરની બહાર નીકળ્યો; (કારણ કે) ઓછું સૈન્ય હોય તો (પોતાની) અપકીર્તિ થાય, (અને) વધારે સૈન્ય હોય તો (યાદવો) નાસી જાય તેવો વિચાર કરી, તેઓ તેમ ન કરે તે માટે સરખુંજ સૈન્ય લઈ બહાર નીકળ્યો. ૫

પછી તે (બાણ) મૂર્ખ છે એમ માની, શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં (યાદવોના) રક્ષણ કરનારા હોવાથી કોઈ પણ (યાદવ) હણાશે નહિ એમ વિચારી,. શિવ પોતે પણ આ(બાણ ના સાહાય્ય કરનારા થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

बाणार्थं भगवान्रुद्रः संसुतः प्रमथैर्वृतः ॥
आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ।६॥

પુત્ર સહિત, પ્રમથોથી વીંટાએલા ભગવાન રૂદ્ર નન્દિ આખલા ઉપર બેસીને બાણ માટે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા ૬.

(રૂદ્ર) બનાવટી નહતા એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. रुद् રોગોને द्रावयति ભગાડે તે 'રૂદ્ર'. 'પુત્ર સહિત' એટલે 'કાર્તિકેય સાથે'. તેથી બધાએ દેવો અહિં (તેમની) સાથે આવેલા છે એમ જાણવું, કારણ કે તે (કાર્તિકેય) સેનાપતિ છે. 'પ્રમથોથી વીંટાએલા' વિશેષણથી પોતાના ભૂતગણોથી વીંટાએલા કહેલા છે. બાણ દૈત્ય હોવાથી દૈત્યો સ્વાભાવિક (રીતે તેની સાથે હતા). આથી એમ કહેલું છે કે એક બાજુએ સંવત્સરરૂપ કાલ સાથે ભગવાન હતા, (અને) બીજી બાજુએ બધાએ એટલે ઘણા અને નમાલા હતા. 'નન્દી આખલા ઉપર બેસીને' એટલે પોતાના ઘરડા આખલા ઉપર બેસીને (રૂદ્ર) જાણે કે નાટક ભજવતા હોય તેમ તે બે બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. વાસ્તવિક રીતે તો આ (શંકર) તે બેના જ છે. ૬

પછી નીચેના બે શ્લોકોથી યુદ્ધનું વર્ણન કરે છે:—

आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥
कृष्णशंकरयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥७॥
कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ॥
साम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥८॥

હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણનું અને શંકરનું, તેમજ પ્રદ્યુમ્ન અને કાર્તિકેયનું ઘણું દારૂણ, અદ્ભુત, રૂંવાડાં ઉભા કરનારૂં યુદ્ધ થયું. કુંભાંડ અને કૂપકર્ણને બલભદ્ર સાથે યુદ્ધ થયું. સાંબનું બાણના પુત્ર સાથે અને સાત્યકિનું બાણ સાથે (યુદ્ધ થયું). ૭-૮.

'ઘણું દારૂણુ' એટલે ઘણું મોટું સદાએ શસ્ત્રના પ્રહારવાળું. 'રૂંવાડાં ઉભાં કરનારૂં' એટલે સાંભળતાં રોમાંચ થાય તેવું. 'શ્રીકૃષ્ણુ અને શંકરનું' શબ્દોથી જૂદા જૂદા (યુદ્ધ કરનારા) કહે છે. હે રાજન્!' સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કોઈક પ્રસંગે મોટા (પુરૂષો) પણ યુદ્ધ કરે છે 'પ્રદ્યુમ્ન અને કાર્તિકેયનું' એટલે બંનેના પુત્રોનું (યુદ્ધ થયું). 'કુંભાંડ અને કૂપકર્ણુ' (અનુક્રમે) દૈત્ય અને સિદ્ધ હતા. (તે) બંનેને બલભદ્ર સાથે યુદ્ધ થયું. 'સાંબને બાણુના પુત્ર સાથે (યુદ્ધ થયું)'. 'બાણુનો પુત્ર' એમજ તે પ્રસિદ્ધ થએલો, પરંતુ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો નહતો. બાણુની સાથે મહારથી સાત્યકિને (યુદ્ધ થયું). ૭–૮

પાંચ (યુદ્ધ કરનારાં) જોડકાં કહીને, તે યુદ્ધનું સર્વથી ઉત્તમપણું કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે બ્રહ્મા વિગેરેએ પણ આશ્ચર્યને લીધે તે જોયું:—

ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ॥
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥९॥

બ્રહ્મા વિગેરે દેવોના અધિપતિઓ, મુનિઓ, સિદ્ધો અને ચારણો ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ, (અને) યક્ષો વિમાનોમાં બેસી જોવા આવ્યા. ૯.

(૧) 'દેવોના અધિપતિઓ' એટલે ઈંદ્ર વિગેરે, (૨) સનક વિગેરે મુનિઓ, (૩) કપિલ વિગેરે સિદ્ધો. આ ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ (જોનારા) કહ્યા. (૧) સિદ્ધો અને ચારણો (૨) ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ અને (૩) યક્ષો આ ત્રણ પ્રકારના હલકા (જોનારા) કહ્યા. એવી રીતે છ પ્રકારના કહેવામાં આવતાં, બધાએ કહેવાયા છે. યુદ્ધ(જોવા)માં ગરકાવ થતાં દેહનું ભાન ન રહે તો પણ પડી ન જવાય તે માટે 'વિમાનમાં બેસીને' આવવાનું કહેલું છે. ૯

પછી નીચેના શ્લોકોથી સામસામા પક્ષવાળાને પ્રહાર કર્યાનું કહે છે:—

शङ्करानुचरान् शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ॥
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥१०॥
भूतमातृपिशाशाचांश्च कूष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ॥
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैर्भृशम् ॥११॥
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ॥
प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥१२॥

શૌરિએ શાંર્ગ ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં તીક્ષ્ણુ અણીઓવાળા બાણોથી શંકરના અનુચર ભૂત, પ્રમથ અને ગુહ્યકોને, ડાકણો અને યાતુધાનોને, વિનાયકો સહિત વેતાલોને, પ્રેતો માતૃકાઓ અને પિશાચોને,

કૂષ્માંડો અને બ્રહ્મરાક્ષસોને ઘણા દૂર નસાડયા. પિનાકીએ જૂદી જૂદી જાતના અસ્ત્રો શાંર્ગી ઉપર નાખ્યા. હાથમાં શાંર્ગ ધારણ કરનારાએ વિસ્મય પામ્યા વિના સામા અસ્ત્રોથી (તે અસ્ત્રોને) શાન્ત કર્યાં. ૧૦-૧૧-૧૨

દેવો તો તેમના (ભગવાનના) જ (સેવકો) હતા, તેથી શંકરના અનુચરો જેમણે પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી તેઓના ઉપર જ (ભગવાને) પ્રહાર કર્યા. 'શૌરિ' એમ (ભગવાનને) પિતાના નામથી ઓળખાવેલા છે. ભૂતો, પ્રમથો અને ગુહ્યકો એ ત્રણ, ડાકણો વિગેરે ત્રણ. ૧૦

પ્રેતો, માતૃકાઓ અને પિશાચો, કૂષ્માંડો, બ્રહ્મરાક્ષસો અને વિનાયકો એવા બાર પ્રકારના (શંકરના અનુચરો) થયા. કાલે ગળેલા તે બધાએને એટલે શાંર્ગમાંથી છોડેલાં તીક્ષ્ણ અણીઓવાળાં બાણોથી એટલે શક્તિવાળાં સાધનો વડે ઘણા દૂર નસાડ્યા; તે(બાણો)ના પ્રહારોથી દુઃખી થએલા તેઓ નાસવા લાગ્યા. ૧૧

પછી અનુચરો જતા રહ્યા ત્યારે પિનાકીએ પિનાક વડે જૂદી જૂદી જાતનાં અસ્ત્રો શાંર્ગી એટલે ભગવાન ઉપર નાખ્યાં. આરંભમાં સમાનપણું જણાવવા માટે બે ધનુષ્યો(નાં નામ) કહેલાં છે; પરંતુ ભગવાને તો તેમને નિષ્ફલ જ કર્યાં, પરંતુ નસાડ્યા નહિ એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (યુદ્ધ) લૌકિક હતું એમ જણાવવા 'હાથમાં શાંર્ગ ધારણ કરનારા' શબ્દ યોજેલ છે. 'વિસ્મય પામ્યા વિના' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાનનો) જય થવા છતાં પણ (તેમને) ગર્વ થયો નહતો. (આ) લૌકિક (કાર્ય)માં રોકાએલ હોવાપણું દર્શાવનારૂં (ચિહ્ન) છે. ૧૨

નીચેના શ્લોકમાં (અસ્ત્રો) ખાસ પ્રકારથી (નામ દઇને) કહે છે:—

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ॥
आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥१३॥

અને બ્રહ્માસ્ત્રને બ્રહ્માસ્ત્રથી, અને વાયવ્યને પાર્વતથી, અને આગ્નેયને પાર્જન્યથી અને પાશુપતને પોતાનાંથી (શાંત કર્યાં). ૧૩.

'च' 'અને' શબ્દથી બ્રહ્માસ્ત્રના બધાએ પ્રકારો કહેલા છે. અહિં* પહેલા (કહેલા)નાં કરતાં પાછલ (કહેલું) વધારે બલવાળું છે એમ નથી, પરંતુ અસ્ત્રનું જ્ઞાન અને (તેને યોજવાનું) બલ ઉપયોગનાં હોવાથી લૌકિક (યુદ્ધ)માં પણ ભગવાનની જ સરસાઇ (કહેલી છે). 'અને વાયવ્યને' એ વિષયમાં પણ તેમજ છે. પાર્વત અસ્ત્ર જ તે(વાયવ્ય)ને શાંત કરનારૂં છે, કારણ કે વાયુને બીજો વાયુ રોકતો નથી. 'અને આગ્નેયને પાર્જન્યથી (શાંત કર્યું)' કારણ કે જલથી જ અગ્નિ શાંત થાય છે. છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળા (અસ્ત્ર)ને શાંત કરવા માટે પહેલી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળું (અસ્ત્ર) યોજ્યું, એવી (વાક્યની) યોજના છે.

---

* અહિં' એટલે બ્રહ્માસ્ત્રના સંબંધમાં.

‘જૂદી જૂદી જાતનાં (અસ્ત્રો) નાખ્યાં’ (શ્લોક ૧૨) એમ કહ્યું ત્યાંથી જ (વાક્યની યોજના) ચાલુ છે. પાશુપતને શાંત કરવા માટે પોતાનું એટલે નારાયણ અસ્ત્ર નાખ્યું એમ (કહેલું છે), કારણ કે અંધકારને રોકનારો સૂર્ય જણાએલોજ છે, તેવીજ રીતે તમો(ગુણને રોકનારો) સત્ત્વગુણ છે. ‘च’ ‘અને’ શબ્દથી વચલાં (વચ્ચે યોજેલાં) અસ્ત્રો પણ જણાવેલાં છે. ૧૩

मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भास्त्रेण जृम्भितम् ॥
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥१४॥

જૃંભાસ્ત્રથી બગાસાં ખાતા ગિરિશને તો મોહ પમાડીને શૌરિએ બાણના સૈન્યને તરવાર, ગદા અને બાણોથી હણવા માંડયું ૧૪.

પછી ખૂટી ગએલાં અસ્ત્રવાળા (શંકર)ને જૃંભાસ્ત્રથી મોહ પમાડ્યા. ‘જૃંભણ’ નામનો ગણ ત્રીજા (સ્કંધ)માં કહેલો છે, તે દેવતા હતો જેનો તેવું તે અસ્ત્ર હતું. ‘तु’ ‘તો’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (શંકરને) મોહ ન થાય તેમ નહતું; તેનું કારણ ‘ગિરિશ’ એ નામથી કહેલું છે. પર્વતોમાં જ ઘણો મોહ રહેલો છે. ‘બગાસાં ખાતા’ વિશેષણથી દેવતા (જૃંભણ)નો પ્રભાવ દર્શાવેલો છે. તેમ ન હોય તો, અલૌકિક પ્રકારથી મોહ (કર્યાનું) સંભવે. પછી મોહને લીધે મહાદેવ (યુદ્ધમાંથી) પાછા ફરતાં, અથવા શાંત રહેતાં, અથવા શયન કરતાં અથવા (યુદ્ધથી) વિરુદ્ધ થતાં, પછી બાણના સૈન્યને શૌરિએ (અનુક્રમે) (૧) સંપૂર્ણ રીતે કાપી નાખનાર, (૨) મારી નાખનાર અને (૩) થોડું કાપનાર (૧) તરવાર (૨) ગદા અને (૩) બાણોથી લૌકિક પ્રકારે હણવા માંડયું ૧૪

એ પ્રમાણે ભગવાનનું યુદ્ધ કહીને, પછી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બીજાઓના તેવાં (યુદ્ધ) કહે છે:—

स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ॥
असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनापाक्रमद्रणात् ॥१५॥

પ્રદ્યુમ્નના બાણોના સમૂહોથી ચારે તરફથી પીડાતો કાર્તિકેય અંગોમાંથી લોહી વહેવરાવતો મોર વડે સંગ્રામમાંથી નાઠો. ૧૫:

બાણોના સમૂહોથી લોહી વહેરાવતો મૂર્ચ્છા પામેલ હોય તેમ મોરસ્વરૂપ સાધનને લીધે સંગ્રામમાંથી નાઠો. મોર તેને લઇને નાસી ગયો, એવો અર્થ છે. ૧૫

બલભદ્રે તો વિચાર ન કરતાં મારી જ નાખ્યા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुशलार्दितौ ॥
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥१६॥

કુંભાંડ અને કૂપકર્ણ મુશલથી પીડાએલા પડયા. જેમના નાથ હણાએલા હતા તેવાં તેમનાં સૈન્યો સર્વ તરફથી નાઠાં. ૧૬.

મુશલથી પીડાએલા, બે કટકા થઈ ગએલા, એકવારના પ્રહારથીજ જેમના ઉપરનો અને મધ્યનો ભાગ જૂદા પડી ગએલા તેવા ભૂમિ ઉપર પડ્યા એટલે મરી જ ગયા. ઉત્તરાર્ધથી તે (અર્થ) સ્પષ્ટ જણાવે છે. તેમનાં સૈન્યો–કારણ કે તે બે સેનાપતિઓ હતા–જેમના નાથ હણાએલા હતા તેવાં થયાં. 'સર્વ તરફથી' શબ્દથી એવો ગભરાટ જણાવેલો છે કે કેટલાક ભ્રમને લીધે ભગવાનના સૈન્યમાં પણ ગયા. ૧૬

એવી રીતે તે બેનો વધ થતાં બાણુ પોતે આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ॥
कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥१७॥

પોતાનાં સૈન્યને વીખરાઇ જતું જોઈને, ક્રોધ કરેલ બાણ યુદ્ધમાં સાત્યકિને મૂકી દઈને જ રથમાં બેસી શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસી આવ્યો. ૧૭.

'સામાન્ય યુદ્ધને મૂકી ખાસ પ્રકારે યુદ્ધ કેમ કરે છે' એમ વિચારી (બાણે) ક્રોધ કર્યો. પછી સાત્યકિને મૂકી દઈને જ તે શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસી આવ્યો. અહિં મૂકી દેવું એટલે 'હું તારી સાથે યુદ્ધ કરીશ નહિ' એમ (જણાવવું). તેમ (બાણ) ન કરે, તો તે (સાત્યકિ) (તેને) રોકી રાખે. 'હું અલૌકિક પ્રકાર(નું યુદ્ધ) દેખાડીશ' એવા વિચારથી (બાણે) લૌકિક (યુદ્ધ)નો ત્યાગ કર્યો. ૧૭

તે(બાણ)નો તે (અલૌકિક યુદ્ધનો) પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ॥
एकैकस्मिन्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥१८॥

સંગ્રામમાં દુષ્ટ મદવાળા બાણે એક સાથે પાંચસો ધનુષ્યો ખેંચીને એક એક (ધનુષ્ય)માં બબે બાણ સાંધ્યાં. ૧૮.

સાધનો[1] ઘણાં હોવા છતાં (બાણનું) કાર્ય એકજ હતું, એમ તેની (બાણ સાંધવાની) ઝડપની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે. 'ખેંચીને' એટલે ધનુષ્યની પરીક્ષા કરીને, એક એક ધનુષ્યમાં એક હાથથી બબે બાણો તેણે સાંધ્યાં, ત્યારે એક સમયે એક હજાર બાણ થયાં.

'એવી રીતે એકજ સમયે એ પ્રમાણે તેણે ઘણાં સાધન* ફેંકવાનું કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંગ્રામમાં દુષ્ટ મદવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે.

---

[1] 'સાધનો' એટલે બાહુઓ. (લે)

* 'સાધન' એટલે બાણ.

સંગ્રામમાં દુષ્ટ હતો મદ જેનો તેવો (તે હતો), કારણ કે મદવાળો (ગાંડો) સંબંધવાળું (કાર્ય) કરતો નથી. (આ તો) ઘણોજ દુષ્ટ મદવાળો હતો. ૧૮

થોડાથી જ (ભગવાને તે બધાં) નિષ્ફલ કર્યાં, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तानि चिच्छेद भगवान्धनूंषि युगपद्धरिः ॥
सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥१९॥

ભગવાન હરિએ તે ધનુષ્યોને એકસાથે કાપી નાખ્યાં, અને સારથિ રથ અને અશ્વોનો નાશ કરી, શંખ વગાડયો. ૧૯

એક સાથે એક બાણથી કમલિનીના એકસો પાંદડાંને વીંધે તેમ બધાંએ ધનુષ્યોને (ભગવાને) કાપી નાખ્યાં, પછી સારથિ, રથ અને અશ્વોનો (નાશ કર્યો). તેથી (ભગવાનનાં) બાણનું કાર્ય માત્ર પ્રહાર કરવાનું જ નહતું, પરંતુ તેણે નાશ કર્યો. ત્યાર પછી પણ (બાણને) યુદ્ધથી નહિ અટકતો જોઇને, 'જેનો અવાજ દાનવોના મદને હરનારો છે' એ વાકય પ્રમાણે તેના અંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન કરવા (ભગવાને) શંખ વગાડ્યો. પછી ભય પામેલો, નાસી જવાની પણ શક્તિ વિનાનો (બાણ) લજ્જાને લીધે શત્રુને પોતાની પીઠ નહિ દેખાડતાં, (હતો) તેમજ ઉભો રહ્યો. ૧૯

तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ॥
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥२०॥

તેની કોટરા નામની માતા પુત્રના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી નગ્ન થઇ વાળ છૂટા મૂકી શ્રીકૃષ્ણની આગળ ઉભી રહી ૨૦.

પછી જ્યારે તે (બાણ) મહાદેવનો ગણ થયો, ત્યારે પાર્વતીના અંશરૂપ (સ્ત્રી) તેની ધર્મની માતા થઈ. તે ધાવમાતાથી અને ધર્મમાતાથી જૂદા પ્રકારની ગણમાતા જેવી હતી. પછી 'કોટરા' નામવાળી તે પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થએલી (હોવાથી), અથવા તે(પાર્વતી)ના અંશરૂપ હોવાથી કોઈવાર 'પાર્વતી' કહેવાતી, માતૃગણમાં ગણાએલ 'કોટરા, રેવતી, જ્યેષ્ઠા' (૧૦–૬–૨૮) શ્લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ થએલી પુત્રના પ્રાણનુ રક્ષણ કરવાની ઈચ્છાથી નગ્ન થઈ વાળ છૂટા મૂકી શ્રીકૃષ્ણની આગળ ઉભી રહી. આથી તે(બાણ)ને દેવની સાહાય્ય હતી એમ જણાવેલું છે, અને (તેની) ધર્મમાં શ્રદ્ધા કહેલી છે. આથી આ ગણમાતા હતી એમ કહેલું હોવાથી, (તેને) ખરેખર જન્મ આપનારી જે અશના અથવા જે તે (બલિ)ની પત્ની વિન્ધ્યાવલિ હતાં તે બંને આ ન હોવાનુ જણાવેલું છે. ૨૦

તેણે તેમ કરવાથી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः ॥
बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम् ॥२१॥

પછી નગ્ન (સ્ત્રી)ને નહિ જોતાં ગદાગ્રજે આડું મુખ કર્યું, અને તેટલામાં રથ વિનાના થએલા અને કપાએલા ધનુષ્યવાળા બાણે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૧.

‘ નગ્ન સ્ત્રી, પ્રકટ સ્તનવાળીને (જોવી નહિ) ’ એવી શાસ્ત્રની મના હોવાથી, (તેને) નહિ જોતાં (ભગવાને) આડું મુખ કર્યું. વળી[1] (ભગવાન) ગદાગ્રજ હતા. પછી ભગવાન (યુદ્ધથી) આડું જોતાં બાણે પણ પાછું મુખ કરીને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. પગપાળો નાસી ગયો. તે રથ વિનાનો અને કપાએલા ધનુષ્યવાળો હતો. ‘च’ ‘અને’ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેના સેવકો બધાએ જતા રહ્યા. ૨૧

એવી રીતે પહેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરીને, ભગવાન અને શંકરનાં બીજા[2] રાજસ યુદ્ધ માટે નીચેના શ્લોકથી પ્રસ્તાવના કહે છેઃ—

विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥
अभ्यपद्यत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥२२॥

ભૂતોનો ગણ નાસી જતાં, ત્રણ માથાંવાળો અને ત્રણ પગવાળો તાવ તો જાણે કે દશ દિશાઓને બાળતો હોય તેમ શરણે આવેલનું રક્ષણ કરનાર પાસે આવ્યો. ૨૨.

જ્યારે ભગવાને આડું જોયું, તેજ સમયે (ભગવાને યુદ્ધની) તે સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી મહાદેવ પણ મોહમાંથી જાગ્યા. પછી (મહાદેવને) પોતાનું વિસ્મરણ થએલ તેથી (પોતાનાં યુદ્ધનાં) સાધન બનેલા અને સેવક બનેલા ભૂતો નાસી ગએલા તે જોઇને, તેમણે વૈદિક પ્રકારથી પોતાના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપવાળો રૂદ્ર જ્વર ઉત્પન્ન કર્યો એમ કહે છે. ‘ રૂદ્ર પશુનો નાશ કરે ’ એ મંત્રમાં રૂદ્રને જ્વર કહેલ છે. ‘ તેના પશુઓ રૂદ્રને ગમતા નથી ’ એ મંત્રમાં પણ (રૂદ્રને જ્વર કહેલ છે). વૈદિક માર્ગથી પણ ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવું જોઇએ, તેથી (તેવાં યુદ્ધ માટે) પ્રવૃત્તિ કરવા[3] ‘ ભૂતોનો ગણ નાસી જતાં (તાવ આવ્યો) ’ એમ (કહેલું છે). તેથી જ અહિં તાવની ઉત્પત્તિ કહેલી નથી, કારણ કે (પોતાનાં) જૂદાં રૂપથી રૂદ્ર જ તાવ થએલ છે. ‘ तु ’ ‘ તો ’ શબ્દથી (રૂદ્ર સિવાયનો) બીજો તાવ આવેલ નહતો એમ કહેલું છે; અને તે (રૂદ્ર જ્વર) ત્રણ માથાંવાળો અને ત્રણ પગવાળો

---

[1] શાસ્ત્રમાં (નગ્ન સ્ત્રીને જોવાની) મના હોવાથી ભગવાને આડું જોયું, અને ભગવાન ગદના મોટા ભાઈ હોવાથી તેમણે આડું જોયું એમ (કારણોનો) સરવાળો થાય છે. ભગવાન, ગદના મોટા ભાઈ હોવાથી ઉદ્ભવના કારણરૂપ છે. નગ્ન સ્ત્રીનું દર્શન તો અમંગલ હોઈ ઉદ્ભવથી વિરૂદ્ધ છે. (લે)

[2] ‘ બીજું યુદ્ધ ’ એટલે બીજા રૂપથી (કરવાનું) યુદ્ધ. (લે)

[3] ભૂતના ગણો હોય તે પ્રદેશમાં વૈદિક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

હતો. દાશાર્હ શરણે આવેલનું રક્ષણ કરવામાં ઉત્તમ (ભગવાન જે) કોટરાના હિત માટે (યુદ્ધથી) આડું જોઈ ગયા હતા, તેમની પાસે તે આવ્યો. 'જાણે કે દશ દિશાઓને બાળતો હોય તેમ' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કરતો જ તે આવ્યો. ૨૨

ભગવાન સર્વરૂપવાળા હોવા છતાં તે સમયે તેમણે તે(રૂદ્ર જ્વર)ને અટકાવનાર કર્મરૂપ[1]નો ત્યાગ કરીને, જૂદા પ્રકારથી પહેલાં ઉત્પન્ન થએલાં શીત અને તાવ[2]ને ભેગા કરીને (રૂદ્ર જ્વર સામે યુદ્ધ કરવા) મોકલ્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ॥
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥२३॥

પછી નારાયણ દેવે તેને જોઇને (પોતાના) જ્વરને મોકલ્યો. માહેશ્વર અને વૈષ્ણવ બંને જ્વરોએ યુદ્ધ કર્યું. ૨૩.

'તેને' એટલે તે જ્વરરૂપવાળા મહાદેવને જોઇને (દેવે પોતાના જ્વરને મોકલ્યો). 'હે અગ્નિ! તારાં જે ઘોર રૂપો છે ક્ષુધા અને તૃષ્ણા, અસ્તુ અને ક્વાનાહુતિ, અશના અને પિપાસા, સેદિ અને અમતિ. હે અગ્નિ! આ તારાં ઘોર રૂપો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે રૂદ્ર જ્વર આઠ મૂર્તિવાળા શિવની કલારૂપ હતો. 'જે અમારો દ્વેષ કરે છે અને અમે જેનો દ્વેષ કરીએ છીએ તેની પાસે તું તે(રૂપો) વડે જા'. એ શ્રુતિને લીધે, રૂદ્રે પ્રેરેલાં તે રૂપો ભેગાં થઇને જ્વરપણું પ્રાપ્ત કરી ભગવાન સમીપ આવ્યાં. પછી 'નારાયણ જ પુરૂષ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે નારાયણ દેવ યજ્ઞરૂપ પુરૂષ હોવાથી, તેમણે વૃત્રમાંથી જેમ અગ્નિ અને સોમને બહાર કાઢે તેમ તે(રૂદ્ર જ્વર)માંથી દેવતારૂપ અગ્નિને બહાર કાઢવા માટે (પોતાના) જ્વરને મોકલ્યો. 'ઇંદ્રે આત્મામાંથી શીત અને જ્વરને ઉત્પન્ન કર્યા' એ શ્રુતિમાં પણ એમ (કહેલું છે કે) આત્મા એટલે યજ્ઞરૂપ ભગવાને જ તે ઇંદ્ર)ની પ્રાર્થનાથી જ (શીત અને જ્વરને ઉત્પન્ન કર્યા. પછી બે જ્વરોનું પરસ્પર યુદ્ધ થયું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'બંને' એટલે પ્રસિદ્ધ જ્વરોએ, જેમ વિષ્ણુ અને શિવે પહેલાં (પહેલું) યુદ્ધ કરેલું, તેમના સેવકો (જ્વરો)એ પણ કર્યું, એવો (અર્થ છે). ૨૩

माहेश्वरः समाक्रन्दद्वैष्णवेन बलार्दितः ॥
अलब्ध्वा भयमन्यत्र भीतो माहेश्वरी ज्वरः ॥

---

[1] 'તેના પશુઓ રૂદ્રને ગગતા નથા' એવી શ્રુતિ ગયા શ્લોક પરનાં સુબોધિનીજીમાં કહી તે શ્રુતિમાં જ્વરને અટકાવનારૂં કર્મ કહેલું છે. (લે)

[2] પહેલું રૂપ શીત, અને પછીનું રૂપ વેદમાં 'રૂર' શબ્દથી જણાવેલો જ્વર, તે બંનેને ભેગા કરીને. એવો અર્થ છે (લે)

शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥૨૪॥

વૈષ્ણવ (જ્વર)ના બલથી પીડાએલા માહેશ્વર(જ્વર) રડવા લાગ્યો. બીજે કોઈ સ્થલે અભય પ્રાપ્ત નહિ થતાં ભય પામેલા શરણ ઇચ્છતા માહેશ્વર જ્વરે બે હાથ જોડી હૃષીકેશની સ્તુતિ કરી ૨૪.

બંને જ્વરો હોવાથી, (તેઓનું) યુદ્ધ સમાન હતું, છતાં પણ દેવતાનુંજ પ્રાબલ્ય હોવાથી માહેશ્વર (જ્વરે) વૈષ્ણવ (જ્વર)નાં બલથી પીડાઈ સારી રીતે રાડો પાડી; એટલે રડવા લાગ્યો. તામસ રૂદ્રની પ્રકૃતિવાળો હોવાથી (તે)જ પીડા થતાં રડે છે, બીજો રડતો નથી. રડવા છતાં પણ તે પીડા મટી નહિ ત્યારે વૈષ્ણવ (જ્વર)થી ભય પામીને, પોતાનું મૂલરૂપ (શંકર) પહેલાં જ પરાજિત થએલું (એમ) વિચારીને, શરણની ઈચ્છા રાખતો હૃષીકેશને જ શરણ ગયો, (પોતાનો) અંગીકાર કરે તે માટે (તેમની) સ્તુતિ કરી. ' હૃષીકેશ ' નામથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાને (તેને) તેવી જ પ્રેરણા કરેલી. વળી બીજે કોઈ સ્થલે અભય પ્રાપ્ત નહિ થતાં, પહેલાં થએલું દુઃખ સંભારીને તે ભય પામ્યો, (ભગવાન) અંગીકાર કરે તે માટે શરણની ઈચ્છા કરી. આથી એમ કહેલું છે કે (તેનું) અંતઃકરણ તેમના(ભગવાન)માં આસક્ત હતું. ' બે હાથ જોડી ' શબ્દથી નમ્રપણારૂપ કાયાની ક્રિયા કહેલી છે. ૨૪

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી તે(માહેશ્વર જ્વર)ની સ્તુતિ કહેછે:—

स्वरूपबलकार्याणि जानतो मम सर्वथा ॥
रक्षा त्वयैव कर्तव्येत्येवंरूपा स्तुतिः कृता ॥૭॥

(આપનાં) સ્વરૂપ બલ અને કાર્યને જાણનારની મારી રક્ષા આપે જ કરવાની છે, એવી એ પ્રકારની સ્તુતિ (તેણે) કરેલી છે. કા. ૭.

તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી સ્વરૂપ વર્ણવીને નમન કરે છે:—

॥ ज्वर उवाच ॥ જ્વર કહે છે:—

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ॥
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥૨૫॥

અનંત શક્તિઓવાળા, મોટાઓને વશ રાખનાર, સર્વના આત્મા, પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાના, જ્ઞાનરૂપ, વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ, જે તે બ્રહ્મ, બ્રહ્મના ચિહ્નવાળા, ઘણા શાંત આપને હું નમન કરૂં છું. ૨૫.

' શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થતું (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જે જોવામાં આવે છે તે(સ્વરૂપ)થી જૂદું હશે ' એવી શંકા દૂર કરવા, અને ' આ(શ્રીકૃષ્ણ)જ તે (સ્વરૂપ) છે ' એમ કહેવા, ' આપ ' એમ કહેલું છે.

'આ આઠ મૂર્તિવાળા(શંકર)નો સર્વનો સંહાર કરનારી શક્તિરૂપ જ્વર બીજાની સ્તુતિ શા માટે કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અનંત શક્તિઓવાળા' એટલે 'અનંત શક્તિઓ છે જેમની' એ વિશેષણથી તેમનું (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહેલું છે.

'કાલ વિગેરે અથવા બ્રહ્મા વિગેરેની સાહાય્ય પ્રાપ્ત થતાં (જ્વરનું) રક્ષણ થશે, તેથી બલવાન(જ્વર)ને શત્રુના શરણે જવાનું શું પ્રયોજન (હોય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોટાઓને વશ રાખનાર' એટલે 'બ્રહ્મા વિગેરેને પણ વશ રાખનાર' એવું વિશેષણ યોજેલું છે. 'છતાં પણ મરણ સારૂં, પરંતુ શત્રુને શરણ જવું (સારૂં) નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વના આત્મા' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વના આત્મા છે, પરંતુ શત્રુ નથી. આ (શબ્દ)થી (ભગવાનમાં) પક્ષપાત અને ક્રૂરતા નથી એમ કહેલ હોવા છતાં પણ, 'સર્વના આત્મા હોય તેમમો પણ પ્રકૃતિના સંબંધને લીધે[1] સ્વભાવ બદલાય' એવી શંકા કરીને, 'પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાના' વિશેષણથી તેમ થતું નથી એમ કહે છે. જીવની પેઠે (ભગવાન) પ્રકૃતિ વિગેરેના સંબંધવાળા નથી.

'જે દેખાતું હોય તે કામવાળું હોવાથી પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાનું કેમ (હોઈ શકે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્ઞાનરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે. તે (જ્વર) એમ માને છે કે આ (ભગવાન) ચિદ્રૂપ જ પ્રકટ થએલા છે; અથવા ઓડુલોમિની પેઠે અથવા સાંખ્યની પેઠે આત્માને માત્ર ચૈતન્યરૂપ માને છે. બંનેનો[2] ભેદ જીવપણાં[3] અને બ્રહ્મપણાંથી[4] થએલો છે. બધાએ દૈત્યના અંશવાળાઓ અને તેમના પક્ષપાતીઓ (ભગવાન) જ્ઞાનરૂપ જ છે એવા મતવાળા હોય છે. તેઓ પૈકી કેટલાકના મત પ્રમાણે ભગવાન જગતના કર્તા નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ વિગેરે (જગતના બનાવનાર) છે, તેથી તેઓનો પક્ષ (જ્ઞાનરૂપ શબ્દથી) લીધેલો ગણાય,[5] એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કારણરૂપ' શબ્દથી (તે મતને) ખોટો ઠરાવે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયના કારણ આપ જ છો. ચિંતામણિ વિગેરેના સંબંધમાં જોવામાં આવેલું છે કે વિકાર વિનાના એકલા(પદાર્થ)માંથી સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જ્ઞાનરૂપ પણ શ્રુતિમાં (જગતના કારણ તરીકે)

---

[1] ભગવાન સ્વરૂપથી કોઇનો પક્ષપાત કરતા નથી અને ક્રૂરતા દર્શાવતા નથી, છતાં પણ પ્રકૃતિના સંબંધને લીધે તેવું કરે, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] જીવ અને ભગવાન બંનેમાં જ્ઞાનરૂપ સમાન હોવા છતાં, જીવપણાં અને બ્રહ્મપણાંથી તેમનામાં ભેદ થાય છે. (લે)

[3] 'જીવપણું' એટલે અંશ હોવાપણું. (લે)

[4] 'બ્રહ્મપણું' એટલે સર્વ સ્થલે રહેનાર હોવાપણું. (લે)

[5] 'તેઓનો પક્ષ લીધેલો ગણાય' એટલે તેઓના મતનો આશ્રય થાય. (લે)

પ્રસિદ્ધ હોવાથી, (આ જ્વર) તેને પણ (જગતનું) કારણ માને છે. તેથી[1]જ આ વિષયમાં તે (જ્ઞાનસ્વરૂપ) અલૌકિક કર્તા છે એવું પ્રમાણ 'જે તે' એટલે 'લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ' શબ્દથી કહે છે. જે લોકમાં (જગતના કારણ તરીકે) પ્રસિદ્ધ છે તે વેદમાં પણ (તેવું) પ્રસિદ્ધ છે, એવો (અર્થ છે).

'શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં (તેવા પ્રકારની) પ્રસિદ્ધિ લોક અને વેદમાં કોઈ સ્થલે જોવામાં આવી નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારનો શબ્દ જાણવામાં આવ્યો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રહ્મ' શબ્દ યોજેલો છે. આપ જ બ્રહ્મ છો. '(મારા સંબંધી) વ્યવહાર થતો હોવાથી (હું બ્રહ્મ) કેવી રીતે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રહ્મના ચિહ્નવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે જગતના કર્તા હોવાપણું, તેને નભાવનાર હોવાપણું, સેતુ હોવાપણું, આધાર હોવાપણું વિગેરે તે(બ્રહ્મ)નાં ચિહ્નો છે, તેજ અહિં (આપમાં) છે. આ વિષયનું પણ પ્રમાણ 'ઘણા શાંત' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણી જ શાંતિ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થએલી છે. તેમ (ઘણી શાંતિ) ન હોય, તો સ્વતંત્ર શક્તિવાળા (ભગવાન) હું વિગેરેની દરકાર શા માટે કરે? 'ઘણા શાંત' હોવાથી બ્રહ્મના ધર્મો જણાય છે, અને (તે) ધર્મોથી બ્રહ્મપણું (જણાય છે). તેથી લોક અને વેદનો સંબંધ (બંનેમાં પ્રસિદ્ધિ), અને તેનાથી જગતના કર્તા હોવાપણું (જણાય છે), એ પ્રમાણે (આ શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધમાં ગુણો કહેલા છે અને પૂર્વાર્ધમાં દોષ નથી (એમ) કહેલું છે. એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણ) દોષ વિનાના અને પૂર્ણ ગુણવાળા દેહવાળા છે એમ કહ્યું. ૨૫.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે સર્વ સ્થલે બધું સામર્થ્ય ભગવાનનું જ છે, બીજાનું નથી, છતાં પણ માન્યતા પ્રમાણે કાલ વિગેરેનું બલ (હોવાનું) જાણવામાં આવેલ છે (તે) જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં તે(કાલ વિગેરે) ન હોવાનું જ કહીને તે(તેમનું બલ) નથી એમ કહે છેઃ—

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्र प्राण आत्मा विकारः ॥
तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥२६॥

કાલ, દૈવ, કર્મ, જીવ, સ્વભાવ, દ્રવ્ય, દેહ, પ્રાણ, અહંકાર, વિકાર, તેઓનો સમૂહ, બીજ અને કાર્યનો પ્રવાહ, આ આપની માયા છે. તે જેમનામાં નથી તેવાને શરણ આવું છું. ૨૬.

વાસ્તવિક રીતે કાર્યનાં અને કારણનાં આકારો પણ આપ જ છો. તેમને જૂદા માનીને જે (તેઓનું) સામર્થ્ય કલ્પવામાં આવે છે તે પણ આ આપની માયા છે. તેમ ન હોય તો સર્વ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થએલા (આપ)માં બીજા પ્રકાર (રૂપો)ની કલ્પના કેમ સંભવે?

---

[1] 'તેથી જ' એટલે 'તર્કથી જ્ઞાન થતું નહિ હોવાથી જ.' (લે)

તે (કાર્ય અને કારણનાં રૂપો) પૈકી કાલ સર્વનું કારણ છે એવો નિર્ણય જ્યોતિઃશાસ્ત્રથી અને અન્વય વ્યતિરેકથી* થાય છે. તેના પેટા ભેદો કાલના અવયવોરૂપ ગ્રહો છે. તેમની ઇંદ્રિયના રૂપો 'દૈવ' એમ કહેવાય છે. તેથી 'તે સર્વ કર્મને લીધે થાય છે' એમ માની, સામાન્ય અને વિશેષ કર્મોથી બધા કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહે છે. સાંખ્ય મતવાળા સર્વ સ્થલે બીજના સ્વભાવને જ કારણ કહે છે, બીજા પણ સ્વભાવ(કારણ છે એમ) માનનારાઓ (બીજના સ્વભાવને જ કારણ કહે છે). જડ કાર્ય કારણ થાય છે એમ માનનારાઓનો એવો સિદ્ધાંત છે. જીવમાંથી કાર્ય થાય છે એમ માનનારાઓના મત પ્રમાણે '**जीवस्वभावः**' 'જીવનો સ્વભાવ' એવો પાઠ લેવો, કારણ કે (તેમના મત પ્રમાણે) સર્વ જીવરૂપ છે. જો કે આ[1] (મત)ને બ્રહ્મવાદમાં ખોટો ઠરાવેલો છે, છતાં પણ (ત્યાં) પૂર્વપક્ષને[2] જ ખોટો ઠરાવેલ હોવાથી સર્વ જીવો (કારણ છે એવો) મત પણ યોગ્ય જ રહે છે.

અથવા[3] (૧) કાલ ગુણોમાં ખળભળાટ કરનારો છે. (૨) દૈવ એટલે પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ. (૩) કર્મ એટલે જન્મ કરાવનારું ભગવદ્રૂપ સામાન્ય†. (૪) જીવ ભોગ કરનારો છે (૫) સ્વભાવ એટલે ફેરફાર થવાનું કારણ. એ કાલ વિગેરે પાંચ સામાન્ય† કારણ બનેલા છે.

'**जीवः स्वभावः**' 'જીવ, સ્વભાવ' એ પાઠ પ્રમાણે 'દ્રવ્ય' શબ્દથી કાર્ય કહેલ છે. દ્રવ્ય એટલે તત્ત્વો. '**क्षेत्रम्**' 'ક્ષેત્ર' એટલે તેઓનું કાર્ય દેહ. તેઓમાં 'પ્રાણ' સર્વનાં કારણરૂપ છે. તેને પણ વશ રાખનાર '**आत्मा**' 'અહંકાર' છે. 'વિકાર' એટલે દેહમાં જોવામાં આવતો (ફેરફાર), અને તેઓનો સમૂહ એટલે દેવ, હલકાં પ્રાણી, મનુષ્ય વિગેરેના આકારવાળી મૂળ (સૃષ્ટિ). પછી 'બીજ અને કાર્યનો પ્રવાહ', એટલે બીજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાં તેઓની જ વૃદ્ધિ એટલે અંકુરની ઉત્પત્તિરૂપ કાર્ય. તેનો પ્રવાહ એટલે આરંભ વિનાના (સમયથી) સિદ્ધ

---

* જ્યાં જ્યાં કારણ હોય ત્યાં ત્યાં કાર્યનું હોવાપણું એ 'અન્વય.' જેમ કે જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે. આ અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. જ્યાં કાર્યનો અભાવ હોય ત્યાં કારણ પણ ન હોવું એ 'વ્યતિરેક.' જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધુમાડો પણ નથી એ વ્યતિરેક પ્રાપ્તિ છે. જ્યાં દેહ વિગેરે કાર્ય છે ત્યાં કાલ છે. જ્યાં કાલ નથી ત્યાં દેહ વિગેરે કાર્ય પણ નથી, એમ અન્વય અને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિથી કાલ સર્વ કાર્યોનું કારણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

[1] 'આ' એટલે 'જીવ (કાર્યનું) કારણ છે એવો મત.' (લે)

[2] કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર ૨–૧–૪ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે, એવો ભાવ છે. (લે)

[3] આ પાંચે પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલા છે. તેથી જ્યોતિઃશાસ્ત્ર વિગેરેના મતના ભેદને લીધે તેમને જૂદા જૂદા લેવા એ યોગ્ય નહિ લાગવાથી અહિંથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (લે)

† 'સામાન્ય' એટલે 'સર્વમાં હોય તે.'

થએલો બીજાંકુરન્યાય*. વિભાગ વિનાના આપથી જૂદા તરીકે આ સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. આ આપની માયા જ એવી બુદ્ધિરૂપ છે. કામની પેઠે જીવોમાં જ તે પ્રસરે છે. તેથી માયાને લીધે આપ જ તેવા (તે રૂપોવાળા) થાઓ છો. એમ જણાવવા 'તે જેમનામાં નથી' એમ કહેલું છે. તે (માયા) નથી જેમનામાં તેવા (આપ છો). તેથી સર્વ શક્તિવાળા આપને જ હું શરણ આવું છું. ૨૬

એ પ્રમાણે (ભગવાનનાં) સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય કહીને, નીચેના શ્લોકમાં અવતારમાં કરેલું ખાસ કાર્ય કહે છે:—

नानाभावैर्लीलयोपपन्नैर्देवान्साधून् लोकसेतून्बिभर्षि ॥
हंस्युन्मार्गान्हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥२७॥

લીલાથી જ પ્રાપ્ત કરેલા જૂદા જૂદા અવતારોથી આપ દેવોનું સત્પુરૂષોનું અને લોકમાં (ધર્મની) મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરો છો (અને) હિંસાથી જીવનારા અવળે રસ્તે જનારાઓને હણો છો. આ આપનો જન્મ ભૂમિનો ભાર હરવા (થએલો) છે. ૨૭.

નટની પેઠે આપ મત્સ્ય વિગેરે અવતારો ધારણ કરો છો. આનંદરૂપ (ભગવાન) (भावमात्रेण) માત્ર ચિંતન કરવાથી જ તે પ્રમાણે અવતરે છે, તેથી (અવતાર માટે) 'भाव' શબ્દ યોજેલો છે. તેમાં પણ (ભગવાન) નટની પેઠે દુઃખથી પદાર્થ પ્રાપ્ત કરતા નથી, પરંતુ ઈચ્છાથી જ તેવા રૂપવાળા થાય છે એવો અર્થ છે. 'દેવોનું સત્પુરૂષોનું અને લોકમાં (ધર્મની) મર્યાદાઓનું રક્ષણ કરો છો' શબ્દોથી તે(અવતારો)નું પ્રયોજન કહેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) સ્વર્ગમાં રહેનારા દેવો. (૨) ભૂમિ ઉપર રહેનારા સત્પુરૂષો. (અને ૩) सेतवः ધર્મની મર્યાદાઓ. 'યજ્ઞકુંડ ખોદેલ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તેને ભૂમિની નીચે જ રહેલ કહેલી છે. આથી એમ કહેવાયું કે ત્રણ લોકમાં રહેલ ભક્તોના રક્ષણ માટે (ભગવાનના) અવતારો થાય છે.

એ પ્રમાણે ગુણવાળી સ્થિતિ હોવાનું કહીને 'અવળે રસ્તે જનારાઓને હણો છો' શબ્દોથી દોષ ન હોવાની સ્થિતિ કહે છે. 'અવળે રસ્તે જનારા' એટલે ધર્મમાર્ગના વિરોધીઓ. વળી 'હિંસાથી જીવનારા' એટલે હિંસા કરવાના જ સ્વભાવવાળાને (આપ હણો છો). તેથી આપનો આ અવતાર તેવા બંને પ્રકારનું કાર્ય કરતાં પણ વધારાનું (ખાસ) કાર્ય પણ કરે છે. એમ 'ભૂમિનો ભાર હરવા'

---

* બીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થઈ વૃક્ષ થતાં તેમાં ફલ થાય છે અને એ ફલમાં બીજ થાય છે. તે બીજમાંથી પાછાં અંકુર થઈ વૃક્ષ બની ફલ થાય છે, તેમાંથી પાછાં બીજ થાય છે. એમ બીજ અને અંકુર (વૃક્ષ) એક બીજાનાં કાર્ય અને કારણ થયાં કરે છે એ 'બીજાંકુરન્યાય' કહેવાય છે.

શબ્દોથી કહેલું છે. भारहारः એટલે ભાર હરવો તે. બીજા અવતારો ભૂમિ ઉપર આધાર રાખનારાઓને જ ગુણ અને દોષનો અભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ અવતાર તો ભૂમિનો જ ભાર દૂર કરે છે. આ ઉપલક્ષણ* છે. (આ અવતાર) પરમાનંદ પણ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ૨૭

એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરવા માટે પોતાનું દુઃખ જણાવે છે:—

> तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहे न शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ॥
> तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं नो सेवेरन्यावदाशानुबद्धाः ॥२८॥

આપના સહન થઈ ન શકે તેવા ઘણા ક્રૂર શાંત અને ઉગ્ર જ્વરરૂપ તેજસ્વી હું દુઃખી થાઉં છું. જ્યાં સુધી દેહીઓ આશાની પાછલ દોડતા હોવાથી આપનાં ચરણનાં મૂલને સેવતા નથી ત્યાં સુધી તેમને દુઃખ હોય છે. ૨૮.

'અગ્નિને તાપ લાગતો નથી' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧–૨૩–૫૬) એ નિયમને પણ ખોટો પાડીને આપના સહન ન થઇ શકે તેવા ક્રૂર જ્વરરૂપ તેજથી હું દુઃખી થાઉં છું કારણ કે જે અનુભવવામાં આવે તેમાં કાંઇ અયોગ્યતા હોતી નથી.

'વૈષ્ણવ તેજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'શાંત અને ઉગ્ર' એવું વિશેષણ યોજેલું છે. (આપનો જ્વર) બહારથી શાંત (અને) અંદરથી ઉગ્ર છે. તેવું ન હોય તો વૈષ્ણવનું તેજ દૈત્યોને અટકાવનારૂં ન હોય. તે પ્રમાણે આ ધર્મ[1] જ્વરનો પણ જ્વર, રોકનારો અને પ્રવૃત્તિ કરાવનારો‡ છે, એમ (વૈષ્ણવ જ્વર પોતાને) અનુકૂલ થાય તે માટે દુઃખ જ દૂર કરવા તે પ્રમાણે કહેલું છે. (તે જ્વર) ઘણો ક્રૂર એટલે ક્રૂરથી પણ ક્રૂર હોવાથી સહન થઈ શકે તેવો નથી.

'જ્વર જતો રહે ત્યારે દુઃખ મટી જશે તેથી જ્વરની જ પ્રાર્થના કરવી જોઇએ, કારણ કે શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામા આવે ત્યારે શસ્ત્રથી પીડા પામનારો શત્રુની પ્રાર્થના કરતો નથી[2]' એવી શંકા થાય તે ઉત્તરાર્ધથી દૂર કરે છે. દેહના **અભિમાનવાળાઓ જ્યાં સુધી આપનાં ચરણના મૂલને સેવતા નથી**

---

*બીજો ન કહેલ ગુણ પણ સૂચવનાર.

[1] 'આ ધર્મ' એટલે 'શીત' અને 'ક્રૂર' રૂપ ભગવાનનું તેજ, એવો અર્થ છે. (લે)

‡ વૈષ્ણવ જ્વર બીજા જ્વરને દૂર કરનારો, અટકાવનારો છે, તેમજ તેના કામમાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનારો એટલે તેને સાહાય્ય કરનારો પણ છે. તેથી તે જ્વરને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરી નથી; પરંતુ તેનાથી થતું દુઃખ જ દૂર કરવા પ્રાર્થના કરેલી છે, એવો ભાવ જણાય છે.

[2] શત્રુની પ્રાર્થના કરતો નથી, પણ (પોતાના દેહમાંથી) શસ્ત્ર જ કાઢી નાખવા પ્રયાસ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્વરની જ પ્રાર્થના વિગેરે ઉપાય કરવો જોઇએ એવો અર્થ છે. (લે)

ત્યાં સુધી જ તેઓને દુ:ખ હોય છે. આ (વાકચ)થી એમ પણ કહેલું છે કે તેમ (આપના ચરણનું શરણ) કરવામાં ન આવે તો દુ:ખ મટવાનું **નથી.** જ્ઞાનથી પણ દુ:ખ મટવામાં (ભગવાનના) ચરણના મૂલનો આશ્રય જ કારણ હોવાથી નિરર્થક જ્ઞાનનું શું પ્રયોજન ? એમ ભક્તિનું ઉત્તમપણું પણ કહ્યું.

'ત્યારે (ચરણની) સેવા ન કરવાનું શું કારણ ?' એવી શંકા થાય, તેથી **'આશાની પાછલ દોડતા'** શબ્દ યોજેલ છે. **ભગવાનના ચરણારવિંદની સેવામાં કામ (જે તે પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા) વિઘ્ન કરતો નથી[1], પરંતુ તેની શક્તિ આશા (વિઘ્ન) કરે છે.** તેથી આશા વિનાના થએલ નહિ હોવાથી, અને સર્વ સ્થલે જૂદી જૂદી આશા પણ પૂર્ણ થતી નહિ હોવાથી, તેની પાછલ દોડ્યા કરે છે. 'જ્યાંસુધી' એ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આ (આશાની) પાછલ દોડવાનું અંતવાળું છે. આશા યોગ્યતાવાળી હોવાથી આશા પૂર્ણ થાય ત્યારે પૂર્ણ થતાં (તે) જતી રહે છે. કામ મટી જતાં તો તે જતી જ રહે છે. (જે પ્રાપ્ત કરવાની આશા હોય તે) પદાર્થનો દોષ જોવાથી પણ તે જતી રહે છે. તે જતી રહેવાના ઘણા પ્રકારો હોવાથી (તે જતી રહેવાનો) સંભવ હોવાથી, 'જ્યાં સુધી' એમ (તેનો) અંત કહેલો છે. કામ અગ્નિરૂપ હોવાથી, તેનાથી દુ:ખ (આશા હોય) ત્યાં સુધી જ થાય, એ પણ યોગ્ય છે. ૨૮

એ પ્રમાણે વિનવેલા ભગવાન વશ કરનારા (હોવાથી), 'આ મૃત્યુનો મોટો ભાઈ છે' એમ વિચારી, તેને નિયમના બંધનથી રાખવા માટે (નીચે પ્રમાણે) કહે છે:—

॥ **श्रीभगवानुवाच** ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मे ज्वराद्भयम् ॥
यो नौ स्मरेत संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥२९॥

હે ત્રણ માથાવાળા ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન (થયો) છું. તારો મારા જ્વરથી (થએલ) ભય દૂર થાઓ. જે આપણા બેના સંવાદનું સ્મરણ કરે તેને તારાથી ભય ન થાઓ. ૨૯.

---

[1] ભગવાન સંબંધી કામ ભજન પ્રાપ્ત કરાવનારો છે, તેથી બધા કામ વિઘ્ન કરનારા નથી, પરંતુ અમુક કામ એટલે નહિ મળેલી વસ્તુ મેળવવાની અભિલાષા રૂપ આશા વિઘ્ન કરનારી છે. ભગવાન આત્મા હોવાથી સદા પ્રાપ્ત થએલા જ છે, તેથી તેમના સિવાય બીજાને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા જ આશા છે. એવો ભાવ છે. (લે) આવો ભેદ કરવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. કામ અને આશામાં ભેદ હોવાનું શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે, જ્યારે અહિં આશાને એક પ્રકારનો કામ જ કહેલ છે. જેમ ભગવાન સંબંધી કામ ઈષ્ટ છે તેમ ભગવત્પ્રાપ્તિની આશા પણ તેવીજ છે. આને આશા ન કહેવાનું લેખમાં જણાવેલ કારણ સત્ય હોય તો ભગવાન સંબંધી કામને પણ કામ કહેવો ન જોઇએ.

ત્રણ માથાં છે જેના તે (ત્રણ માથાંવાળો). ધાતુ ઓછી વધારે હોવાને-લીધે[1] વાત પિત્ત અને કફ (જ્વરનાં માથાં છે, કર્મો (માથાં) નથી; અથવા કાલ કર્મ અને સ્વભાવ (તેનાં ત્રણ) માથાં છે. (આ) સંબોધનથી એમ કહેલું છે કે હવેથી[2] તેનો નાશ (થવાનો) નથી. 'હું પ્રસન્ન (થયો) છું' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તારૂં બધુંએ કામ સિદ્ધ થશે. 'તારો મારા જ્વરથી (થએલ) ભય દૂર થાઓ' શબ્દોથી જે માટે (તેણે) પ્રાર્થના કરેલી તે કહેલું છે. છતાં જેમ મારા (જ્વર)થી તને ભય થશે નહિ તેમ તારાથી પણ મારા (સેવકો)ને ભય થશે નહિ, એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જો આપણા બેનો (તેં કરેલી) સ્તુતિ અને (મારી) પ્રસન્નતારૂપ સંવાદનું જે સ્મરણ કરે) તેને ત્વત્ તારાથી ભય ન થાઓ, એવી ભગવાનની (જ્વરને) આજ્ઞા છે. ૨૯.

એવી રીતે કૃતાર્થ થઈ, ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને, અહિં પ્રપંચથી કોઇને પણ ભય ઉત્પન્ન કરવો નહિ એમ જણાવેલો (જ્વર) મૃત્યુની સમીપ પોતાના સ્થાનમાં ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં (શુક) કહે છેઃ—

इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ॥
बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनम् ॥३०॥

એમ કહેલો માહેશ્વર જ્વર અચ્યુતને નમન કરીને ગયો. બાણુ તો રથમાં બેસીને જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ૩૦.

(ભગવાન) અચ્યુત હોવાથી (તેમનું) વચન પણ તેવું હતું. તેથી માહેશ્વર જ્વર ગયો. તે ગયો ત્યારે મહાદેવ પાસેથી વર(દાન) પ્રાપ્ત કરેલો (બાણાસુર) દેવી બલનો આશ્રય કરીને યુદ્ધ કરવા આવ્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'तु' 'તો' શબ્દ પહેલાના (તેના યુદ્ધ માટે) આવવાથી (આમાં) ભેદ જણાવે છે. 'બાણુના જેવા જનાર્દન' એમ માનીને બાણુ[3] પણ જનાર્દન સાથે 'योत्सुम्' યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ૩૦.

---

[1] ધાતુ ઓછી વધારે થવાથી તાવ આવતો હોવાથી, વાત વિગેરે (દોષો) જ તેનાં માથાં છે, પરંતુ સાત્વિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો તેનાં માથાં નથી. (લે)

[2] 'अतः' એટલે હવેથી, (આ સંબોધન ભગવાને કર્યું ત્યારથી). (લે)

[3] 'બાણુ' એટલે બાણાસુરે પણ એમ માન્યું કે 'બાણુ જેમ જાણી શકાય તેવી રીતે જ કાર્ય કરે છે (પ્રાણીને વીંધે છે), તેમ જનાર્દન પણ જાણી શકાય તેવી રીતે જ કાર્ય કરે છે, અને હું તો દેવના બલવાળો થયો છું,' અને પછી જનાર્દન સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો (લે) બાણાસુરે માન્યું કે "બાણુ જેમ લોકને વીંધી પીડા કરનારૂં છે તેમ 'જનાર્દન' પણ લોકને પીડા કરનારા છે. તેથી જેવો હું બાણુ તેવા તે જનાર્દન. બંને સરખા છીએ. જનાર્દન મારાથી ચઢે તેવા નથી."

પછી દરેક હાથમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો રાખીને તેણે યુદ્ધ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—.

ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ॥
मुमोच परमक्रूद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥३१॥

હે નૃપ! પછી જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનાર અસુરે ઘણો ક્રોધ કરી ચક્રાયુધ ઉપર બાણો ફેંક્યાં. ૩૧

તે જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરતો હતો, તેથી પછી તેણે ચક્રાયુધ તરફ જૂદા જૂદા પ્રકારનાં આયુધો ફેંક્યાં.

'ભગવાને પહેલાં આના પ્રાણને બચાવેલા. તેથી આણે (ભગવાન ઉપર) શસ્ત્રો કેમ ફેંક્યાં?' એવી શંકા થાય તેથી 'ઘણો ક્રોધ કરી' શબ્દ યોજેલ છે. તેણે (ભગવાન ઉપર શસ્ત્રો) ફેંક્યાં, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેને ક્રોધ થયો નહતો. તેમ (તેવો અર્થ) ન હોય તો 'પરમ' ક્રોધનું વિશેષણ (હોવાનું) સંભવતું નથી[1]; અથવા (એ બે શબ્દોનું) સમાસ (કરવા)માં સામર્થ્ય ન થાય[2]. 'ચક્રાયુધ' એવા આ (શબ્દ)થી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાને) ચક્રથી સર્વ (આયુધો)નો નાશ કર્યો. ૩૧

એક તરફ એક હજાર આયુધો અને બીજી તરફ સુદર્શન એમ સમાનપણું થાય*, તેવું (સમાનપણું) ન હતું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ॥
चिच्छेद भगवान् बाहून शाखा इव वनस्पतेः ॥३२॥

ભગવાને અસ્ત્રાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી વારંવાર અસ્ત્રો ફેંકતા તેના હાથોને મોટા વૃક્ષની શાખાઓની પેઠે કાપી નાખવાની પ્રવૃત્તિ કરી. ૩૨

અસ્ત્રો ક્ષિપતઃ ફેંકતાં એક હજાર હાથોને (ભગવાને) લૌકિક પ્રકાર રહે (અલૌકિક ન થાય) તે માટે અસ્ત્રાના જેવી ધારવાળા ચક્રથી કાપી નાખવા પ્રવૃત્તિ

---

[1] પદાર્થનો બીજા પદાર્થ સાથે સંબંધ થાય એવો નિયમ છે. ક્રોધ (પદાર્થ નથી પણ) પદાર્થનો એક ભાગ છે, એવો ભાવ છે (લે) તેથી 'પરમ' ક્રોધનુ વિશેષણ હોઈ શકે નહિ. (લે)

[2] ઉપર નોટ ૧ માં જણાવેલ નિયમ ઘણા ભાગે સાચો હોય છે, પણ બધે સાચો હોતો નથી, તેથી અહિં બીજો દોષ કહે છે. અહિં કર્મધારય સમાસ કરવાનો છે; પણ 'પરમ' શબ્દ 'क्रुद्धः' 'ક્રોધવાળો'નુ વિશેષણ થતુ નથી. તેથી વિશેષણ અને વિશેષ્યનો પરસ્પર સંબંધ થતો નહિ હોવાથી એ બે શબ્દોની સાથે જોડાવાની શક્તિ નથી. તેથી પાણિની. ૨-૧-૧ પ્રમાણે સમાસ જ થાય નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

* કારણ કે સુદર્શનને એક હજાર આરા હતા. જૂઓ ૯-૫-૪.

કરી. વચમાં (રહેલ) માથું કપાઈ જાય તેમ કર્યું નહતું એમ 'શાખાઓની પેઠે' શબ્દથી કહેલું છે 'મોટા વૃક્ષની' (કહ્યું), તેથી તે મોટો (પુરૂષ) હોવાથી (તેનું) માથું કાપ્યું નહિ, પરંતુ (તેના) વિસ્તારનો નાશ કરવા માટે શાખાઓ જેવા (તેના) હાથોને જ કાપી નાખવા પ્રવૃત્તિ કરી, કારણ કે (તેણે) હાથો જ વર-(દાન)થી પ્રાપ્ત કરેલા હતા. ૩૨

પછી પોતે વરદાનથી આપેલા હાથો કપાવાની પ્રવૃત્તિ થતાં સર્વ ઉપાયોમાં નિષ્ફલ થએલા મહાદેવે ભગવાનની સ્તુતિ કરવા માંડી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

बाहुषु छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ॥
भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ।३२॥

બાણુના હાથો કપાવાની તૈયારી થતાં ભક્તો ઉપર દયા રાખનાર ભગવાન શંકરે ચક્રાયુધ પાસે આવી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૩

(ભગવાનનો) માત્ર જય થાય, તેથી રૂદ્ર વિગેરેને (તેમની) પીછાણ* ન થાય, કારણ કે (યુદ્ધમાં) જય ચોકસ (થાય તેવું હોતું) નથી. તેમણે (શંકરે) આપેલ વરદાનનો નાશ કરવામાં આવે ત્યારે પણ તેમજ (પીછાણ ન) થાય. જો તે પોતાની મેળે પોતાનું સામર્થ્ય નથી એવો નિર્ણય કરીને ભગવાનનીજ પ્રાર્થના કરે તો બીજા સેવકો 'ભગવાન જ સ્વામી છે' એમ સંપૂર્ણ રીતે (માને અને) તેથી નિરોધ પ્રાપ્ત થાય, બીજા પ્રકારે (નિરોધ) ન થાય, એમ જણાવવા રૂદ્રની સ્તુતિ (કહેલી) છે.

(શંકરને) ઉપાયનું જ્ઞાન થયું એમ જણાવવા (તેમને) 'ભગવાન' કહેલ છે. 'ભક્તો ઉપર દયા રાખનાર' શબ્દથી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલ (શંકરે) પોતે બીજાના માટે હલકાપણું સ્વીકારવાનું કારણ કહેલું છે. (હું કહું તેમાં ભગવાન) સંમત ન થાય તો છેવટ મને ભલે હણે પરંતુ (મારા) ભક્તને ન હણે એમ જણાવવા, 'उपव्रज्य' (ભગવાનની) પાસે આવીને (સ્તુતિ કરે છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે તેમણે ભક્તના હિત માટે જ પહેલાં લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારથી (તેને) સાહાય્ય કરેલી. તે (ભક્તનું હિત) ન થતાં (હવે) સ્તુતિ કરીને પણ તેમ કરે છે. 'ચક્રાયુધ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) હાથો કપાતાં પણ (ભગવાન) ચક્ર પકડીને જ ઉભા હતા, તેથી કદાચ (બાણુનું) માથું પણ કાપી નાખે. તેથી (શંકરે તેમને નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૩

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'अभिज्ञानम्' પાઠ લઈ આ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. અભિજ્ઞાનમાં અનુભવ અને સ્મરણ બંનેનો સમાવેશ થાય છે પહેલાં જોએલો પદાર્થ ફરી જોતાં, 'આ અમુક સમયે પહેલાં જોએલ તેજ છે' એવું જે સ્મરણ થાય તે અભિજ્ઞાન કહેવાય છે.

સંવત્સરરૂપ કાલનું ઉલ્લંઘન થાય તે માટે (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બાર શ્લોકોથી તેની (તેણે કરેલી) સ્તુતિ કહે છે:—

॥ रुद्र उवाच ॥ રૂદ્ર કહે છે:—

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ॥
यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥

આપ નિશ્ચય વાણીમય બ્રહ્મમાં છુપાએલ ઉત્તમ જ્યોતિ બ્રહ્મ છો, જેમને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાઓ આકાશની પેઠે જૂદા જૂએછે. ૩૪

यादृशो भगवान् कृष्णः स योगेनैव गम्यते ॥
दृश्यमानस्तु शास्त्रेण विसंवादी दृश्यते ॥८॥
इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता भूम्यादीनां तथाङ्गता ॥
अङ्गान्यपि हरेर्लोके भिन्नानीति विदुर्यतः ॥९॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા છે (તેવા) તે યોગથી જ જણાય છે દેખાય છે તેવા[1] તો શાસ્ત્રથી (શાસ્ત્રમાં કરેલ વર્ણનથી) વિરૂદ્ધ દેખાય છે, એમ જણાવવા ભૂમિ વિગેરેને[2] તેવી રીતે અંગ કહેલાં છે; કારણ કે હરિના અંગો પણ લોકમાં (જણાએલા અંગોથી) જૂદા પ્રકારના છે એમ તેઓ જાણતા હતા.[3] કા. ૮–૯

अस्मदर्थे च भगवान् समागत इति स्तुतिः ॥
निर्दोषपूर्णगुणको ऽप्यस्मदादिभिरीर्यते ॥१०॥
यथाधिकारं तत्रापि हेतुर्हि भगवान्परः ॥
अन्तरायस्त्वदज्ञाने यदासीत्तस्य च स्वयम् ॥११॥
प्रकाशको महान् साक्षादतोऽस्माकं हितो भवेत् ॥

અને ભગવાન અમારા માટે[4] પધારેલા છે એવી સ્તુતિ છે. અમે વિગેરે (અમારા) અધિકાર પ્રમાણે (ભગવાનને) દોષ વિનાના અને પૂર્ણ ગુણોવાળા

---

[1] 'દેખાય છે તેવા' એટલે 'મનુષ્ય જેવા દેખાય છે તે' (લે)

[2] શ્લોક ૩૫ માં પહેલાં 'આકાશ' કહેલું છે, છતાં પણ ભૂમિ (ભગવાનના) ચરણરૂપ હોવાથી તેનાથી જ આરંભ કરીને વ્યાખ્યાન કરવું યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. (લે)

[3] આ વાક્યથી છત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. લોકમાં રૂંવાડાં કેશ વિગેરે મરેલી ચામડીરૂપ હોવાથી અંગ ગણાતાં નથી, છતાં પણ ભગવાનના અંગો લોકમાં ગણાતા અંગોથી જૂદા પ્રકારના છે એમ તેઓ જાણતા હતા, તેથી તેઓએ ભગવાનના અંગોનું વર્ણન કરતાં જ રૂંવાડાં વિગેરેનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. (લે)

[4] શંકર વેદરૂપ હોવાથી, ભગવાન વૈદિક ધર્મોનું પરિપાલન કરવા પધારેલા હોવાથી (આમ કહે છે). 'च' 'અને' શબ્દથી ભગવાન હરામખોરોને દંડ કરવા પધારેલા છે એમ કહેલું છે. (લે)

કહીએ છીએ.[1] તેનું પણ કારણ (એ છે કે) તને અજ્ઞાન હતું ત્યારે (જ્ઞાન થવામાં) જે મોટી અડચણ હતી તેનો પણ પ્રકાશ કરનાર સાક્ષાત્ ભગવાન પોતે ઉદાર હતા. તેથી તે આપણા હિત કરનારા છે કા. ૧૧½

कृष्णेच्छयैव सर्वेषामेव बुद्धिविपर्ययः ॥१२॥
अन्यथा धनपुत्रादौ कथं मुग्धा विवेकिनः ॥

શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથીં જ બધાઓની બુદ્ધિ અવળી થાય છે. તેમ ન હોય તો વિવેકવાળાને ધન પુત્ર વિગેરેમાં મોહ કેમ હોય? કા. ૧૨½

तस्मात्पूर्वापराधानां क्षमा नित्या हरौ परे ॥१३॥

तथापि चेन्न सेवन्ते व्यर्थजीवास्तु ते मताः ॥
अनेन भजनं प्रोक्तं बाणोऽपि भजते यतः ॥१४॥

તેથી વશ રાખનાર હરિમાં પહેલાના (પહેલાં કરેલા) અપરાધોની ક્ષમા નિત્ય છે, છતાં પણ જેઓ (ભગવાનની) સેવા કરતા નથી તેઓ વ્યર્થ જીવનારા મનાએલા છે. આથી ભજન (કરવાનું) કહ્યું, કારણ કે બાણ પણ ભજન કરેછે. કા.૧૪

प्राकृताभजने हेतुर्दुरदृष्टं निरूप्यते ॥

પ્રાકૃત (જીવો) ભજન કરતા નથી તેનું કારણ (તેઓનું) ખરાબ અદૃષ્ટ કહેલું છે. કા. ૧૪½

वयं तु लोकरीत्यैव भगवदुत्कर्षहेतवे ॥१५॥
युद्धार्थमागताः किन्तु भक्ता एव न संशयः ॥

અમે તો લોકની રીત પ્રમાણે જ ભગવાનનું ઉત્તમપણું (સિદ્ધ) થાય તેવા પ્રયોજનથી યુદ્ધ કરવા આવેલા, પરંતુ ભક્તોજ છીએ, (તેમાં) સંશય નથી. કા. ૧૫½

प्रकटेन प्रकारेण शरणागतिरुच्यते ॥१६॥
तादृशस्य हितं यस्मात् कर्तव्यमिति सार्थता ॥

પ્રકટ પ્રકારથી શરણે આવવાનું (શંકરે) કહેલું છે, કારણ કે તેવા (શરણે આવનાર)નું હિત કરવુ જોઇએ એવી (શરણે આવવાની) ઉપયોગીતા છે. કા.૧૬½

આરંભમાં લોકની દૃષ્ટિથી જોએલા ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નહિ હોવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ કહીને તેમનું યોગથીં જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ એમ કહે છે.

આપ ('हि') નિશ્ચયપૂર્વક બ્રહ્મ છો. વળી આ અર્થ યોગ્ય છે. તેમ ન હોય તો (મેં યુદ્ધમાં યોજેલા) લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારો નિષ્ફલ ન થાય; કારણ કે પ્રમેય જ પ્રમાણથી બલવાન છે. આ (અર્થ) 'हि' 'નિશ્ચય' શબ્દથી કહેલો છે.

'છતાં પણ પ્રમેય (ભગવાન) પ્રમાણ (વેદ)થી બલવાન કેમ (હોઈ શકે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ જ્યોતિ' શબ્દ યોજેલા છે. 'આ પુરૂષ

---

[1] આ આડત્રીસમા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. ભગવાન આ શ્લોકમાં વર્ણ્યા તેવા હોવા છતાં અમે અમારા અધિકાર પ્રમાણે જ વર્ણવીએ છીએ, એવો અર્થ છે. (લે)

કયું જ્યોતિ છે?' એ (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્ અધ્યાય ૪ બ્રાહ્મણ ૩) બ્રાહ્મણમાં, (આ પુરૂષ) સૂર્ય વિગેરે નથી એમ આરંભમાં કહેલું છે ત્યાં, 'વાણીનો લય થાય ત્યારે આ પુરૂષ કયું જ્યોતિ છે?' એવું વાક્ય હોવાથી, વાણી પણ જ્યોતિ નથી એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાન જ ઉત્તમ જ્યોતિ છે.

'ત્યારે એમ હોય તો વેદમાં એમ કેમ લખેલું નથી કે સાક્ષાત્ પુરાણ પુરૂષ પરમાત્મા દેવકીજીથી અવતાર લેશે તે જ વેદના અર્થરૂપ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વાણીમય બ્રહ્મમાં છૂપાએલ' શબ્દો યોજેલા છે. વેદોમાં તેમજ જણાવવામાં આવેલું છે, પરંતુ ગુપ્ત પ્રકારથી (જણાવવામાં આવેલું છે). તેથી જ (વેદમાં તે) ગુપ્ત હોવાથી જ 'અને બધા વેદો વડે જાણવા યોગ્ય હું જ છું' એમ ભગવાને (ભગવદ્ગીતા ૧૫–૧૫ માં) કહેલું છે.

'(વેદમાં ગુપ્ત રીતે કહેલ છે) ત્યારે નિર્ણયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે; કારણ કે તેઓ આરંભમાં (ભગવાન વેદમાં) છૂપાએલ છે એમ જાણીને સૂક્ષ્મ(છૂપાએલ ભગવાન)નાં દર્શન થાય તે માટે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થાય છે. પછી પાંચ ભૂતોના બનેલા ઘડા વસ્ત્ર વિગેરે(પદાર્થો)માં આકાશ દેખાય છે તેમ (ભગવાન) છૂપાએલા હોવા છતાં (તેમને) શૂન્યની પેઠે સર્વ સ્થલે પ્રકાશતા જૂએ છે.

'ત્યારે તેઓ દેહમાં પ્રવેશ કરેલા જીવરૂપ તે(બ્રહ્મ)ને જોતા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'केवलं' 'જૂદા' વિશેષણ યોજેલું છે. (તેઓ ભગવાનને જૂદા જૂએ છે.) પરંતુ દેહમાં પ્રવેશેલાને જોતા નથી. ૩૪

એવી રીતે ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને નીચેના બે શ્લોકથી (તેમનું) વિશ્વરૂપ કહેતાં એમ જણાવે છે કે પ્રમાણમાં જણાવેલા પ્રકારથી ઉલટું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે તે પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ નથી.

नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बुरेतो द्यौः शीर्षमाशाश्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ॥
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥३५॥
रोमाणि वृक्षौषधयोऽम्बुवाहाः केशा विरञ्च्यो धिषणा विसर्गः ॥
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥३६॥

આકાશ જેમની નાભિ છે, અગ્નિ જેમનું મુખ છે, જલ જેમનું વીર્ય છે, સ્વર્ગ જેમનું શિર છે, દિશાઓ જેમના કાન છે, પૃથ્વી જેમનું ચરણ છે, ચંદ્ર જેમનું મન છે, સૂર્ય જેમનું ચક્ષુ છે, અહંકાર જેમનો આત્મા છે, સમુદ્ર જેમનું જઠર છે, ઇન્દ્ર જેમની ભુજા છે, વૃક્ષો અને ઓષધિઓ જેમનાં રૂંવાડાં છે, વાદળાંઓ જેમના કેશ છે,

બ્રહ્મા જેમની બુદ્ધિ છે, પ્રજાપતિ જેમની જનનેંદ્રિય છે, ધર્મ જેમનું હૃદય છે, તે લોક બનેલા પુરૂષ આપ જ છો. ૩૫-૩૬

આરંભમાં દૃષ્ટિ મધ્ય(ભાગ)માં પડે છે, તેથી તે (મધ્ય ભાગ) આકાશ ભગવાનના નાભિનું સ્થાન છે એમ કહે છે. પછી દૃષ્ટિ રૂપવાળી હોવાથી 'રૂપ અગ્નિમાં રહેલું છે'[1] એ વાક્ય પ્રમાણે 'અગ્નિ મુખ છે' એમ કહેલું છે. પછી રૂપના વિષયમાં સ્ત્રી મુખ્ય હોવાથી વિષય જણાવવા[2] જલ કહેલું છે, અથવા વાણીનો એક આધાર જીભ હોવાથી, તેના આધાર તરીકે* જલ કહેલું છે; અથવા સૃષ્ટિ(રચના)ના ક્રમ પ્રમાણે ત્રણ† (પદાર્થ) ભેગા કરવામાં અગ્નિ પછી જલ (કહેલું) હોવાથી, 'ભગવાન વિશ્વના પિતા છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના વીર્યરૂપ જલ જ (સૃષ્ટિનું) બીજ હોવાથી તે પ્રમાણે કહેલું છે.

પછી (૧) ઉપર (૨) બધી બાજુઓએ અને (૩) નીચે એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે ભૂમિનું વર્ણન કરે છે. (૧) સ્વર્ગ શિર છે (૨) બધી બાજુઓએ દિશાઓ છે તે શ્રુતિઃ કાન છે (૩) ઉર્વી પૃથ્વી ચરણ છે બધે જાતિ (લેવા)ના વિચારથી અથવા માહાત્મ્ય જણાવવા એકવચન યોજેલું છે.

ઇંદ્રિયોનું પ્રકરણ હોવાથી ચંદ્ર વિગેરેનું નિરૂપણ કરે છે. આ ચંદ્ર જેમનું મન છે, સૂર્ય (જેમનું) ચક્ષુ છે, અહંકાર (જેમનો) આત્મા હૃદય છે, સમુદ્ર (જેમનું) જઠર છે, ઇંદ્ર (જેમની) ભુજાઓ છે, વૃક્ષો અને ઓષધિઓ (જેમનાં) રૂંવાડાં છે. રૂંવાડાંઓમાં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલનો ભેદ હોવાથી (ઓષધિઓ અને વૃક્ષો) બે કહેલાં છે. अम्बुवाहाः વાદળાંઓ ભગવાનના કેશો છે. જે કોઈ એકલા સર્વાત્મરૂપ કહેવા યોગ્ય છે, તેમનું એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું છે.

'વેદ જેનો આધાર છે તેવો ધર્મ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે વેદરૂપ શંકરે તે (ભગવાન)ના ગુણોનું વર્ણન કરતાં,[3] પછી પ્રમેયના[4] સંબંધમાં સંશય થતાં, ભગવાનેજ પોતાનો સર્વના આત્મા હોવારૂપ (ગુણ) અક્રૂરને દેખાડ્યો. પછી ખોટી માન્યતા દૂર થાય તે માટે અહિં પ્રમાણ વેદ (શંકર) (તે ગુણ) જણાવે છે, તેથી

---

[1] રૂપ તેજની તન્માત્રા હોવાથી, (રૂપ અગ્નિમાં રહેલું છે), એવો ભાવ છે. (લે)

[2] વીર્યરૂપ જલનું નિરૂપણ વિષયનું નિરૂપણ કરવા કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

* રસનો સ્વાદ જીભથી થઈ શકે છે. રસમાં મુખ્ય રસ મધુર રસ છે. તે મધુર રસ એકલો જલમાં રહેલો છે. 'તેના' એટલે 'જીભથી જેનો સ્વાદ લેવાય છે તે રસના' એવો અર્થ હોય તેમ જણાય છે.

† પૃથ્વી, અગ્નિ અને જલ એ ત્રણ પદાર્થો ભેગા કરવા તેને 'त्रिवृत्करणम्' કહેવાય છે.

[3] સદ્ધર્મનું નિરૂપણ કરનાર આઠમા સ્કંધમાં આ વર્ણન કરેલું છે. (લે)

[4] 'પ્રમેય' એટલે 'સ્વરૂપ' એવો અર્થ છે. (લે)

જે કહેવાનું છે તેનાં પ્રયોજનો જૂદાં હોવાથી પુનરૂક્તિ (તે જ વાત ફરી કહેવી તે) દોષ થતો નથી.

विरञ्च्यः બ્રહ્મા ભગવાનની ધિષણા બુદ્ધિ છે, ચાર મુખવાળા પ્રજાપતિ સારી રીતે સૃષ્ટિ જેને લીધે થાય છે તેવી (ભગવાનની) ગુહ્ય ઇંદ્રિય છે. ધર્મ જેમનું હૃદય છે. એ પ્રમાણે સર્વથી (ભગવાનનું) ઉત્તમપણું વર્ણવીને સર્વ સ્થલે સંબંધ લેવાય તે માટે, તેમજ આરંભમાં અને મધ્યમાં (કહેલા)ની[1] ઉપાસના કરવાની નથી એમ જણાવવા અને આધિદૈવિકપણું વિગેરેના ભેદ (આમાં) નથી એમ જણાવવા, અંતમાં જેમના સંબંધમાં આ કહેલું છે તેમને જણાવે છે. આવા પુરૂષ જે નારાયણ તે જ ભગવાન* (આપ) છો. ૩૫–૩૬

એવી રીતે (ભગવાન) વિશ્વરૂપવાળા છે એમ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેવા-(ભગવાન)ને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન કહે છે:—

तदावतारोऽयमकुण्ठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥
वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥३७॥

હે વૈકુંઠવાસી! આ આપનો અવતાર ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોને દંડ આપવા માટે છે, અને આપથી અધિકાર પામેલા અમે બધા સાત ભુવનમાં અધિકાર ભોગવીએ છીએ. ૩૭

अकुण्ठः વૈકુંઠ (સ્થાન છે જેમનું તેવા, એ) સંબોધનથી સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થએલ (અહિં) પધારેલા નથી એમ કહેલું છે. 'આ આપનો અવતાર ધર્મનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોને દંડ આપવા માટે છે'. બંને પ્રયોજન માટે અવતાર (થએલો) છે (આથી) એમ કહેલું છે કે જ્યાં વિરોધ (જણાય) ત્યાં બંને (પ્રયોજન) સિદ્ધ થાય તેવી રીતે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. મેં કહેલી[2] (બાણુની) ભુજાઓ ધર્મ છે, અને તે દુષ્ટ છે. બંનેનું અહિં સમાધાન કરવું જોઇએ.‡ ×'जगतो भवाय' 'જગતના ઉત્કર્ષ માટે' એવો પાઠ હોય ત્યાં પણ (જગતના) ઉત્કર્ષ માટે

---

[1] આરંભમાં અને મધ્યમાં જે (આકાશ, ચંદ્ર, સૂર્ય વિગેરે) કહેલાં છે તેમની ઉપાસના કરવાની નથી, અને (તે અને ભગવાન) આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અથવા આધિદૈવિક છે એવો ભેદ નથી એમ જણાવવા એ પ્રમાણે જેમના સંબંધમાં આ કહેલું છે તે(ભગવાન)નો સંબંધ બધે લેવાય તે માટે અંતમાં તેમનું નિરૂપણ કરેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

* મૂળ શ્લોકમાં 'भवान्' શબ્દ છે. તેથી અહિં પણ 'भवान्' હોવું જોઇએ. 'ग' વધારે હોય તેમ જણાય છે.

[2] 'મેં કહેલી' એટલે મેં (શંકરે) વરદાનથી આપેલી ભુજાઓ, વેદરૂપ મેં આપેલી હોવાથી ધર્મરૂપ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

‡ ધર્મરૂપ ભુજાઓ રહેવી જોઇએ અને દુષ્ટપણાનો નાશ થવો જોઇએ, એવો અર્થ

આ (બાણ) હણવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અથવા જે ગુણથી (જગતનો) ઉત્કર્ષ થાય (તે કરવો), કારણ કે પહેલાં દૈત્ય અંશનો નાશ કરવાથી તેમ (જગતનો ઉત્કર્ષ થાય) છે.×

'પ્રમાણ (વેદરૂપ) બનેલ પણ તમે (શંકર) પક્ષપાતથી (દૈત્ય ઉપર કૃપા) કરવાથી અપ્રમાણ થયા છો' એવી શંકા ઉત્તરાર્ધથી દૂર કરે છે. અને બધા વિષયોમાં આપથી જ અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલા, તેવી શ્રદ્ધાથી પ્રેરાએલા અથવા સંસ્કાર પામેલા અમે સાત ભુવનમાં અધિકાર ભોગવીએ છીએ. 'અમે' એટલે તત્ત્વોમાં રહેલા દેવો અથવા બ્રહ્માંડના દેવો. જ્યારે બધાએ સ્થલમાં અમે આપની સત્તાથી સ્વીકારાએલા છીએ,* ત્યારે આ વિષયમાં*જ (તેમ હોવામાં) શું સંદેહ હોય? (શંકર) માત્ર તામસ ભાવવાળા છે એવો મત આથી ખોટો ઠરાવેલ છે. નીચેના સાત ભુવનોમાં તેમનો અધિકાર સિદ્ધ થએલો હોવાથી[૧] ઉપરના જ સાત ભુવનો જણાવેલાં છે. ૩૭.

'છતાં પણ આ ભવિષ્યમાં મારો અપકાર કરશે, તેથી મારે હણવા યોગ્ય છે, તેથી આની પાસે સત્તા રહે તે યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય; તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीश्वरः ॥
प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥३८॥

આપ એક, આદ્ય, પુરૂષ, એકલા, સમાધિમાં પ્રાપ્ત થતા, પોતામાં દૃષ્ટિવાળા, (મોક્ષના) કારણરૂપ, કારણ વિનાના, ઈશ્વર છો. છતાં પણ (આપના) બધા ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે પોતાની માયાથી વિકાર પ્રમાણે દેખાઓ છો. ૩૮.

જો કે આપ સર્વ સ્થલે એક જ છો અને પૂર્ણ ગુણવાળા છો, છતાં પણ ઘડો વસ્ત્ર વિગેરે (જેવાં) પણ જેટલાં રૂપો (પદાર્થો) જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમનાં કારણનો વિચાર કરતાં, આપ જ પોતાના જૂદા જૂદા ગુણનું મુખ્ય રીતે ગ્રહણ કરીને તેવા (તે પદાર્થરૂપ) થએલા છો એમ માનવું જોઇએ. તે પ્રમાણે હોવાથી,

---

જણાય છે...× આ ભાગ શ્રીસુબોધિનીમાં આ નીચે જણાવેલી શંકા પછી લખેલ છે; પરંતુ આ તેનું યોગ્ય સ્થાન જણાવાથી અહિં મૂકેલ છે.

* બધા વિષયોમાં આપની સત્તાથી જ અમારો અધિકાર ચાલે છે તો આ બાણના ઉપર કૃપા કરેલી તે પણ આપની સત્તાથી જ થઇ શકેલી, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

[૧] 'નીચેના સાત ભુવનો' એવો અર્થ લેવામાં આવે તો આપથી 'અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલા' એ વિશેષણ નકામું થાય, કારણ કે તામસપણાને લીધે નીચેના ભુવનોમાં તેમનો પોતાનો જ અધિકાર હોવાનું સંભવે (છે). નીચેના ભુવનોમાં તેઓનો અધિકાર ચાલે છે એમ (લોકમાં) પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ઉપરના સાત ભુવનો જ જણાવેલાં છે, એમ જણાય છે.

(આપના) જે ગુણથી એક હજાર ભુજાઓવાળો બાણ થયો, તેજ ગુણ (બાણનું) કારણ બનેલો માનવો જોઇએ, તેથી તે પ્રમાણે જ કરવું યોગ્ય છે. અમે સર્વ સ્થલે ભેદ જોઇએ છીએ છતાં પણ આપ એકજ[1] છો; કારણ કે લીંબડો માનીને ખાધેલી સાકર કડવી (લાગતી) નથી.

'આદ્ય' વિશેષણથી તે(ભગવાન)નું એક (હોવા)પણું સિદ્ધ કરે છે. જેમ એકજ ચોખા(નો દાણો) અંકુર વિગેરે સ્થિતિથી (સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને) એક હજાર ચોખા(ના દાણા) થાય છે, તેવી રીતે એક જ ભગવાન ચોખા(ના દાણા)ની પેઠે જૂદા જૂદા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કરવા માટે 'आद्यः' પ્રથમ કારણ બનેલા છે.

'(ભગવાન તો) આકાર વિનાના છે' એવી શંકા થાય, તેથી કારણ(બનેલ ભગવાન)નાં બીજરૂપ સ્વરૂપનું વર્ણન 'પુરૂષ' શબ્દથી કરેલું છે. તે '(પુરૂષ)ને કારણ બનવામાં સ્ત્રીની જરૂર રહે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'એકલા' વિશેષણ યોજેલું છે. ચિંતામણિ(થી પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે)ની પેઠે કાર્ય અને કારણનું જૂદાપણું[2] અને કાર્યો જૂદાં જૂદાં હોવાપણું જાણવાં. તે (કાર્યોનું) ઉપાદાન (કારણ) હોવાનું, વિકાર વિનાનો હોવાનું અને નિમિત્ત (કારણ) હોવાનું પહેલાં સિદ્ધ કરેલું છે. તેથીજ[3] જગત ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી એમ પણ સિદ્ધ થયું; અને જગત બ્રહ્મ (રૂપ) હોવાનું (કારણ)[4] તે(બ્રહ્મ)માંથી ઉત્પત્તિ લય અને સ્થિતિ થતાં હોવાનું જણાએલું છે. (જગતની) સ્થિતિ અને પ્રલય બીજામાં થતાં નથી એ તો માત્ર ઉદાહરણ (કહેલું)* છે. ઘણાં દૃષ્ટાંતો† એકઠાં મળી 'ભગવાન સર્વથી જૂદા પ્રકારના છે' એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી, (બ્રહ્મજ્ઞાનનો) માત્ર તર્કજ આધાર હોય તો (તે જ્ઞાન) સત્ય ન ગણાય તેથી, અને દૃષ્ટાંત† નહિ હોવાથી બ્રહ્મ માત્ર વેદથી જ જણાય તેવું જ સિદ્ધ થએલું છે. (જગત્) અમુક સમય સુધી જ રહેનારૂં હોય તો પણ ભગવાન જ (તેનું) કારણ છે. બીજાને કારણ કલ્પવામાં જે તર્ક (કરવામાં આવે), તે ભગવાનમાં જ યોજવો, કારણ કે ભગવાન સર્વ શક્તિવાળા

---

[1] 'આપ એકજ છો' એટલે ભગવાન સર્વ સ્થલે એકરૂપ હોવાથી, 'અહિં પ્રભાવ રાખવો યોગ્ય છે, અહિં યોગ્ય નથી' એવો (તેમનામાં) ભેદ નથી. (લે)

[2] કાર્ય જડ અને ઉપાદાન (કારણ) ચેતન હોય એવો ભેદ. (લે)

[3] 'તેથીજ' એટલે ચિંતામણિમાંથી બનાવેલા પદાર્થોની ફલ આપનાર તરીકે ઉપાસના થતી નથી, પરંતુ ફલ આપનાર તરીકે ચિંતામણિનીજ ઉપાસના કરવામાં આવે છે, એ દૃષ્ટાંતને લીધે. (લે)

[4] અહિં 'કારણ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

* કારણ કે ઉત્પત્તિ પણ બીજામાંથી થતી નથી, પરંતુ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે.

† ઉપર 'ઘણાં દૃષ્ટાંતો' કહ્યાં તે અમુક અંશમાં જ લાગુ પડે તેવાં દૃષ્ટાંતો કહ્યાં. બ્રહ્મને સંપૂર્ણ રીતે લાગુ પડે તેવું કોઇ દૃષ્ટાંત છે જ નહિ.

છે. જૂદાં જૂદાં ઉપાદાન[1] હોય ત્યારે જેમ વિરોધ કાઢી નાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે એક ઉપાદાન હોય ત્યારે પણ (કરવું). તર્કની જરૂર હોય ત્યારે પણ જેમ પાંદડા કાષ્ઠ સુંદર પુષ્પ અને ફલોનું કારણ (તે) સર્વથી જૂદું બીજ એકલું જ જોવામાં આવતું હોવાથી, તેજ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી (તે સર્વનું) કારણ હોવાનો નિર્ણય થાય છે, તે પ્રમાણે વેદમાં (બ્રહ્મને જગતનું કારણ) કહેલ હોવાથી બ્રહ્મને પણ (જગતનું કારણ) જાણવું, કારણ કે વેદ પ્રમાણ હોવાનો નિર્ણય થઈ ગએલ છે. તેમ થતાં શ્રુતિ સત્ય ઠરશે (અને તર્કથી તેને) પુષ્ટિ મળશે, અને વૈદિક અર્થ પણ પ્રત્યક્ષ અનુમાન વિગેરેથી જ સિદ્ધ થતો હોય તો (શ્રુતિ) વ્યર્થ થાય. સંકેત* તો વિચાર કરનારાઓના સ્વીકારવાથી જ (થાય છે), તેમ ન હોય તો જૂદા જૂદા મતમાં અલૌકિક પદાર્થો જણાવનાર 'આત્મા' વિગેરે શબ્દોનો સંકેત અસંભવિત થાય, તેથી મૂળ પુરૂષ એકલા જ જગતનું કારણ છે.

એવી રીતે ભગવાન જગતનું કારણ છે એમ સિદ્ધ કરીને, તેમાં કાર્ય તરીકે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય જ સિદ્ધ થએલા હોવાથી, ભગવાન્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે એમ કહેતાં 'સમાધિમાં પ્રાપ્ત થતા' શબ્દથી બીજું વિશેષણ કહે છે. જેમ જાગતાંની અવસ્થા, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સ્થિતિ ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જણાવનારી છે એ પ્રમાણે ચોથી (સમાધિની) અવસ્થા પણ મોક્ષ જણાવનારી છે, કારણ કે તેની અંદર પ્રકટ થએલા ભગવાન મોક્ષ આપનારા છે. 'પોતામાં દ્રષ્ટિવાળા' વિશેષણથી તેમનો મોક્ષનું દાન કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે. (તેનો અર્થ) એવો છે કે જેમ એકલા પુરૂષ જગતનું કારણ થાય છે તેમ 'સ્વદૃક' પોતાની અંદર જ દૃષ્ટિવાળા, એટલે પોતાના અનુભવથી પ્રસન્ન રહેનારા મોક્ષના કારણરૂપ છે.

'(એવા) પોતાનો મોક્ષ જ પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ બીજા ઉપાસના કરનારાઓને (મોક્ષ પ્રાપ્ત) ન કરાવે'. એવી શંકા થાય, તેથી '(મોક્ષના) કારણરૂપ' શબ્દ યોજેલ છે બીજાઓને પણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરાવવા)માં, પોતાની અંદર દૃષ્ટિવાળા થવામાં અને ચોથી અવસ્થા (સમાધિ) (પ્રાપ્ત કરાવવા)માં તે(ભગવાન)જ કારણરૂપ છે.

'ત્યારે અમે વિગેરે બીજાઓના પોતે (કારણરૂપ) છે તેમ (તેમનું) પોતાનું (કારણ) તેમનો પણ આધાર બનેલ કોઈક હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણ વિનાના' વિશેષણ યોજેલું છે. કોઈ પણ તેમનું કારણ નથી.

'જેમ ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી સર્વ થાય છે એમ કહેવામાં આવે છે, તેમ બધાએ (પોતાની ઈચ્છાથી) સર્વ ભલે થાય, અને શ્રુતિ (ભગવાનમાં અને બીજામાં) ભેદ નથી એમ કહે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો

---

[1] 'અધિકરણ' એટલે 'ઉપાદાન'. (લે)

* 'સંકેત' એટલે અમુક શબ્દનો અર્થ જાણવો, એવી સમજુતી.

છે, કારણ કે તે (ભગવાન) સર્વ (થવા) શક્તિવાળા હોવા છતાં પોતાની મેળે તેવીજ રીતે આધાર બનેલા છે. કાર્યરૂપવાળા (કાર્યનાં રૂપો) તો પોતામાંથી જ થાય છે, કારણ કે (તેમનામાં) સર્વ (થવાની) શક્તિ છે અને ઈશ્વરની ઈચ્છાને રોકી શકાતી નથી. એવી રીતે (ભગવાનનાં) સર્વ (થવાની) શક્તિ, અલૌકિકપણું, દોષ વિનાનો અને પૂર્ણગુણવાળો દેહ સિદ્ધ કરીને (એમ કહે છે કે), આપ સર્વ સ્થલે પૂર્ણગુણવાળા હોવા છતાં શેરડી, દુધ, ખાટું ખારૂં વિગેરે વિકારોનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના વિકાર પ્રમાણે દેખાઓ છો. સર્વરૂપથી (આપ) ન દેખાઓ તેવી વ્યવસ્થા કરનારી ભગવાનની માયા જ છે.

તે (ભગવાનની માયા) સ્વતંત્ર અથવા અસ્વતંત્ર હોવાથી તે દોષ પાછો તે સ્થિતિમાં રહે છે, એવી શંકા થાય, તેથી 'બધા ગુણો પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે' શબ્દ યોજેલ છે. તેમ ન હોય તો ભગવાનના બધા ગુણો જૂદા જૂદા પ્રસિદ્ધ ન થાય. જેમ હરડે છ રસોવાળી હોવા છતાં પણ રસ વિનાની જ છે, કારણ કે સર્વથી જૂદો કોઈ પણ રસ કુદરતથી (તેમાં) દેખાતો નથી, તેવીજ રીતે ભગવાન સર્વ સ્થલે સર્વ ગુણો પ્રકટ કરે તો ખિચડા જેવા દેખાય. તેથી (ભગવાન) સર્વ સ્થલે પૂર્ણ ગુણવાળા હોવા છતાં ભગવાનની ઈચ્છારૂપ માયાને લીધે વિકાર પ્રમાણે દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે લીલામાં માત્ર યાદવપણું પ્રકટ કરવા પ્રકટ થએલા (આપે) બીજા ગુણો પ્રકટ ન કર્યા. તેથી હું (શંકર) વિગેરેને પણ (આપનું) જ્ઞાન થયું નહિ, એવો ભાવ છે. ૩૮

'કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યાં સર્વ સ્થલે કારણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ ન હોય તેવી માટી વિગેરેમાંથી ઘડા વિગેરેની ઉત્પતિ થતી નથી. તે પ્રમાણે (બ્રહ્મમાંથી) પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે (તે પદાર્થોના) કારણ તરીકે બ્રહ્મ દેખાવું જોઇએ. તે (દેખાતું) નહિ હોવાથી (બ્રહ્મ પદાર્થોનું કારણ થાય તેમાં) પ્રત્યક્ષનો વિરોધ (થતો) હોવાથી (બ્રહ્મ) કારણ કેમ હોઈ શકે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च सञ्चकासति ॥
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥३९॥

હે ભૂમન્! અને જેમ સૂર્ય પોતાની છાયાથી ઢંકાઇ છાયાને અને રૂપોને પ્રકાશે છે તેમજ પોતાથી પ્રકાશનાર આપ ગુણોથી સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાઇ ગુણોને અને ગુણવાળાઓને (પ્રકાશો છો). ૩૯.

'વાદળાંઓ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલા છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (અને) 'જ્યારે સૂર્ય કિરણો વડે તપે છે, (ત્યારે) તેમનાથી (કિરણોને લીધે) વરસાદ વરસે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે સૂર્ય જ વરસાદ છે. તેમ ન હોય તો (સૂર્ય) ઉત્પત્તિ કરાવનાર

ન હોય. તેથી સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં જેમ વાદળાંઓ સૂર્યને ઢાંકી દેનારો થાય છે, એવી રીતે જગત્ પણ ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોવા છતાં ભગવાનને ઢાંકી દેનારૂ છે. જેમ (સૂર્ય) પોતે ન દેખાવા* છતાં તે વાદળાંઓને, વાદળાંઓમાં ઉત્પન્ન થતા વરસાદને, તેની પણ નીચે (રહેલી) ભૂમિને અને ભૂમિ ઉપર રહેલા પદાર્થોને પ્રકાશે છે, એવી રીતે સર્વનું કારણ બનેલા ભગવાન જ સર્વ સ્થલે સર્વ(પદાર્થો)ને પ્રકાશનારા હોવાથી કાંઇ પણ અયોગ્યતા નથી. 'છાયાથી' એટલે 'વાદળાંઓથી.' 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તે (વાદળાં)નું કાર્ય વરસાદ (કહેલ છે). 'પોતાની' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વાદળાંઓ (સૂર્યથી) જૂદાં નથી. 'રૂપોને' એટલે ઘડો વિગેરે (પદાર્થો)ને, (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તે(પદાર્થો)થી થતી લૌકિક અને વૈદિક ક્રિયાને પણ પ્રકાશે છે. એવી રીતે (ભગવાન) પોતે જ તેવા (ગુણ) થએલા ગુણથી आपिहितः સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાએલા હોવા છતાં (પદાર્થોના) કારણ બનેલા ગુણોને અને ગુણવાળાઓને એટલે કાર્યોને પ્રકાશે છે અને પોતાથી પ્રકાશનાર હોય છે. 'હે ભૂમન્!' એ સંબોધન ભગવાનમાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે એમ જણાવવા (કરેલું છે). ૩૯.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન (જગતનું) કારણ હોવાનું બીજું કારણ[1] કહે છે:—

यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ।।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ।।४०।।

જેમની માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળાઓ દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં આસક્ત થઇ પુત્ર સ્ત્રી ઘર વિગેરેમાં જન્મે છે અને મરણ પામે છે. ૪૦.

વિવેકવાળા[2] હોવા છતાં વિષયો દુઃખ આપનારા છે એમ જોઇને પણ તેઓમાં[3] જ આસક્ત થાય છે. લૌકિકમાં ઇષ્ટ (પદાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાપણું (પ્રવૃત્તિ થવાનું) કારણ હોવાથી, તે[4] ન હોવા છતાં પણ તે(પુત્ર વિગેરે વિષયો)માં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અવશ્ય (એવી પ્રવૃત્તિનું) બીજું કારણ હોવાનું સૂચવે છે.

---

* વાદળાંઓથી ઢંકાએલ હોવાથી સૂર્ય પોતે દેખાતો નથી છતાં, એવો અર્થ છે.

[1] પુત્ર વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ થવી એ ભગવાન (જગતનું) કારણ હોવાનું બીજું કારણ છે. ભગવાન જ પોતાની શક્તિ માયાથી પુત્ર વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'આ ઇષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એવું જ્ઞાન જ (પ્રવૃત્તિ થવાનું) કારણ છે, ભગવાન કારણ નથી,' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (લે)

[3] 'તેઓમાં જ' એટલે 'પુત્ર વિગેરે વિષયોમાં જ.' (લે)

[4] 'તે' એટલે 'ઇષ્ટ (પદાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાપણું.' પુત્ર વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ ઇષ્ટ (પદાર્થ) પ્રાપ્ત કરાવનારી ન હોવા છતાં તેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી તેવી પ્રવૃત્તિ પોતાનું બીજું કારણ હોવાનું એટલે ભગવાન તેવી પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ હોવાનું સૂચવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

[1]'દિશાઓનો ગુંચવાડો વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે કે પ્રત્યક્ષમાં થએલ ભ્રમ ઉત્તમ જ્ઞાનવાળા પ્રત્યક્ષથી જ[2] દૂર થાય છે,[1] એવી શંકા થાય, તેથી 'દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં આસક્ત થઈ' શબ્દો યોજેલા છે. તે(વિષયો)માં રહેલા દોષો જોઇને પણ, દુઃખનો અનુભવ કરીને પણ, પુત્ર સ્ત્રી અને ઘરમાં उन्मज्जन्ति ઉત્પન્ન થાય છે (અને) 'અંત સમયે જેવી મતિ (હોય) તેવી ગતિ થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓમાં જ આસક્ત રહીને निमज्जन्ति; જીવતાં સુધી આસક્તિને લીધે તેઓમાં જ રહીને, તેઓમાં જ મરણ પામે છે.[3] 'પ્રજા પછી ઉત્પન્ન થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પુત્રથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ પ્રસંગે પુત્રને માટે જ મરણ પામે છે તેવીજ રીતે પત્નીમાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પત્ની માટે મરણ પામે છે. ઘરમાં પણ ઉત્પત્તિ અને મરણ (થવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. 'વિગેરે' શબ્દથી ઘોડા ગધેડા વિગેરેમાં પણ (જન્મે છે અને મરણ પામે છે એમ કહેલું છે). 'અંત સમયે જેવી મતિ (હોય) તેવી ગતિ થાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે જડભરતની પેઠે તે(વી યોનિ)માં પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પામે છે. તેથી જેનું પ્રત્યક્ષ અને શાસ્ત્રોથી પણ ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ તેવી કોઈક ભગવાનની શક્તિ જ એવા પ્રકારના મહામોહનું કારણ (છે એમ) સ્વીકારવું જોઇએ. ૪૦

હવે જેઓ ઉપર ભગવાનની અર્ધ કૃપા છે તેઓ માટે શોક દર્શાવતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोके अजितेन्द्रियः ॥
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ॥४१॥

દેવે આપેલ આ પ્રાપ્ત કરીને, મનુષ્યલોકમાં ઇન્દ્રિયોને નહિ જીતનાર જે આપના ચરણોનો આદર કરતો નથી તે શોક કરવા યોગ્ય છે, કારણ કે પોતાને ઠગનારો છે. ૪૧

૧...૧ (પૃથ્વી ભમતી જણાય છે તેવું) ભ્રમરૂપ જ્ઞાન ઇષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારું ન હોવા છતાં રહે છે જ અને તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભ્રમ દૂર કરનારું ઉત્તમ જ્ઞાન હોવાથી તેવું જ્ઞાન થતાં એવી પ્રવૃત્તિ અટકે છે, તેથી (આ પ્રવૃત્તિ) ઇષ્ટ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે એવું જ્ઞાન જ (પ્રવૃત્તિનું) કારણ છે, પરંતુ ભગવાન તેનું કારણ નથી, એવી આ શંકા છે.

૨ પ્રત્યક્ષથી જ ભ્રમ દૂર થાય છે, પરંતુ તે દૂર થવા કોઈ અલૌકિક (પદાર્થ)ની જરૂર નથી એમ જણાવવા 'एव' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે, તેથી ભ્રમ દૂર થવામાં પણ ભગવાન કારણરૂપ નથી એવો અર્થ છે. (હે)

૩ 'આ પ્રવૃત્તિ ઇષ્ટ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે' એવું ભ્રમવાળું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે. (તેવું જ્ઞાન પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ નથી પરંતુ ભગવાન જ કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે). (હે)

ભગવાને જેને વિવેક ઇંદ્રિયો વિગેરેવાળું શરીર આપેલું છે, તે અર્ધ કૃપાવાળો પણ જો પૂરી (કૃપા) માટે પ્રયત્ન ન કરે તો તે મોહ પામેલાઓએ પણ શોક કરવા યોગ્ય થાય છે. હવે એટલે ભગવાને (આવું શરીર તેને) આપેલું, કારણ કે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તે મનુષ્યલોકમાં મનુષ્યના દેહમાં આવેલો છે.

'ત્યારે (તે ભગવાનનો) અનાદર કરે છે તેનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઇંદ્રિયોને નહિ જીતનાર' શબ્દ યોજેલ છે. ઇંદ્રિયો ઉપર જય (મેળવેલો) નહિ હોવાથી, ઇંદ્રિયોથી ઢસડાએલો તે બીજે જાય છે. તેથી (ભગવાનની) સેવા કરતો નથી. 'ત્યારે તેનો શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આદર કરતો નથી' શબ્દો યોજેલા છે. (ભગવાનના ચરણોનો) આદર પણ કરતો નથી (એ દોષ છે), કારણ કે તે(ચરણો)માં આસક્તિ નિયમમાં રાખનારી છે. તેમ ન કરે (ભગવાનના ચરણોમાં આસક્તિ ન રાખે) તો હતું તે સાધનનો પણ તે નાશ કરે છે, તેથી તે શોક કરવા યોગ્ય થાય છે, અને પોતાને ઠગનારો થાય છે. 'હિ' 'કારણ કે' શબ્દથી સૂચવેલો તર્ક (પોતાને ઠગનારો શબ્દથી) કહેલો છે. 'બીજાને માટે[1] તે તેમ કરે છે' એવી શંકા કરીને, તેવું નથી[2] એમ જણાવવા 'પોતાને જ ઠગનારો થાય છે' શબ્દોથી (એ શંકાનો) નિરાસ કરે છે.[2] (બીજા ઉપર કરેલો) ઉપકાર તો પરિણામનો વિચાર કરતાં પોતાને જ ફલ આપનાર થતો હોવાથી, જ્યાં પોતે ઠગાતો ન હોય ત્યાં જ બીજાને-માટે (કાર્ય) કરવું યોગ્ય* છે તેમ ન હોય તો તે પોતે જ પોતાનો ઘાત કરનારો થાય. તેવાએ કરેલા ઉપકારથી શું વળે? ૪૧

ભગવાનને જેણે પ્રાપ્ત કરેલ નથી તેવાની નિંદા કરી નીચેના શ્લોકમાં જે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને પણ તજે છે તેની નિંદા કરે છે. ભગવાનની ઇચ્છારૂપ માયાની પ્રશંસા કરવા (તેમ કરે છે, કારણ કે) તે માટે તેમ કરતા ન હોય તો જૂદા અર્થવાળું[3] વાક્ય થાય.

यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ॥
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ४२॥

---

[1] ઇંદ્રિયોના હિત માટે તે તેમ કરે છે, અને તે પ્રમાણે બીજાનું હિત કરવું તે ગુચ્યુ જ છે, એવો અર્થ છે. (લે) 'બીજાને માટે' એટલે સ્ત્રી પુત્ર વિગેરે માટે.

[2] એમ ન કરે તે માટે આવી રીતે બીજાનું હિત કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવે છે. (લે)

* બીજાના ઉપર-ઉપકાર કરવામાં આવે તે (શુભ) કાર્યનું ફલ પોતાને જ મળે છે. તેથી જે કાર્યથી પોતાનો ઘાત અથવા પોતાનું ઘણું અહિત થતું ન હોય તેવી રીતેજ પરોપકાર કરવો યોગ્ય છે. જે કાર્યથી પોતાનો ઘાત થાય અને તે બીજા માટે કરેલ હોવાથી પરોપકારનું થોડું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેવું કાર્ય કરવું યોગ્ય નથી; એવો અર્થ જણાય છે.

[3] આ શ્લોકનું તાત્પર્ય (માયાની પ્રશંસા કરવાનું ન હોય અને માત્ર મૂર્ખની) નિંદા કરવાનું હોય તો પાછલ ૩૪ મા શ્લોકના આભાસમાં બારે શ્લોકોનો અર્થ સ્તુતિ છે એમ કહેલ છે તે ખોટો ઠરે, એવો અર્થ છે.

આત્મા પ્રિય અને ઇશ્વર એવા આપનો. (તેમનાથી) વિરૂદ્ધ ગુણવાળા ઇંદ્રિયોને બહેંકાવનારા પદાર્થો માટે જે મર્ત્ય ત્યાગ કરે છે તે અમૃતને તજી વિષનું ભક્ષણ કરે છે. ૪૨.

(૧) '(ભગવાનનું) પ્રયોજન નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'મર્ત્ય' શબ્દ યોજેલ છે. (માણસ) મરણ (પામવા)ના ગુણવાળો છે. (૨) (ભગવાનની) જરૂર છે એમ જણાવવા 'આત્મા' શબ્દ યોજેલો છે. (૩) (વળી ભગવાન) 'પ્રિય' જેમના ઉપર પ્રીતિ થાય તેવા છે. (તેમની) જરૂર ન હોય તો પણ પ્રીતિને લીધે (તેમનો) આદર કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ (તે) ઇશ્વર છે, એટલે તેમ (આદર કરવામાં ન આવે તો હણનારા છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારે વાસ્તવિક રીતે બહારના અને અંદરના વ્યવહાર પ્રમાણે જરૂરી (ભગવાન)ને विसृजते તજે છે, અને તેમાં પણ 'विपर्ययेन्द्रियार्थार्थम' (તેમનાથી) વિરૂદ્ધ ગુણવાળા એટલે જે આત્મા નથી, પ્રિય નથી અને ઇશ્વર નથી તેવા છે અને ઇંદ્રિયોને બહેંકાવનારા છે તેવા રૂપ વિગેરે પદાર્થો (માટે તજે છે તેઓ અમૃત તજી વિષનું ભક્ષણ કરે છે), કારણ કે નદી તરવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પણ નૌકા આપી દઇને અથવા નૌકાનો ત્યાગ કરીને પથ્થર ગ્રહણ કરતો નથી; અથવા પથ્થર માટે જ નૌકાનો ત્યાગ કરતો નથી. 'અમૃતને તજી વિષનું ભક્ષણ કરે છે' શબ્દોથી તે(મ કરવા)નું ફલ કહે છે. મરવા પડેલો જેમ અમૃત પ્રાપ્ત કરી તે આપી દઇને વિષ લઈ તેનું ભક્ષણ કરે, તેની જે સ્થિતિ થાય, તેવી આની પણ (સ્થિતિ થાય છે), એવો ભાવ છે. ૪૨

તેવી આપ (શંકર) વિગેરેની (સ્થિતિ) છે એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ॥
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥४३॥

હું બ્રહ્મા અને દેવો તથા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મુનિઓ આત્મા સર્વથી પ્રિય અને ઇશ્વર (એવા) આપના સંપૂર્ણ રીતે ભક્તો છીએ. ૪૩.

જેમ બીજા અર્ધ કૃપાવાળા ભૂલેલા છે, અથવા જેમ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરીને પણ વિષયોમાં આસક્ત રહેનારા (ભૂલેલા છે), તેવી રીતે અમે (ભૂલેલા) નથી, પરંતુ અમે જૂદા પ્રકારથી રહેલા છીએ. ભગવાન સાત્ત્વિક[1] હોવાથી (૧) આરંભમાં 'હું' રૂદ્ર અને 'બ્રહ્મા' શબ્દોથી (તેમના) જેવા બીજા બે કહે છે. (૨) પછી (તેમનાથી) હલકા (તેમને) વશ રહેનારા 'દેવો' કહે છે. અધિકારીઓને કહીને (૩) 'તથા મુનિઓ' શબ્દથી જ્ઞાનમાં આસક્તિવાળા કહે છે. તેમને

---

[1] સાત્વિક કલ્પમાં ભગવાન વિષ્ણુરૂપ થઈ કાર્ય કરે છે. તેથી અહિ ભગવાન વિષ્ણુરૂપ હોવાથી સાત્વિક છે, એવો અર્થ છે. (ઠે)

જૂદા કહેવાનું કારણ 'શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે અથવા (મુનિઓ શબ્દથી) સાધન (કરવા)માં તત્પર અને (શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા શબ્દથી) જેમણે ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે તે (કહ્યા). શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યો (કહેલા) છે. સનક વિગેરે મુનિઓ પણ તેવા (કહેલા છે). આ ત્રણે પ્રકારના, (અને) च 'તથા' શબ્દથી આપને અનુસરનારા બધાનો સમાવેશ કરેલો છે. તે (તેવા) અમે સંપૂર્ણ રીતે આપના ભક્તો છીએ. 'આત્મા, સર્વથી પ્રિય ઈશ્વર' શબ્દોથી પોતાની (ભક્ત થવાની) પ્રવૃત્તિનું કારણ બનેલું જ્ઞાન જણાવે છે. પહેલાં (શ્લોક ૪૨) કરતાં,[1] ઘણો વધારે પ્રેમ હોવાનો ભેદ છે. તે (વધારે પ્રેમ)થી જ બીજાં સાધનો થઈ ગયાં. ૪૩.

'હમણાં લડાઈ (કરવા આવેલ) છો' એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા નીચેના શ્લોકમાં 'હું શરણે આવું છું' એમ કહે છે:—

तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवतम् ॥
अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥४४॥

તે, જગતની સ્થિતિ ઉદય અને અંતના કારણ, સમ, ઘણા શાંત, મિત્ર, આત્મા, દેવતારૂપ, અનન્ય, એકલા, જગતના આત્મા અને સ્થાનરૂપ આપ દેવને ભવમાંથી મુક્ત થવા અમે ભજીએ છીએ. ૪૪.

એવી રીતે સર્વે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, દોષ રહિત અને પૂર્ણ ગુણવાળા દેહવાળા આપને અમે ભજીએ છીએ. 'તે' વિશેષણથી (૪૨ અને ૪૩ એ) બે શ્લોકનો અર્થ લીધેલો છે, ('તે' એટલે) લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ.[2] 'આપને' એટલે દેખાઓ છો તેમને. 'જગતની સ્થિતિ ઉદય અને અંતના કારણ' શબ્દથી (આપ) બ્રહ્મ (છો એમ) જણાવવા જગતનાં કારણ હોવાનું કહેલું છે. બહારના દોષ નથી એમ જણાવવા 'સમ' (કહેલ છે). અંદરના દોષ નથી એમ જણાવવા 'ઘણા શાંત' વિશેષણ (યોજેલ છે). (અમને આપમાં) વિશ્વાસ છે એમ જણાવવા 'મિત્ર' શબ્દ (યોજેલ છે). (અમને આપથી) ભય નથી એમ જણાવવા 'આત્મા' (કહેલ છે). ઈચ્છેલા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે 'દેવતારૂપ' (કહેલ છે). પદાર્થથી થતું જૂદાપણું (આપમાં) નથી[3] એમ જણાવવા 'અનન્ય'

---

[1] શ્લોક ૪૨ માં ભગવાનને 'પ્રિય' કહ્યા, અહિં અમો વિગેરેને 'સર્વથી પ્રિય' હોવાનું કહ્યું એ સર્વથી વધારે પ્રિયપણું જણાવનાર 'इष्ठ' પ્રત્યયથી ભેદ જણાવેલો છે એવો અર્થ છે. (લે)

[2] શંકર પોતે વેદરૂપ હોવાથી, ૪૩ મા શ્લોકથી વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું; અને ૪૨ મા શ્લોકથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું, એવો અર્થ છે.

[3] કોઇક પદાર્થમાં રહેલ ભગવાન બીજા પ્રકારના હશે, એવો ભેદ નથી, કારણ કે ભગવાનથી જૂદો કોઇ પદાર્થ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

વિશેષણ (યોજેલું છે). न विद्यते નથી अन्यः જૂદો જેમનાથી અથવા (નથી જૂદો) જેમને તે (અનન્ય). ભગવાનને કોઈમાં પણ (તે પોતાથી) જૂદો હોવાની બુદ્ધિ નથી, કારણ કે (સર્વત્ર) ભગવાન એકલા જ છે. કાર્ય પણ તેમનાથી જૂદું નથી, કારણ કે આ (ભગવાન) જગતના આત્મા અને સ્થાનરૂપ છે. ઉત્તમ પ્રકારના ભજનથી અપરાધ દૂર થાય* એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં ઈચ્છેલા (પદાર્થ)ની પ્રાર્થના થઈ શકે નહિ, તેથી 'ભવમાંથી મુક્ત થવા' શબ્દથી બધોએ દોષ દૂર થવારૂપ મોક્ષની જ પ્રાર્થના કરે છે. એવી રીતે શરણે આવવારૂપ ભજન કહેલું છે. ૪૪

નીચેના શ્લોકમાં વિજ્ઞપ્તિ કરે છે:—

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ॥
संपद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥૪૫॥

આ મારો વહાલો પ્રેમપાત્ર સેવક છે. હે દેવ ! મેં આને અભય આપેલું છે. તેથી જેમ આપે દૈત્યોના પતિ ઉપર કૃપા કરેલી તેમ (આના ઉપર) આપની કૃપા થાઓ. ૪૫

વહાલાની અનુકૂલતા પ્રમાણેનું વર્તન લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. दयितः એટલે પ્રેમપાત્ર. (આ બે શબ્દોથી શંકરની) ઈચ્છા અને રૂચિ દર્શાવ્યાં. 'સેવક' શબ્દથી (આ) સર્વ(કરવા)નું કારણ કહ્યું, કારણ કે તે સદા મને અનુસરે છે, તેથી મારે પણ તેને અનુકૂલ રહેવું જોઇએ. 'મેં આને અભય આપેલું છે' શબ્દોથી વાણીનું[1] (અનુકૂલપણું કહ્યું). એ પ્રમાણે કાયા વાણી અને મનથી (આ મારે) અનુકૂલ થવા યોગ્ય છે, તેથી આપે સર્વ પ્રકારે (તેના ઉપર) કૃપા કરવી જોઇએ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'तत्' તે કારણને લીધે આપની કૃપા (આના ઉપર) થાઓ. અથવા[2] મેં (તેને) કહ્યું તે આપે જ કહેલું છે, તેથી આપણા બેમાં જૂદાઈ નહિ હોવાથી પહેલાં જણાવેલી તે કૃપા (આના ઉપર) થાઓ. 'જેમ આપે દૈત્યના પતિ ઉપર કૃપા કરેલી' શબ્દોથી (તે) કૃપાને દર્શાવે છે. ૪૫

પછી પ્રસન્ન થએલા ભગવાને 'કર્યું તે કર્યું જ' એમ વાણીથી શંકરનું સાંત્વન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

---

* શંકર ભગવાન સાથે લડાઇ કરવા આવેલ છે એ અપરાધ દૂર કરાવવા માટે જ પ્રાર્થના કરવામાં આવે, એવો અર્થ જણાય છે.

[1] 'સેવક' શબ્દથી કાયાનું અને 'વહાલો પ્રેમપાત્ર' શબ્દોથી મનનું (અનુકૂલપણું કહેલ છે) એવો ભાવ છે. (લે)

[2] શંકરે કરેલી કૃપા કરતાં જૂદી કૃપા ભગવાને કરેલી નથી એવા અભિપ્રાયથી અહિંથી જૂદો પક્ષ કહે છે. મેં કહેલ તેજ કૃપા આના ઉપર કરો. મેં કહેલ ફરે નહિ તેમ કરો, એવો અર્થ છે. (લે)

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ॥
भवता यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥४६॥

હે ભગવન્! તમે જે કહ્યું તે મારા વિષે (યોગ્ય છે). તમારૂં પ્રિય હું કરૂં છું. તમે જે વિચાર્યું તેનું મેં સારી રીતે અનુમોદન કરેલું છે. ૪૬.

(ભગવાન અને શંકરમાં) જૂદાઈ નથી એવા અભિપ્રાયથી 'હે ભગવન્' એવું સંબોધન કરેલું છે, કારણ કે તે (શંકર) ભગવાનને (તે પોતાથી) જૂદા ન હોય તેવી રીતે ભજે છે. 'તમે જે કહ્યું તે, નઃ મારા વિષે' તે યોગ્ય જ છે. અથવા તમે નઃ મારા છો. તેથી હું તમારૂં પ્રિય કરૂં છું, કારણ કે પોતાના (હોય તેમ)નું પ્રિય કરવું જ જોઈએ; વળી 'तव' 'તમારૂં' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તમારાં વાકયને (મારે) પુષ્ટિ આપવી જોઈએ.

'હવે તે (શંકરના વાકયની પુષ્ટિ) બાહુઓનો છેદ ન કરવારૂપ[1] હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે મૂર્ખ!....તને મારા સમોવડીઆ સાથે તારા મદને હરનારૂં યુદ્ધ (પ્રાપ્ત) થશે' (ઉતરાર્ધ અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૭) એમ જે પહેલાં (શંકરે) કહેલું, તેનું ઉત્તરાર્ધથી સ્મરણ કરાવે છે. (તમે એમ કહેલું) તેનું મેં સારી રીતે અનુમોદન કરેલું છે. (તે) કરેલું તો[2] તમે જ છે, (મેં તો) શબ્દદ્વારા તેનું માત્ર અનુમોદન કરેલું છે. એવો (અર્થ છે). ૪૬

શંકરે (બાણના) અભય માટે જે પ્રાર્થના કરેલી, તેના સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ॥
प्रह्लादाय वरो दत्तो न ते वध्यो मयान्वयः ॥४७॥

આ મારે પણ વધ કરવા યોગ્ય નથી. આ અસુર વૈરોચનનો

---

[1] 'બાહુઓનો છેદ થયો તે મટી જાય, એટલે હવે ફરીયા બાહુઓ ઉગે' એવી શંકા થાય, એવો અર્થ છે. (લે) આવો અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી, કારણ કે હજી બાણાસુરના બાહુઓનો છેદ થયો નથી, એમ આગળ શ્લોક ૪૯ ઉપરના શ્રી સુબોધિનીથી જણાય છે.

[2] ભગવાન વિચાર કરે તેજ કાર્ય છે. પછી ક્રિયા કરે તે માત્રં તેનું અનુમોદન છે. જેમ ભગવાને દ્રોણ વિગેરેને વિચાર કરીને જ હણ્યા હતા. તેથી જ 'દ્રોણને અને ભીષ્મને' એ વાકય (ઘટે છે). લોકના દેખાવ માટે પછી યુદ્ધ થયું તે તો માત્ર તેનું અનુમોદન જ થયું. એ પ્રમાણે બધે (થાય છે એમ) જાણવું (લે) આ અર્થ પણ બરાબર જણાતો નથી કારણ કે અહિં બાણનો મદ હરનારૂં યુદ્ધ શંકરના સમોવડીઆ સાથે થશે એમ ભગવાને વિચારેલું ન હતું, પરંતુ શંકરે જ વિચારેલું હતું. તેથી જ ભગવાન તેમને એ તેમના વાકયનું સ્મરણ કરાવે છે અને તે પ્રમાણે કરી એટલે તેમના વાકયને પુષ્ટિ આપી તેમનું પ્રિય કરે છે.

પુત્ર છે. પ્રહ્લાદને (મેં) વર(દાન) આપેલું છે કે તારા વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાનો હું વધ કરીશ નહિ. ૪૭.

આ પ્રહ્લાદના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો છે એમ જણાવવા 'વૈરોચનનો પુત્ર' શબ્દથી ત્રણ પેઢી કહેલી છે. આ બાણ વિરોચનના પુત્ર બલિનો પુત્ર છે. 'એમ હોય તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'તારા વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાનો હું વધ કરીશ નહિ' એવું વર(દાન) મેં પ્રહ્લાદને આપેલું છે.

'ભક્તને એવું વચન કેમ કહ્યું?[1]' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'અસુર' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે અસુરો હણવા યોગ્ય જ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભક્તની ઇચ્છા કરતાં પણ (ભગવાન) ભક્તો ઉપર વધારે કૃપા કરનારા છે. કારણ કે તે (પ્રહ્લાદે) તો એકના જ પ્રાણનું રક્ષણ કરવા કહેલું મેં તો વંશના પણ (પ્રાણનું રક્ષણ કરવા) કહ્યું.* ૪૭

ત્યારે (બાણુના બાહુઓ) કાપવાનું કેમ થાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય. તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ॥
सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥४८॥

આનો મદ ઉતારવા માટે મેં હાથો સારી રીતે કાપેલ છે, અને જે મોટું સૈન્ય ભૂમિના ભારરૂપ થએલ તેનો નાશ કરેલ છે. ૪૮

'સારી રીતે કાપેલ' એટલે હાથોના મૂળમાંથી કાપેલ.† તેઓ કપાયા જ એટલે તેનો ઉપાય નથી. 'સૈન્યનો નાશ કલેશવાળું કર્મ હશે' એવી શંકા થાય તેથી તે(કરવા)નું બીજું કારણ 'જે ભૂમિના ભારરૂપ થએલ' શબ્દોથી કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) તે ભક્તોની બુદ્ધિનો નાશ કરનારૂં હતું. તે બધાંએ સૈન્યનો सूदितं નાશ કરેલો છે. ૪૮

'ત્યારે મેં પ્રાર્થના કરી તેનો શું લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ॥
पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥४९॥

---

[1] 'વધ કરીશ નહિ' એમ કહ્યું તેવું વધ કરવાનો સંભવ હોય તો કહેવાય. તેથી વધ કરવાનો સંભવ હતો એમ જણાવનારૂં વચન ભક્તને કેમ કહ્યું? એવો અર્થ છે. (લે)

* શ્રીમદ્ભાગવત ૮-૨૨-૩૫ જૂઓ.

† હજી બાણુના હાથો કપાએલા નથી એમ ૪૯ મા શ્લોકના સુબોધિની પરથી જણાય છે, પરંતુ ભગવાને તે કાપવાનો સંકલ્પ કર્યો એટલે તે કપાએલા છે એમ જણાવેલ છે.

આની ચાર અજર અને અમર ભુજાઓ બાકી રહેશે તમારો મુખ્ય સેવક (આ) અસુરને કોઇ તરફથી ભય થશે નહિં ૪૯.

આની ભુજાઓ કપાતાં મેં આપેલી બે કુદરતી ભુજાઓ અને તમે આપેલી બે પ્રસંગથી મળેલી ભુજાઓ એવી ચાર ભુજાઓ બાકી રહેશે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભગવાને) ફેંકેલું સુદર્શન હવે (બાણુની ભુજાઓ) કાપે છે. વધારાની બે ભુજાઓ આપવાનું કારણ 'મુખ્ય સેવક' શબ્દથી કહેલું છે. તે બે (ભુજાઓ)-નો ઘણા કાલ પછી પણ નાશ ન થાય તે માટે 'અજર અને અમર' વિશેષણ યોજેલ છે (આથી તેને) દેવ કહેલ છે. (તે) યોગ્ય જ છે, કારણ કે (બાણ) તમારો મુખ્ય સેવક છે. 'કોઈ તરફથી ભય થશે નહિ' શબ્દોનો એવો અર્થ છે કે (તે) અસુર હોવા છતાં (તેને) મારાથી ભય નથી, મારા સેવકથી ભય નથી (અને) ગુણોથી ભય નથી. ૪૯

એ પ્રમાણે અભય આપવામાં આવતાં, ભગવાને કૃપાથી જોએલા તેણે પોતાને (કરવા) યોગ્ય કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥५०॥

એ પ્રમાણે અભય પ્રાપ્ત કરીને, શ્રીકૃષ્ણને મસ્તકથી પ્રણામ કરીને, અસુર પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને રથમાં બેસાડી (તેની) પત્ની સાથે લઇ આવ્યો ૫૦.

અભય પ્રાપ્ત કરીને, કન્યાનું દાન કરવા સમયે તે (બાણ) સારી રીતે પ્રસન્ન થએલો છે એમ જણાવવા શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને (પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને પત્ની સાથે લઈ આવ્યો). 'મસ્તકથી' (પ્રણામ કર્યા) કારણ કે તેનું આ (મસ્તક)જ શ્રેષ્ઠ હતું કારણ કે આ અસુર હતો. 'પ્રદ્યુમ્નના પુત્રને' એટલે ભગવાનના પૌત્રને, અર્થથી એમ સમજાય છે કે, બંધન વિગેરે દૂર કરાવી, વરની પેઠે શણગારી, (તેની) પત્ની ઉષાની સાથે લઈ આવ્યો એટલે ઉત્તમ પ્રકારે ભગવાનની સમીપ લઈ આવ્યો. (ભગવાન) આ કાર્ય માટેજ પધારેલા હોવાથી; તેટલાથી પ્રસન્ન થયા.૫૦

अक्षौहिण्या परिवृतं सुवाससमलंकृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥५१॥

રૂદ્રે અનુમોદન કરેલા (ભગવાન) અક્ષૌહિણી (સેના)થી વીંટાએલા, સારાં વસ્ત્રોવાળા શણગારેલા (અનિરૂદ્ધ)ને પત્ની સાથે આગળ કરીને દ્વારકા) પધાર્યા. ૫૧.

અક્ષૌહિણીથી વીંટાએલા' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) અક્ષૌહિણી સેના દાયજાની હતી. 'સારાં વસ્ત્રોવાળા શણગારેલા' વિશેષણથી વસ્ત્રો અને

આભૂષણો (જણાવેલાં છે). પછી ભગવાનનું કૃત્ય કહે છે (કે), પત્ની સાથે તે પૌત્રાં આગળ કરીને રૂદ્રે અનુમોદન કરેલા (પધાર્યા), કારણ કે તેમ (રૂદ્રનું અનુમોદન ન હોય તો (ભગવાને) તે લીધું તેને રૂદ્ર દંડ જેવું માને. 'कृष्णोऽनुमोदितः 'અનુમોદન પામેલા શ્રીકૃષ્ણ' એવો પાઠ હોય ત્યાં રૂદ્રથી (અનુમોદન પામેલા એમ અર્થથી જાણવું. આથી તેમના (રૂદ્રના) ઉપર ભગવાનની કૃપા જણાવેલી છે (અને) એમ પણ સૂચવેલું છે કે બાળવાનની પેઠે બોધ આપવા (તેમનો) પરાજય કરેલો. ૫૧

વિવાહના ઉત્સવ સમયે[1] પુરીનું વર્ણન કરેલું નહતું તેથી, નીચેના શ્લોકમ કાર્ય પુરૂં કરી ભગવાન પાછા પધાર્યા ત્યારે (તે સમયની) પુરીનું વર્ણન કરે છેઃ—

स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ॥
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥५२॥

શંખ નગારાં અને દુંદુભિના અવાજોથી શહેરીઓ, મિત્રો અં બ્રાહ્મણોએ સામૈયું કરેલા (ભગવાને) તોરણો સાથે ધજાઓથી શણગારેલી છંટકાવ કરેલા રસ્તાઓ અને આંગણાંઓવાળી પોતાની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૫૨.

આથી[2] એમ સૂચવેલું છે કે તેણે (બાણે) વિધિ પ્રમાણે વિવાહ દ્વારકામાંજ કરેલો. (ભગવાનની) પોતાની રાજધાની હતી, તેથી (ભગવાન) પધારતાં મોજ શોખો કહેલા છે. 'તોરણો સાથે ધજાઓથી શણગારેલી' વિશેષણથી ઉપરનો અલંકાર (વર્ણવેલો છે). 'છંટકાવ કરેલા રસ્તાઓ અને આંગણાંઓવાળી' વિશેષણથ નીચેનો (શણગાર કહેલો છે). સુગંધવાળાં જલોથી उक्षिताः છંટકાવ કરેલા રસ્તાઓ અને चत्वराणि આંગણાંઓ હતાં જેનાં તેવી (પુરી હતી). 'શહેરીઓ મિત્રો અને બ્રાહ્મણોએ શંખ નગારાં અને દુંદુભિના અવાજો સહિત સામૈયું કરેલા' શબ્દોથી વચલા ભાગની શોભા કહેલી છે. શહેરીઓ તામસ હતા, મિત્રો રાજસ હતા આ વિવાહમાં સર્વની સંમતિ હતી એમ જણાવવા બધાએ સામૈયું કરેલું. ૫૨

પ્રકરણ સમાપ્ત થયું એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આ ઉપાખ્યાનન શ્રવણનું ફલ કહે છેઃ—

य एतत्कृष्णविजयं शंकरेण च संयुगम् ॥
संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥५३॥

જે પરોઢીએ ઉઠીને આ શ્રીકૃષ્ણના વિજયનું અને શંકર સાથેના યુદ્ધનું સ્મરણ કરશે, તેનો પરાજય થશે નહિ. ૫૩

---

[1] વિવાહ માટે (દ્વારકાથી બાણની નગરીએ) પધાર્યા ત્યારે, એવો અર્થ છે. (લે)

[2] 'આથી' એટલે પુરીને શણગારેલી કહી તેથી.' (લે)

જે દરરોજ આનું સ્મરણ કરશે તેનો ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણથી પરાજય થશે નહિ. ભગવાને જેઓનો નિરોધ કરેલો છે,[1] જેઓએ પ્રપંચને વિસારેલો છે અને ભગવાનમાં આસક્તિવાળા છે તેઓને કાલ વિગેરેથી પીડા થાય, ત્યારે રાજસોને દુઃખ થાય છે. તેથી ફલ જણાવતાં તે (પરાજય થતો નથી એમ) અવશ્ય કહેવું જોઇએ, અને આ (શ્લોક)થી ઉપાય કહેલો છે કે પરાજય (થવા)નો સંભવ હોય ત્યારે આ (ઉપાખ્યાન)નું શ્રવણ કરવું. ૫૩

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્‌વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિની-
માં દશમા સ્કંધના વિવરણમાં ઉત્તરાર્ધનો ચૌદમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

— ઇતિ દશમ-ઉત્તરાર્ધમાં રાજસફલ પ્રકરણ સમાપ્ત —

---

[1] ' જેઓએ પ્રપંચને વિસારેલો છે અને ભગવાનમાં આસક્તિવાળા છે ' એ શબ્દોથી ' ભગવાને જેઓનો નિરોધ કરેલો છે ' એ વિશેષણનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (લે.)

परिशिष्ट

નિવેદન

સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના વંશની સંપૂર્ણ વંશાવલિ સને ૧૯૪૩ માં છપાવી, પરમભગવદીય શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલ ટ્રસ્ટ ફંડના ટ્રસ્ટીઓએ સંપ્રદાય ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ અને તેઓશ્રીના વંશજોએ તથા સંપ્રદાયના વિદ્વાન ભટ્ટજીઓ વિગેરેએ કયા કયા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચ્યા છે તેની સંપૂર્ણ નામાવલિ અદ્યાપિ ગુજરાતી, હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થયાનું મારા જાણવામાં નથી. પ્રગટ થાય તે આવશ્યક અને ઇચ્છવા યોગ્ય છે એવું મને લાગવાથી નામાવલિ તૈયાર કરી મને મોકલવા, બે વર્ષ પહેલાં, શ્રીમાન્ ધીરજભાઇને પત્રદ્વારા મેં વિનંતિ કરી. તેમને વિનંતિ કરવાનું ખાસ પ્રયોજન એ હતું કે શ્રી ગટુલાલજીના પુસ્તકાલયમાં ઘણા ખરા હસ્તલિખિત સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો બીરાજે છે તેથી ધીરજભાઈ જ સંપૂર્ણ નામાવલિ તૈયાર કરી શકે. તેમણે કૃપા કરી, મારી વિનંતિને માન આપી અથાગ શ્રમ લઇ, યથાશક્તિ માહિતી મેળવી, સંપૂર્ણ નામાવલિ તૈયાર કરી, બે માસમાં મને મોકલી. એટલું જ નહિ પરંતુ કયા કયા ગ્રંથો છપાયા છે અને કયા કયા છપાયા નથી તેની માહિતી પણ નામાવલિમાં આપી. તેમણે તૈયાર કરેલી નામાવલિ જ હાલ હું છપાવું છું એટલે તેનો યશ અને તેનું માન ધીરજભાઇને જ ઘટે છે. ધીરજભાઇએ પત્રમાં મને જણાવ્યું હતું કે "શરતચૂકથી અગર માહિતીના અભાવે અમુક ગ્રંથો કદાચ રહી ગયા હોય." વૈશ્ય વૈષ્ણવોમાં ધીરજભાઇએ અને સદ્ગત તેલીવાળાએ સંપ્રદાયના અનેક ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરી, સંપ્રદાયને કૃતાર્થ કરેલ છે, અને બન્નેએ પોતાનું જીવન સફળ કરેલ છે.

નામાવલિ ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં વાચનારને જણાશે કે શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ અને તેઓશ્રીના ૪૧ વંશજોએ ૫૦૦ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચ્યા છે અને સંપ્રદાયના અનેક વિદ્વાન ભટ્ટજીઓએ પણ સંખ્યાબંધ ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ગ્રંથો પુષ્ટિમાર્ગનો અમૂલ્ય ખજાનો છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ અને તેઓશ્રીના અનેક વંશજોએ સંખ્યાબંધ સંસ્કૃત ગ્રંથો રચી, સમાજમાં બ્રહ્મવાદના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો, ઉચ્ચ ઉપદેશ અને ઉચ્ચ ભાવનાઓનું સિંચન કર્યું ત્યારે સમય કેવો હતો તે લક્ષમાં રાખવામાં આવે તો જ લેખકોની યોગ્ય કદર થઈ શકે. બારમા સૈકા સુધી ક્ષત્રિય રાજાઓનું હિન્દમાં સામ્રાજ્ય હતું. અસ્તોદયના અબાધિત નિયમ પ્રમાણે તેનો અંત આવ્યો. તેરમા સૈકાથી લગભગ સને ૧૭૫૦ (સંવત્ ૧૮૦૬) સુધી જુદા જુદા વંશના મુસલમાન રાજાઓનું રાજ્ય હતું. શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું પ્રાગટ્ય થયું ત્યારે બહલોલ લોદી ગાદી ઉપર હતા. તેમના પછી સીકંદર અને તેમના પછી ઇબ્રાહીમ લોદીએ સને ૧૫૨૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી મોગલ વંશના રાજાઓનું રાજ્ય થયું. મુસલમાન રાજાઓમાં કેટલાક ધર્માંધ હતા. તેઓના સમયમાં હિન્દુઓને ત્રાસ હતો, અને હિન્દુઓના અનેક મંદિરોને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં. બીજી તરફથી સંપ્રદાયના આચાર્યોએ, બ્રહ્મનિષ્ઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ અને અનેક ભક્ત કવિઓએ હિન્દુઓના ભાવનારૂપી મંદિરોના પાયામાં ભક્તિમાર્ગ—ભાગવત ધર્મ—ના સતત ઉપદેશરૂપી સિમેન્ટનું સિંચન કર્યું. તેથી પરિ-

ણામ એ આવ્યું કે મોગલ શહેનશાહત સાધનસંપન્ન છતાં ઔરંગજેબની હૈયાતીમાંજ છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ. ઔરંગજેબ સને ૧૬૫૮ માં ગાદીનશીન થયા. સને ૧૬૫૨ થી ૧૬૮૦ સુધી રાણાશ્રી રાજસિંહજી ઉદયપુરની ગાદી ઉપર હતા. તેમના સમયમાં શ્રી દ્વારકાધીશનું સ્વરૂપ જે હાલ કાંકરોલીમાં બીરાજે છે તે સ્વરૂપને અને શ્રીનાથજીના સ્વરૂપને ગિરિરાજમાંથી મેવાડની હદમાં પધરાવવામાં આવ્યું અને રાણા રાજસિંહજીએ તે વખતના ટીલકાયત મહારાજશ્રીઓનો સત્કાર કરી યોગ્ય પ્રબંધ કર્યો. અર્જુનને સામર્થ્ય આપનાર ભગવાને રાણા રાજસિંહજીને પણ બળ આપ્યું. ઔરંગજેબે હિન્દુઓ ઉપર જજીયાવેરો નાખ્યો. રાણા રાજસિંહજીએ ઔરંગજેબનાં રૂંવાડાં ઉભાં થાય એવો પત્ર તેને લખ્યો. આ પત્ર અક્ષરશઃ ટોડ રાજસ્થાનમાં છપાયો છે. ઔરંગજેબે રાજસિંહજીના વખતમાં મોટું લશ્કર મોકલી, મેવાડ ઉપર આક્રમણ કર્યું. રાજસિંહજીએ અનેક વખત તેના લશ્કરને પરાસ્ત કરી, મેવાડની હદમાંથી કાઢી મૂક્યું અને ઔરંગજેબના મુલક ઉપર સામું આક્રમણ કર્યું. તેના પરિણામે ઔરંગજેબને જજીયા વેરો કાઢી નાખવો પડ્યો. મુસલમાનોના રાજ્યના સમયમાં ઉદયપુરના રાણાઓએ અને સીસોદીયા ક્ષત્રિયોએ હિન્દુ ધર્મની કેટલી અને કેવી સેવા કરી છે તે હિન્દુઓએ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

ધર્માંધ મુસલમાનોના સમયમાં જેટલાં મંદિરોને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યાં હતાં તેથી ત્રણ ગણાં મંદિરો અઢારમા, ઓગણીસમા અને વીસમા સૈકામાં હિન્દુસ્થાનનાં અનેક શહેરો અને ગામડાંઓમાં બંધાયાં. સંખ્યા ઘણી છે. જરૂર છે સુવ્યવસ્થાની કે જેથી સ્તુત્ય હેતુ પાર પડે. મંદિરો દ્વારા હિન્દુધર્મની ભાવનાઓનું સમાજમાં પોષણ થાય છે. એવું એક પણ ગામ નહિં હોય કે જ્યાં હિન્દુઓનાં ફક્ત ૫૦ કુટુંબો રહેતાં હોય તો પણ જ્યાં હિન્દુઓનું એકાદ મંદિર ન હોય, અને જે ગામમાં મંદિર ન હોય તેને સનાતનીસ્ટ હિન્દુઓ સ્મશાનવત્ માનવાના.

બ્રીટીશ રાજ્યના અમલમાં પાશ્ચિમાત્ય પવનથી, અને મેકોલેના સમયથી શાળાઓમાં અપાતી કેળવણીથી, ભાવનારૂપી મંદિરોના પાયા ડગવા મંડ્યા છે. પરિસ્થિતિ એ છે કે કરોડો હિન્દુઓ આચાર ધર્મથી ભ્રષ્ટ થયા છે અને નામના જ હિન્દુ રહ્યા છે. જડવાદનો ચેપ લાગવાથી નૈતિક બલ પણ ઘટયું છે. દ્રવ્યનું પૂજન થાય છે. ચારિત્ર્યનું નહિં.

સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો ઘણા ખરા છપાયા છે. અમુક ગ્રંથોનો અનુવાદ ગુજરાતીમાં છપાયો છે. ઘણા થોડા ગ્રંથોનો અનુવાદ હિન્દી ભાષામાં પ્રગટ થયો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થયેલું, નોંધવા જેવું, ફક્ત એક પુસ્તક છે અને તે શ્રીમાન્ મણીભાઈ પારેખે છપાવેલ આશરે ૫૦૦ પૃષ્ઠનું વિસ્તૃત શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનું જીવન ચરિત્ર છે.

પ્રભુ કૃપાથી પુષ્ટિ માર્ગના અનુયાયીઓમાં હજારો લક્ષાધિપતિ છે. ઘણા ખરા સંસ્કૃત ગ્રંથો છપાયા છે. યુવકોમાં ધાર્મિક ભાવના રહી નથી એવી ફરીયાદ છે. રૂા. ૫૦૦)ના ખર્ચે પ્રગટ થયેલાં તમામ પુસ્તકો ખરીદ કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ શોચનીય એ છે કે સાધનસંપન્ન કુટુંબોમાં પણ ગ્રંથો રાખવામાં આવતા નથી. ભલે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય પરંતુ જો ગ્રંથો ઘરમાં બીરાજતા હોય તો હાલના યુવકો એટલું તો જાણે કે સંપ્રદાયના અનેક આચાર્યોએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે અને તેઓનો એવો નિશ્ચય થાય કે અંધશ્રદ્ધા સંપ્રદાયનો પાયો નથી પરંતુ વેદાદિક પ્રાચીન ગ્રંથોનું દોહન કરી, આચાર્યોએ રચેલા

અનેક ગ્રંથો સંપ્રદાયનો પાયો છે. ગ્રંથો ઘરમાં પધરાવી, ગ્રંથોમાં આચાર્યશ્રીઓ બીરાજે છે એવા ભાવથી ગ્રંથોનું દર્શન કરવામાં આવે તો પણ ધાર્મિક ભાવના દૃઢ થાય.

ધનાઢયો લાખો રૂપીઆનો ખર્ચ કરે છે, પણ શોચનીય એ છે કે સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે એક લાખ કે ૫૦ પચાસ હજારનો પણ ફાળો કરી, ટ્રસ્ટ ફંડ કરવામાં આવ્યું નથી. આવું ફંડ હોય તો મુદ્દલ અને વ્યાજમાંથી દર વરસે આઠ દસ ગ્રંથો પ્રગટ થાય એવી યોજના કરી શકાય. સમય સાનુકૂલ છે. સંપ્રદાયના અનેક સેવાભાવી સાક્ષરો અને અમૂક પંડિતો ખંત અને ઉત્સાહથી પ્રકાશન કરવા તૈયાર છે.

આ નામાવલિની ફક્ત ૫૦૦ પ્રતો શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર તરફથી છપાવી છે. તેમાની ૨૫૦ પ્રતો શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર તરફથી છપાવવામાં આવેલ સુબોધિનીજીના દશમસ્કંધ ઉત્તરાર્ધ અ૦ ૮ થી ૧૪ ના અનુવાદમાં પરિશિષ્ટ તરીકે સામેલ કરવામાં આવી છે.

રાજકોટ,
સંવત્ ૨૦૦૨ ના
માગશર વદી ૭.

રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ પટવારી

આ પુસ્તિકા મળવાનું ઠેકાણું—
શ્રીકૃષ્ણ ભંડાર-શ્રી નાથદ્વારા.

सांप्रदायिक संस्कृत ग्रन्थो

(१) श्रीवल्लभाचार्य रचित संस्कृत ग्रन्थो

(संवत् १५३५–१५८७)

१ ब्रह्मसूत्रो उपर अणुभाष्य
२ निबंध शास्त्रार्थ प्रकरण
३ निबंध सर्वनिर्णय प्रकरण
४ निबंध भागवतार्थ प्रकरण
५ श्रीभागवतस्कंध १, २ ३, १० अने ११ ना अ० ४ उपरनी श्रीसुबोधिनीजी टीका
६ पुरुषोत्तम सहस्रनाम
७ श्रीभागवतैकादशस्कंधार्थ निरूपण कारिकाः
८ दशमस्कंधार्थानुक्रमणिका
९ त्रिविध लीला नामावलि
१० श्रुतिगीता (वेदस्तुतिना श्लोको) उपरनी कारिकाओ
११ श्रीभगवत्पीठिका.
१२ सुबोधिनी प्रथम स्कंध कारिका
१३ यमुनाष्टक
१४ बालबोध
१५ सिद्धांत मुक्तावलि
१६ पुष्टिप्रवाह मर्यादा भेद
१७ सिद्धान्त रहस्य
१८ नवरत्नस्तोत्र
१९ अन्तःकरण प्रबोध
२० विवेक धैर्याश्रय
२१ कृष्णाश्रय
२२ चतुःश्लोकी
२३ भक्तिवर्धिनी
२४ जलभेद (वक्ताना भेद)
६५ पंच पद्यानि (श्रोताना भेद)
२६ संन्यास निर्णय
२७ निरोध लक्षण
२८ सेवाफल
२९ सेवाफल विवरण
३० परिवृढाष्टकम्
३१ मधुराष्टकम्
३२ श्रीनंदकुमाराष्टकम्
३३ श्री गिरिराजधार्यष्टकम्
३४ श्रीकृष्णाष्टकम्
३५ श्रीगोपीजन वल्लभाष्टकम्
३६ गायत्री भाष्यम्
३७ गायत्री व्याख्या
३८ पत्रावलंबनम्
३९ श्रीकृष्ण प्रेमामृतम्
४० पूर्वमीमांसा कारिकाः
४१ पंचश्लोकी
४२ न्यासादेश
४३ शिक्षाश्लोकाः
४४ पूर्व मिमांसा भाष्य (थोडो भाग प्राप्त छे)

(२) गोस्वामि श्रीगोपीनाथजी रचित

४५ साधनदीपिका

(३) गोस्वामि श्रीविट्ठलनाथजी
(श्रीगुंसाईजी)

(संवत १५७२ थी १६४२

४६ विद्वन्मंडन
४७ अणुभाष्य-१½ अध्याय
४८ श्रीसुबोधिनी विवृत्ति (टीपणी)
४२ भक्तिहंस
५० भक्तिहेतु
५१ सिद्धान्त मुक्तावली उपर टीका
५२ मधुराष्टक उपर टीका
५३ प्रेमामृत उपर टीका
५४ बालबोध उपर टीका

५५ विज्ञप्तिओ (१०) (बीजी प्रगट थई नथी)
५६ शृंगाररसमंडनम्
५७ श्री सर्वोत्तमस्तोत्र
५८ श्रीवल्लभाष्टकम्
५९ स्फुरत्कृष्णप्रेमामृतम्
६० यमुनाष्टपदी
६१ भुजंगप्रयाताष्टकम्
६२ राधाप्रार्थना चतुःश्लोकी
६३ श्रीगोकुलाष्टकम्
६४ अष्टाक्षर निरूपणम्
६५ ललित त्रिभंग स्तोत्रम्
६६ व्रजचर्याष्टपदी
६७ श्रीस्वामिनी प्रार्थना
६८ श्रीस्वामिन्यष्टकम्
६९ श्रीस्वामिनीस्तोत्रम्
७० स्वप्नदर्शनम्
७१ प्रबोधः
७२ गुप्तरसः
७३ रक्षा स्मरणम्
७४ वृत्रचतुःश्लोकी
७५ द्वितीया ,,
७६ गीता तात्पर्य
७७ न्यासादेश विवरणम्
७८ वृत्रासुर चतुःश्लोकी उपर टीका
७९ कठिनांशश्लोकोपरि कारिकाः
८० सप्तश्लोकी
८१ उत्सव निर्णय
८२ सौन्दर्य पद्य
८३ जन्माष्टमी निर्णय
८४ रामनवमी निर्णय
८५ पुत्रो प्रति पत्र
८६ स्वतंत्र लेखो
८७ कीर्तनो (संस्कृतमां)
८८ मंगला आरति
८९ पालना
९० राजभोगारति
९१ संध्या आरति
९२ शयन आरति
९३ दानलीलाष्टक
९४ रससर्वस्वम्

(४) गो० श्रीगिरिधरजी

९५ गद्य मंत्र टीका
९६ उत्सव निर्णय

(५) गो० श्रीबालकृष्णजी

९७ भक्तिवर्धिनी टीका
९८ मधुराष्टक टीका

(६) गो० श्रीगोकुलनाथजी

९९ "क्रिया सर्वापि सर्वत्र" उपर व्याख्यान
१०० गद्य मंत्र उपर टीका
१०१ सर्वोत्तम स्तोत्र उपर टीका
१०२ पुष्टिप्रवाह मर्यादा उपर टीका
१०३ सिद्धांत मुक्तावली उपर टीका
१०४ संन्यास निर्णय उपर टीका
१०५ सेवाफल उपर टीका
१०६ सर्वोत्तम स्तोत्र उपर मोटी टीका
१०७ भक्तिवर्धिनी उपर टीका
१०८ अंतःकरण प्रबोध उपर टीका
१०९ सिद्धांत रहस्य उपर टीका
११० मधुराष्टक उपर टीका
१११ वल्लभाष्टक उपर टीका
११२ निरोध लक्षण उपर टीका
११३ जलभेद उपर टीका
११४ प्रपंचसंसारभेदवाद
११५ उत्सवनिर्णय

(७) गो० श्रीरघुनाथजी

११६ सर्वोत्तम स्तोत्र उपर टीका
११७ पुरुषोत्तम सहस्र नाम उपर टीका

२४४ स्तोत्रम्
२४५ षोडश स्तोत्रम्
२४६ पंचाक्षरमंत्रगर्भस्तोत्रम्
२४७ भगवच्चरणचिह्नवर्णनम्
२४८ नैवेद्यसंबंधि स्तोत्रम्
२४९ मध्याह्न लीला
२५० श्रीगोकुल प्रवेश लीला
२५१ प्रातर्युगलस्मरणम्
२५२ श्रीनागरी नागर स्तोत्रम्
२५३ विपरीत शृंगार फलकम्
२५४ श्री मुख्य शक्ति स्तोत्रम्
२५५ श्री यमुनाविंशतिः
२५६ श्री वल्लभ चरण विंशतिः
२५७ श्रीमदाचार्य सकलावतार साम्यरूप निरूपणम्
२५८ श्री महाप्रभोरष्टोत्तरशतनामानि
२५९ श्रीमदाचार्य चिन्तनम्
२६० प्रातः स्मरणम्
२६१ श्री विठ्ठलेश्वराष्टोत्तरशतनामावलिः
२६२ श्री गोकुलेशाष्टोत्तरशतनामावलिः
२६३ स्वप्रभु विंशतिः
२६४ रसात्मक भावस्वरूप निरूपणम्
२६५ चतुः श्लोकी
२६६ प्रथमं भगवदीय परिशिक्षणम्
२६७ द्वितीयं भगवदीय शिक्षणम्
२६८ तृतीयं तदीयानां शिक्षणम्
२६९ प्रथमं सिद्धान्तसंक्षेप निरूपणं
२७० द्वितीयं ,, ,,
२७१ तृतीयं ,, ,,
२७२ स्वमार्ग सर्वस्वम्
२७३ राजभोग भावना
२७४ वीटिका समर्पण भावनिरूपणं
२७५ स्वतंत्र लेखः
२७६ फल विवेकः
२७७ भगवच्छास्त्र निर्णयः
२७८ वाक्चक्षुर्मुख्यत्वनिरूपणम् ॥

२७९ सर्वांभोग्यसुधाधिक्यनिरूपणम् ॥
२८० चतुर्भुजस्वरूपविचारः
२८१ भावपोषकम्
२८२ गोपीवचनदिननिर्वाहकम्
२८३ श्रीनृसिंह वामन जयन्त्युत्सव व्रत वैशिष्ट्य निरूपणम्
२८४ श्रीभागवत पुस्तक नित्य पूजनविधि
२८५ षट्षष्टिरपराधाः फलानि तत्प्रायश्चित्तानि च
२८६–२८७ अष्टपदीद्वयम्
२८७ थी २९९ द्वादश पदानि (प्रभोः स्तवन रूपाणि)
३००-३०१ पदद्वयम् (श्रीमदाचार्य स्तवन रूपम्)
३०२ जन्मवैफल्यनिरूपणाष्टकम्
३०३ श्रीनिजाचार्याष्टकम्
३०४ श्रीवल्लभ भावाष्टकम्
३०५ प्रभाताष्टकम्
३०६ श्रीमन्गोकुलचंद्राष्टकम्
३०७ श्रीनवनीतप्रियाष्टकम्
३०८ भुजंगप्रयाताष्टकम्
३०९ स्मरणाष्टकम्
३१० दैन्याष्टकम्
३११ श्रीकृष्णशरणाष्टकम्
३१२ द्वितीयं ,, ,,
३१३ प्रमाणिकाष्टकम्
३१४ श्री गिरिधराष्टकम्
३१५ प्रार्थनाष्टकम्
३१६ श्री गोपीजनवल्लभाष्टकम्
३१७ श्रीमद्राधाष्टकम्
३१८ श्रीस्वामिनीप्रार्थनाष्टकम्
३१९ श्रीवल्लभ शरणाष्टकम्
३२० दैन्याष्टकम्
३२१ हा हा दैन्याष्टकम्
३२२ श्री वल्लभ भावाष्टकम्
३२३ श्री वैश्वानराष्टकम्
३२४ स्वंस्वामिपाणियुगलाष्टकम्

३२५ श्री विट्ठल विभोरष्टकम्
३२६ श्री गोकुलेशाष्टकम्
३२७ श्री गुरुदेवाष्टकम्
३२८ प्रभुस्वरूपनिरूपणाष्टकम्
३२९ गर्वापहाराष्टकम्
३३० दास्याष्टकम्
३३१ जन्माष्टमी निर्णयः
३३२ सुबोधिनीस्वतंत्रलेखाः
३३३ ब्रह्मवादः
३३४ प्रपंचवादः
३३५ उत्सवनिर्णयः
३३६ स्वतंत्रलेखाः
३३७ सहस्र श्लोकी भावना
३३७/१ मधुराष्टक टीका

(१६) गो० श्री व्रजराजजी.

३३८ चतुः श्लोकी टीका
३३९ अन्तःकरणप्रबोधटीका
३४० कृष्णाश्रयटीका
३४१ विवेकधैर्याश्रयटीका
३४२ निरोध लक्षण टीका
३४३ गीता अमृततरंगिणी टीका
३४४ ब्रह्मवाद
३४५ संवत्सरोत्सव कल्पलता

(१७) गो० श्रीकृष्णचंद्रजी

३४६ भावप्रकाशिकावृत्तिः

(१८) गो० श्री पीताम्बरजी

३४७ भक्तिरसत्ववादः

(१९) गो० श्री पुरुषोत्तमजी

(जन्म संवत् १७२४)

३४८ अणुभाष्यप्रकाश
३४९ सुबोधिनी प्रकाश
३५० रासपंचाध्यायी प्रकाश (प्रथम)
३५१ ,, ,, (द्वितीय)
३५२ निबंध आवरणभंग
३५३ निबंध टिप्पणी (भागवतार्थ)
३५४ विद्वन्मंडनसुवर्णसूत्रटीका
३५५ प्रस्थानरत्नाकर
३५६ नवरत्नटीका
३५७ पुष्टिप्रवाहमर्यादा टीका
३५८ सिद्धान्तमुक्तावलि टीका
३५९ निरोधलक्षणटीका
३६० संन्यासनिर्णयटीका
३६१ सेवाफलटीका
३६२ सिद्धान्तरहस्यटीका
३६३ भक्तिवर्धिनीटीका
३६४ अन्तःकरणप्रबोधटीका
३६५ बालबोध टीका
३६६ यमुनाष्टक टीका
३६७ वृत्रासुर चतुःश्लोकी उपर टीका
३६८ वल्लभाष्टक टीका
३६९ न्यासादेशविवरण
३७० पंचपद्य उपर टीका
३७१ भक्तिहेतुनिर्णय विवृत्तिः
३७२ भक्तिहंसविवृत्तिः
३७३ जलभेद टीका
३७४ वेदान्ताधिकरणमाला
३७५ "कथा इमास्ते" कारिकोपरि टीका
३७६ द्रव्यशुद्धि
३७७ उत्सवनिर्णय
३७८ नृसिंह उत्तरतापनी उपनिषद दीपिका
३७९ माण्डुक्योपनिषद् व्याख्या
३८० रामनवमीनिर्णय टीका
३८१ विजया निर्णयः
३८२ शरद् पूर्णिमानिर्णयः
३८३ उत्सव प्रतान
३८४ पूर्वमिमांसा भाष्यविवरण
३८५ गायत्रीकारिकाविवृति
३८६ कैवल्योपनिषद् दीपिका
३८७ ब्रह्मोपनिषद् दीपिका
३८८ छान्दोग्यदीपिका

३८९ श्वेताश्वतरदीपिका
३९० उपनिषदर्थसंग्रह
३९१ द्वात्रिंशदपराधक्षमापन टीका
३९२ भावप्रकाशिकावृत्ति
३९३ प्रहस्तवाद
३९४ पण्डितकरभिन्दिपालवाद
३९५ सृष्टिभेदवाद
३९६ आविर्भावतिरोभाववाद
३९७ ख्यातिवाद
३९८ प्रतिबिंबवाद
३९९ अंधकारवाद
४०० ब्राह्मणत्वादिदेवतावाद
४०१ जीवव्यापकत्वखंडनवाद
४०२ जीवप्रतिबिंबत्वखंडनवाद
४०३ उर्ध्वपुण्ड्रनिर्णयवाद
४०४ तुलसीमालाधारणवाद
४०५ शंखचक्रधारणवाद
४०६ मूर्तिपूजनवाद
४०७ भागवतशंका निरासवाद
४०८ उपदेशशंका निरासवाद
४०९ भक्तिउत्कर्षवाद
४१० वस्त्रसेवावाद
४११ भेदाभेदवाद
४१२ अभाववाद
४१३ आत्मवाद
४१४ स्ववृत्तिवाद
४१५ जयश्रीकृष्ण उच्चारणवाद

(२०) गो० श्री गोकुलनाथात्मज विठ्ठलरायजी

४१६ जीवस्वरूपनिर्णय
४१७ ब्रह्मस्वरूपनिर्णयः
४१८ जीवब्रह्मणोरैक्यनिरूपणं

(२१) गो० श्री गिरधरजी

४१९ अणुभाष्यविवरण
४२० विद्वन्मंडन हरितोषिणी टीका
४२१ शुद्धाद्वैतमार्तण्ड
४२२ शुद्धद्वैत मार्तण्ड परिष्कार
४२३ बालप्रबोधिनी भागवत टीका
४२४ गद्यमंत्र टीका
४२५ प्रपंचवाद

(२२) गो० श्री विठ्ठलेशात्मज वल्लभजी

४२६ प्रथमस्कंधलेख
४२७ द्वितीयस्कंधलेख
४२८ तृतीयस्कंधलेख
४२९ दशमस्कंधलेख
४३० एकादशस्कंधलेख
४३१ गद्यमंत्र टीका
४३२ चतुः श्लोकी टीका
४३३ नवरत्न टीका
४३४ सिद्धान्तमुक्तावली टीका
४३५ निरोधलक्षण टीका
४३६ संन्यासनिर्णय टीका
४३७ सेवाफल टीका
४३८ भक्तिवर्धिनी टीका
४३९ प्रपंचसंसार भेद
४४० वृत्रासुर चतुः श्लोकी टीका
४४१ उत्सव निर्णयः
४४२ श्रीप्रभु प्राकट्य शुद्ध जन्माष्टमी विचार
४४३ अनिरुद्धविजय काव्य

(२३) गो० श्री द्वारकेशजी.

४४४ भावना
४४५ बालबोध टीका
४४६ चतुः श्लोकी टीका
४४७ सिद्धान्तमुक्तावली टीका
४४८ सेवाफल टीका
४४९ भक्तिवर्धिनी टीका
४५० यमुनाष्टक टीका
४५१ कृष्णाश्रय टीका
४५२ मेष संक्रान्ति निर्णयः

(२४) गो० श्री गिरिधरजी.

४५३ सिद्धान्तरहस्थ उपर टीका
४५४ भक्तिवर्धिनी उपर टीका

(२५) गो० श्री मथुरानाथजी

४५५ चतुः श्लोकी टीका
४५६ अणुभाष्यप्रकाश

(२६) गो० श्री मुरलीधरजी.

४५७ अणुभाष्य व्याख्यान
४५८ नवरत्न टीका
४५९ श्रीवल्लभजीवन चरित्र

(२७) गो० श्रीव्रजभुषन दिक्षितजी

४६० गद्यमंत्र टीका

(२८) गो० श्रीव्रजोत्सवजी

४६१ सिद्धान्तरहस्य उपर टीका

(२९) गो० श्रीव्रजनाथजी

४६२ सिद्धान्तमुक्तावली टीका

(३०) गो० श्रीगोकुलोत्सवजी

४६३ सिद्धान्तरहस्य उपर टीका
४६४ संन्यासनिर्णय उपर टीका
४६५ विवेकधैर्याश्रय उपर टीका
४६६ सौन्दर्यपद्यटीका

(३१) गो० श्री वल्लभात्मज बालकृष्णजी

४६७ भक्तिवर्धिनी उपर टीका

(३२) गो० श्रीगोकुलरायजी

४६८ भागवतनिबंधानुसारी अध्यायार्थः

(३३) गो० श्री व्रजपालजी

४६९ शृंगाररसमंडन टीका
१७० गीतागोविन्द टीका

(३४) योगीश्री गोपेश्वरजी

४७१ बुभुत्सुबोधिका टीका
४७२ भाष्यप्रकाशरश्मी
४७३ यजुर्वेदनवार्थी टीका
४७४ भक्तिमार्तण्ड
४७५ अधिकरणमाला चतुर्थाध्यायः
४७६ संन्यासनिर्णय टीका
४३७ परिवृढाष्टक टीका
४७८ छान्दोग्यभाष्य
४७९ बृहदारण्यक भाष्य
४८० भक्तिरत्न टीकासहित

(३५) गो० श्रीविठ्ठलेशजी (कनैयालालजी)

४८१ प्रभंजन.

(३६) गो० श्री जीवनजी (मुंबई)

४८२ बालकृष्णचंपु
४८३ उत्सवनिर्णयः
४८४ रासक्रीडावर्णनवर्णक्रम आर्याओ

(३७) गो० श्रीव्रजनाथजी

४८५ सिद्धान्तमुक्तावली टीका

(३८) गो० श्री गोकुलोत्सवजी

४८६ सिद्धान्तरहस्य टीका
४८७ संन्यासनिर्णय टीका
४८८ सौन्दर्यपद्य टीका
४८९ विवेकधैर्याश्रय टीका

(३९) गो० श्री अनिरुद्धलालजी

४९० गोपालपूर्वतापनी उपनिषद् ब्रह्मामृत भाष्य
४९१ नारायणोपनिषद् भाष्य

(४०) गो० श्री गोकुलाधीशजी

४९२ वल्लभस्तुति रत्नावली

(४१) अज्ञात गोस्वामी महाराज

४९३ सिद्धान्तसार
४९४ अणुभाष्य टीका सिद्धान्त

४९५ दशम उत्तरार्ध टिपणी
४९६ गीतगोविन्द टीका
४९७ शृंगाररसमंडन टीका
४९८ संप्रदायकल्पद्रुम
४९९ श्रीवल्लभवंशावलि

(४२) गो० श्री व्रजरायजी
(अमदावाद)

५०० गुजराती नवाख्यान उपर विस्तृत संस्कृत टीका

संप्रदायना विद्वान भटजीओए रचेला ग्रन्थो

(१) जयगोपाल भट

५०१ तैत्तरेय उपनिषद् भाष्य
५०२ सेवाफलटीका
५०३ भक्तिवर्धिनी टीका
५०४ बहिर्मुखामुखध्वंसवाद

(२) मठेश ईन्दीरेश भट

५०५ मनोदूतकाव्य

(३) लालू भट

५०६ अणुभाष्यगूढार्थदीपिका
५०७ नवरत्न टीका
५०८ सिद्धान्तमुक्तावली टीका
५०९ सेवाफल टीका
५१० सिद्धान्तरहस्य टीका
५११ भक्तिवर्धिनी टीका
५१२ मधुराष्टक टीका
५१३ सुबोधिनी योजना
५१४ निर्णयार्णव
५१५ ख्यातिविवेकः
५१६ प्रमेय रत्नार्णव
५१७ सेवा कौमुदी

(४) रामकृष्ण भट

५१८ शुद्धाद्वैतपरिष्कार
५१९ वर्षोत्सव निर्णय

(५) देवर्षि हरिहर भट

५२० हृदयदूत काव्य

(६) श्रीनाथ भट

५२१ चतुःश्लोकी टीका

(७) त्रिगृह रामकृष्ण भटात्मज
गोवर्धनभट

५२२ रामनवमी विवेक
५२३ वामन जयन्ती
५२४ विजयादशमी निर्णय विवेक
५२५ दोलोत्सव
५२६ उत्सवनिर्णय
५२७ रामनवमी विवेक विचार
५२८ शारदी पूर्णिमा रासोत्सव
५२९ अन्नकूटोत्सव

(८) त्रिगृह गोविन्दराज भट

५३० कृष्णाश्रय टीका

(९) पंचनदी श्रीघनश्याम भट
(गट्टुलालाजी)

५३१ निबंध टीका
५३२ वेदान्तचिन्तामणि
५३३ मारुतशक्ति
५३४ सत्सिद्धान्तमार्तण्ड
५३५ कठोपनिषद् भाष्य
५३६ शुद्धाद्वैत छान्दोग्य
५३७ रामनवमी विषयक संक्षिप्त विचार

(१०) बलभद्र भट

५३८ उत्सव निर्णय
५३९ सेवाकौमुदी

५४० सिद्धान्त सिद्धापगा
५४१ व्याख्यानरत्नावली
५४२ विद्वन्मंडन उपोद्घात

(११) रामचंद्रात्मज घनश्याम भट

५४३ श्रीभागवत प्रकरण विभाग

(१२) गोपालकृष्ण भट

५४४ ब्रह्मवाद विवरण
५४५ विजयवाद

(१३) देवर्षि रमानाथ भट

५४६ छान्दोग्य प्रथम अध्याय टीका

(१४) व्रजनाथ भट

५४७ ब्रह्मसूत्र वृत्ति मरीचिका

(१५) कल्याण भट

५४८ गीतारसिकरंजनी टीका
५४९ कल्लोल

(१६) गंगाधर भट

५५० अणुभाष्य टीका
५५१ विजयदशमी निर्णय

(१७) इच्छाराम भट

५५२ अणुभाष्यप्रदीप

(१८) निर्भयराम भट

५५३ सुबोधिनी कारिकार्थः
५५४ अधिकरणसंग्रह
५५५ व्रतोत्सव पर्वादिनिर्णय

(१९) गंगाधर शास्त्री तनुज गोवर्धनजी

५५६ विजयादशमी निर्णय
५५७ विजया विवेकः

(२०) साची हरगोपाल

५५८ सौन्दर्यपद टीका

(२१) तुलजाराम भट

५५९ व्रतोत्सव निर्णय

(२२) मुरलीधरदास

५६० शाण्डिल्यसूत्रविवृत्तिः

संप्रदायना शास्त्रीओए रचेला संस्कृत ग्रन्थो

(२३) हरिकृष्ण पहाड

५६१ सुबोधिनी १० अध्याय ४३-४४ टीका
५६२ 'भजतोनुभजन्त्येक' इति उपरि टीका

(२४) शास्त्री मोहनलाल काशीराम

५६३ ईशोपनिषद् भाषार्थदीपिका

(२५) जगन्नाथ शास्त्री

५६४ विद्वन्मंडन संस्कृत निष्कर्ष

(२६) छगन शास्त्री

५६५ रामनवमी निर्णय विवेक

(२७) आनंदीलालजी शर्मा

५६६ रामनवमी विवेक विचार

(२८) शास्त्री हरिशंकर ओंकारजी

५६७ गोपालपूर्वतापनी उपनिषद् उपरना भाष्यनी विस्तृत प्रस्तावना
५६८ सत्सिद्धान्तमार्तण्ड उपरनी प्रस्तावना

१४०९

નોંધ

(૧) શ્રીમાન્ ધીરજભાઈએ મોકલેલ લીસ્ટ ઉપરથી નીચે જણાવેલા નંબરવાળ ગ્રંથો છપાયા નથી એવું જણાય છે.

નંબર—૫૫ (કેટલીક વિજ્ઞપ્તિઓ) ૮૬, ૯૫, ૯૬, ૧૦૬, ૧૧૫, ૧૪
૩૩૬, ૩૩૭/૧ ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૬૯, ૪૯
૪૭૩, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૯૩, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૫૦૬, ૫
૫૩૬, ૫૪૮, ૫૪૯.

(૨) ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાંતો અને વિષયો ઉપર સંસ્કૃતમાં અનેક પ્રકીર્ણ લેખો તેનો આ નામાવલિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

રાજકોટ,
સં. ૨૦૦૨ ના માગશર સુદ ૧૧. }

રણછોડદાસ વૃંદાવનદાસ પટવારી.